

61522

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

BERTRAND RUSSELL'IN FELSEFESİNDE TANRI PROBLEMİ

DOKTORA TEZİ

61522

Danışman
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
TEZ YERLEŞTİRME KURULU

Hazırlayan
Bayram DALKILIÇ

KONYA - 1997

BERTRAND RUSSELL'IN FELSEFESİNDE

TANRI PROBLEMİ

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ: BERTRAND RUSSELL VE FELSEFESİ.....	1
A. Doğumu ve Ailesi	1
B. Çocukluğu ve İlköğretim Yılları	3
C. Dini Konular Üzerinde İlk Şüpheler	6
D. Gençliği ve Üniversite Yılları.....	7
G. Öğretim Üyeliği Yılları.....	10
H. Siyaset ve Felsefe.....	13
I. I. Dünya Savaşı ve Hapishane Yılları.....	15
İ. Rusya ve Çin'e Yolculuk	18
J. Yeniden Siyaset ve Eserler	19
K. II. Dünya Savaşı ve Amerika Yılları.....	22
L. İngiltere'ye Dönüş ve Konferanslar.....	24
M. Ödüller ve Savaş Suçları Mahkemesi	26
N. Ölümü.....	30
I. BÖLÜM: RUSSELL FELSEFESİNDE TANRI'NIN VARLIĞI	
PROBLEMİ.....	34
A. Kavram ve Terim Olarak Tanrı	35
B. Tanrı'nın Varlığı Problemi	43
C. Tanrı'nın Varlığının Delilleri	47
a- Ontolojik Delil	50
b- Kozmolojik Delil	59

1- İlk Neden - Yeter Neden Delili	61
2- Tabiat Kanunu Delili	64
3- Ebedi Doğruluklar Delili	66
c- Teleolojik Delil	72
1- Önceden Kurulu Düzen Delili	73
2- Niyet Delili	74
3- Amaç Delili	77
d- Dînî Tecrübe Delili	81
e- Ahlâk Delili	87
f- Eskatalogik Delil	94
D. Tanrı'nın Varlığının Delilleri ve Tanrı'ya İman Münasebeti	95
E. Tanrı İnancının Kaynağı	102
II. BÖLÜM: RUSSELL FELSEFESİNDE TANRI-ÂLEM-İNSAN	
MÜNASEBETİ	108
A. Teizm	110
B. Deizm	116
C. Panteizm	117
D. Pan-enteizm	119
E. Ateizm ve Agnostisizm	120
SONUÇ	140
KAYNAKLAR	146

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi gözönüne alındığında, insanların ta başlangıçtan beri Tanrı ile ilgilendikleri görülür. Gerçi her insanın dolaylı ya da dolaysız, etkin ya da edilgin, olumlu ya da olumsuz biçimde Tanrı karşısındaki tavrı belki felsefi bir durum sergilemeyebilir. Nasıl ki, kişinin, Tanrı karşısındaki tavrı, zihnî gelişimine göre farklılıklar ve gelişme arz ediyor ve sonraki gelişim dönemlerinde sistematik hale gelebiliyorsa, insanlık tarihinin de ilk dönemlerine göre, sonraki dönemlerde daha sistematik, problematik ve derin bir şekilde Tanrı problemine karşı bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır.

Bu doktora çalışması konusunu, İngilizce kaynaklardan ve batılı filozof veya felsefeler üzerinde çalışma hususunda danışman hocam Prof. Dr. Hüsametdin Erdem'in teklifi ve yönlendirmesi, yine hocam Prof. Dr. Fahrettin Olguner'in "Bertrand Russell" üzerine çalışmamı önermesi sonucunda yaptığım ön araştırmalar ve sayın Prof. Dr. Mehmet S. Aydın ile görüşmem sonucu, danışman hocamın da onayıyla "Bertrand Russell'in Felsefesinde Tanrı Problemi" adlı bu konuyu çalışmayı kararlaştırdım.

Konuyu çalışmaya başlamadan önce, "Bertrand Russell Felsefesinde Tanrı Problemi" konusunun çalışma olarak yapılabilme geçerliliği, tutarlılığı ve gerçekleştirilebilirliği meselesi bizi en çok meşgul eden ve en önemli bir mesele oldu. Çünkü bu mesele, hem teorik, hem de pratik yönden önem arz ediyordu. Teorik yönden önemi, kamuoyunda ve akademik çevrede (agnostikliğinden daha çok) Ateist olarak tanınan bir filozofun Tanrı problemine yaklaşımının, din felsefesi alanında çalışılıp çalışılamayacağı meselesiydi. Aslında bu, çözümü basit olmakla birlikte, "Bertrand Russell'in Felsefesinde Tanrı Problemi" başlığının, "Russell'in

Tanrı Anlayışı”, “Russell’ın Tanrısı” ve “Russell’ın Tanrı Tasavvuru” şeklinde anlaşılması, bazı zihinlerde uyanabilecek ve nitekim karşılaştığımız, görüştüğümüz akademik çevredeki kimselerin zihninde de uyanan ilk sorulardan biri oldu. Aslında bu çalışmanın başlığını “Bertrand Russell’ın Ateizmi”, “Bertrand Russell’ın Agnostisizmi” ya da “Bertrand Russell Ateizminin (veya Agnostisizminin) Doğurduğu Problemler” şeklinde koymuş olsaydık, belki de yukarıda bahsettiğimiz çağrışımlar zihinlerde uyanmayabilirdi; ancak biz bilerek bu başlıkları kullanmadık. Çünkü eğer öyle yapsaydık, daha başlangıçta Russell’ın Tanrı problemi karşısındaki tavrını belirlemiş ve o doğrultuda çalışmayı yürütmüş olurduk. Bu tavır az da olsa, daha başlangıçta objektiflik, şumullülük ve hatta tutarlılık ilkelerine uygun düşmeyebilirdi. “Bertrand Russell’ın Felsefesinde Tanrı Problemi” başlığını bilerek, sözü edilen bazı endişeleri bertaraf etmek için seçtik. Çünkü bu çalışmadaki maksadımız, Tanrı Probleminin Russell felsefesindeki yerini ve durumunu tespit etmek, O’nun Tanrı Problemine yaklaşımını ortaya koymak ve daha sonra da Tanrı karşısındaki tavrını, görüş ve düşüncelerini, felsefesini gözönünde bulundurarak değerlendirmek ve tartışmaktı. Elimizden geldiğince çalışma boyunca bunu gerçekleştirmeye gayret ettik.

Pratik açıdan bu çalışmanın yapılabilmesi meselesine gelince ise, bu, daha önce böyle bir çalışmanın Türkiye’de yapılıp yapılmadığı sorusunu karşımıza çıkardı. Bu konudaki ön araştırmalarımız sonucunda, bu sahada ciddi anlamda yapılmış bir çalışma olmadığını gördük. Gerçi Russell’ın bir kısım kitaplarının dilimize çevirileri yapılmıştır, ama onun hakkında ülkemizde araştırmaya dayalı yapılan çalışma yok denilebilecek kadar azdır. Russell ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

I. Yaşar Şengün, Din ile Bilim, Bertrand Russell, İstanbul, tsz, M.Ü.İ.F., Kütüphane kayıt no: 8020.

II. Fezvi Öztürk, Bertrand Russell - Din ile Bilim, İstanbul, 1963, M.Ü.İ.F., Kütüphane Kayıt no: 8243.

Bu iki çalışma, Lisans Seminer çalışmasıdır. Russell'ın Akşit Göktürk tarafından çevirisi yapılan Din ile Bilim adlı kitabının daha ziyade tanıtım ve özetini verme hedefine yönelik olarak yapılmıştır.

III. Rasim Yıldırım, Bertrand Russell'da Bilim Anlayışı, Lisans Tezi, A.Ü.İ.F. Ankara, 1974, Kütüphane kayıt no: 18623.

IV. Mustafa Ahmet Koç, Bertrand Russell'da Pratik Felsefe Görüşü, Lisans Tezi, A.Ü.İ.F., Ankara, 1974, Kütüphane kayıt no: 18624.

V. Fikreddin Bozpolat, Bertrand Russell Hakkında Bir Araştırma - Dinler Tarihi Açısından- A.Ü.İ.F., Ankara, 1977, Kütüphane kayıt no: 19532.

VI. İhsan Turgut, B. Russell - L. Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk, İzmir, 1989.

Bu çalışma yazarın 1978'de hazırladığı bir doktora tezidir.

VII. Naciye Ertürk, Bertrand Russell'ın Bilgi Anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S.B.E., İstanbul, 1991,

VIII. Nusret Çapın, Bertrand Russell'da Bilgi Kuramına Sistematik Bir Yaklaşım, Yüksek Lisans Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1991,

IX. Mustafa Ersözlü, Bertrand Russell'a Göre Kötülük Problemi, Yüksek Lisans Tezi, E.Ü.S.B.E., Kayseri, 1994,

X. Rahmi Karakuş, "Bertrand Russell'ın Din Hakkındaki Görüşleri", İnsan Bilimleri Araştırmaları Yeni Haran Çevresi, Yıl:2, Sayı, 5-6, s. 24-44, Şanhurfa, 1994.

Bu son çalışma, Russell'ın Din (Tanrı-Ruh ve Ölümsüzlük) hakkındaki görüşlerini Türkçeye çevrilen bazı eserlerinden hareketle ortaya koyma çabasında olan ve Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1992 yılında yapılan bir doktora semineridir. Russell'in Tanrı hakkındaki görüşleri kısa olarak bir seminer boyutunda işlenmeye çalışılmıştır.

Bu arada, Russell'ın değişik yazılarının tercümelerinin bulunduğu, Mete Tuncay tarafından hazırlanan ve derlenen Bertrand Russell'dan Seçmeler, (İstanbul, 1982, Varlık Yayınları) adlı kitapda Türkiye'de Russell'la ilgili çalışmalar içerisinde yerini almış bir çalışmadır.

Russell'ın kitaplarının ve yazılarının, hakkında yapılmış çalışma ve kitapların, başta Milli Kütüphane olmak üzere, üniversitelerin kütüphanelerinde bulunması, yine pratik açıdan bu tezin yapılabilmesi hususundaki meseleyi çözmemizi ve çalışmayı birinci elden kaynaklardan hazırlama imkanını kolaylaştırmıştır.

Çalışmamızı, felsefi bakış tarzını oluşturan rasyonellik, objektiflik, şumullülük ve tutarlılık ilkelerine bağlı kalmaya ve bu bağlılıkta başarılı olmaya çaba sarfederek yürütmeye gayret ettik. Russell, History of Western Philosophy (Batı Felsefesi Tarihi), s. 58'de kişilerin görüşlerinin araştırılmasında uyulacak esaslarla ilgili şöyle demiştir: "Bir filozofu incelerken doğru olan davranış, ona ne saygı göstermek ne de onu küçük görmektir. En iyisi onun kuramlarına inanmanın nasıl bir netice verdiğini bilmek imkanı kazanıncaya kadar,

filozofa bir çeşit farazi sempati duymaktır. Daha sonra eleştirel tutum gelir. Bu sürecin ilk bölümüyle küçümseme, ikinci bölümüyle ihtiram engellenir. İlke olarak iki şeyin hatırlanması gerekir:

I. Kanaatleri ve kuramları incelenmeye değer bir kişinin zekaya sahip bulunduğunu varsayabiliriz.

II. Hiçkimse, herhangi bir konuda eksiksiz ve nihai doğruluğa ulaşmış değildir. Zeki bir adam, açıkça saçma görünen bir görüşü dile getirebilir. Biz böyle bir görüşün az çok doğru olduğunu kanıtlamaya çalışmayacak, onun nasıl olup ta doğru görüldüğünü anlamaya çalışacağız”.

Russell, kitabında söz konusu ettiği filozofları ve görüşlerini inceleme konusunda kendisine böyle bir metodu seçmişti. Biz de daha tez konusunu seçerken, “kanaatleri ve kuramları incelenmesi ve irdelenip, tartışılması gereken bir ince zekaya sahip filozof” düşüncesinden hareket ederek çalışmamızı yukarıda görüşlerini yansıtmaya çalıştığımız metodunu da gözönünde tutarak yürütmeyi denedik. Yalnız bu arada özellikle çalışma konumuz olan Tanrı problemine yaklaşımını ortaya koyan görüşleri söz konusu olduğunda henüz başlangıçta ve çalışma boyunca farazî de olsa sempati ve antipati duymamaya özen gösterdik. Çünkü farazî bile olsa sempati, görüşlerinin ardına takılıp gitmeyi, antipati ise inceleme ve irdeleme yapmadan tersyüz etmeyi doğurabilirdi.

Bu çalışma iki şekilde, ya kronolojik bir tasnif gözetilerek Russell’ın hayatı bir takım dönemlere bölünüp, bu dönemlerde Tanrı problemine bakışı ortaya konulmak suretiyle, ya da Tanrı problemi esas alınıp, ancak bu arada konular işlenirken Russell’ın hayat grafiği de göz önüne alınarak problematik/sistematik açıdan incelenebilirdi. Hem problematik olması, hem de kronolojiyi göz önünde tutması dolayısıyla

ikinci yolu tercih ettik ve çalışmayı bu şekilde yürütmeye çalıştık. Yalnız bu arada, hem Russell'ı hem de O'nun felsefesini ortaya koyup çalışmanın daha sağlam bir zemine oturmasını düşündüğümüz "Bertrand Russell ve Felsefesi" başlıklı Giriş'te kısaca da olsa kronolojik açıdan Russell'ın Tanrı problemi karşısındaki durumu ortaya konulmaya çalışıldı. Çalışmayı bu şekilde yürütmek çok az da olsa tekrara yol açmış oluyordu; ama elden geldikçe tekrardan kaçınmaya özen gösterdik.

Çalışma, bir Giriş ve iki Bölüm olmak üzere toplam üç kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmı daha öne belirttiğimiz gibi "Bertrand Russell ve Felsefesi" başlığını taşımaktadır. Burada, Russell'ın Hayatı, Eserleri, Felsefî Gelişimi ve Felsefesi kronolojik çerçevede birbirleriyle grift halde kaynaştırılarak verilmeye çalışılmıştır.

I. Bölüm, "Russell Felsefesinde Tanrının Varlığı Problemi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Terim ve Kavram Olarak Tanrı, Tanrı'nın Varlığı Problemi, Tanrı'nın Varlığının Lehinde Öne Sürülen Deliller, Deliller ve İnanç İlişkisi, Tanrı İnancının Kaynağı adlı konulara Russell'ın yaklaşımı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. Bölümde ise "Russell Felsefesinde Tanrı-Alem-İnsan Münasebeti" konusu işlenmekte, bu münasebeti oluşturan Teizm, Deizm, Panteizm, Pan-enteizm, Ateizm ve Agnostisizm karşısında Russell'ın durumu ve görüşleri değerlendirilmeye çalışılmakta, Sonuç ve Bibliyografya ile çalışma sona ermektedir.

Çalışmamızın konularını, önce konunun din felsefesindeki yeri ve durumunu, daha sonra Russell'ın konu hakkındaki görüş ve düşüncelerini tartışarak ve değerlendirerek incelemeye gayret sarfettik.

Bu çalışmamız bir şahıs incelemesi olduğundan zaman zaman uzun sayılabilecek alıntılar yapılmıştır; ancak bu çok fazla değildir. Aslında doğrudan alıntılar yerine, Russell'ın ifadeleri, kendi ifadelerimize dönüştürülerek verilmeye çalışıldı. Bunu gerekli gördüğümüz yerlerde yaptık, fakat gerekli gördüğümüz yerlerde de uzun olması pahasına da olsa, alıntı yapmaktan kaçınmadık. Böyle yapmaktaki amacımız, felsefi bakış tarzlarını gözönünde bulundurarak, Russell'ın fikirlerini, dile getirme, açıklığa kavuşturma, birbirleriyle kaynaştırıp bütünleştirme ve nihayet değerlendirme yapmak suretiyle ortaya koyma düşüncesidir.

Çalışma metninde adı geçen filozof ve şahısların doğum-ölüm tarihleri, ilk geçtikleri yerde, filozofun ya da şahsın adından hemen sonra parantez içinde verilmiştir.

Bibliyografya'da önce Russell'ın kendi eserleri verilmiş, sonra Russell hakkındaki çalışmalar, daha sonra da çalışmada kullanılan diğer eserler, yazarlarının soyadlarına göre alfabetik bir tasnifle verilmiştir.

Konunun seçiminden, sonuçlanmasına kadar teklif, tenkit ve yönlendirmeleri ile çalışmanın olgunlaşmasındaki her türlü katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Hüsamettin Erdem'e, konu seçimindeki öneri ve ufuk açıcı görüşlerinden dolayı Prof. Dr. Fahrettin Olguner ve Prof. Dr. Mehmet S. Aydın hocalarıma, çalışma esnasında görüş ve önerilerini esirgemeyen Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük hocama, yine tenkit ve tashihleriyle katkılarından dolayı sayın Yrd. Doç. Dr. Şahin Filiz ve Arş. Gör. İsmail Taş'a teşekkür ederim.

Bayram DALKILIÇ

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E.	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
B.R.	Bertrand Russell
Bkz.	Bakınız
Bşk.	Başkan
C.	Cild
Çev.	Çeviren
D.E.Ü.S.B.E.	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
D.İ.B.	Diyanet İşleri Bakanlığı
E.	Encyclopædia
E.P.	Encyclopædia of Philosophy
Ed.	Editör
E.S.C.	Education and the Social Order
E.Ü.S.B.E.	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haz.	Hazırlayan
H.W.P.	History of Western Philosophy
İ.Ü.S.B.E.	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
M.Ü.İ.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
O.M.Ü.İ.F.D.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Öl.	Ölümü
P.D.R.	The Penguin Dictionary of Religions
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
S.Ü.S.B.E	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tsz.	Tarihsiz
vb.	ve benzeri
vs.	vesaire
Yön.	Yönetmen

GİRİŞ

BERTRAND RUSSELL VE FELSEFESİ

“Bertrand Russell ve Felsefesi” başlığını taşıyan bu bölümde, B. Russell (1872-1970)’ın Hayatı, Eserleri, Felsefî Gelişimi ve Felsefesi adlı dört konuyu ele almaya çalışacağız. Ancak bu konuları, birbirleriyle içiçe kronolojik olarak, fazla detaya girmeden, B. Russell ve Felsefesini tanımak amacıyla ele almayı düşündük.

A. DOĞUMU VE AİLESİ

Bertrand Arthur William Russell, 18 Mayıs 1872 yılında Wales (Galler)e bağlı Trelleck yakınlarında Ravenscroft’ta doğmuştur. Laik vaftiz babalığını ise John Stuart Mill (1806-1873) yapmıştır. Onun soyu, Russell ailesinin ilk ferdi olarak bilinen Stephen Russell (öl. 1438-39)’a kadar uzanır¹

Russell’in dedesi, Kraliçe Victoria döneminde iki kez başbakanlık yapmış olan John Russell (1792-1878) dır. John Russell, anglikanlığı benimsemiş olup, büyük bir liberaldi. Aynı zamanda O, serbest ticaret, genel ücretsiz eğitim, yahudi hakları ve her alanda serbestlik için çalışmalar yapmıştır.

Büyükannesi, Lady Frances Russell, İskoçya’lı Presbyterian² bir aileden olup önceleri üçlemeye (Teslis’e) inanmakla birlikte, daha sonraları bu görüşten vazgeçerek Ünitarian’lara³ katılmış, Russell’in

¹ A.J. Ayer, Russell and Moore The Analytical Heritage, s. 4, Cambridge, 1971; A.J. Ayer, Bertrand Russell, s.2, New York, 1972; G.S. Thomson, “Russell”, Encyclopedia Britanica, XIX/677, Chicago, 1965.

² İskoç Protestan kilisesine mensup olan kimse

³ Unitarian: Tanrı’nın birliği taraftarı olan hristiyan mezhebine mensup olan kimse.

çocukluk yıllarında yetişmesi için büyük özen göstermiş ve ölene kadar bu özeni azaltmadan sürdürmüştür. ⁴

Russell'in babası Viscount John Amberley (1842-1876), serbest bir düşünür olduğu için oğlunun da kendisi gibi serbest düşünceli biri olmasını, bu nedenle de o zamanlar İngiltere'de moda olan H. Spencer (1821-1903) ve T. Huxley (1829-1895)'in savundukları Agnostisizm'e uygun birisi olarak yetişmesini istemiştir. Viscount Amberley, kendisi de 21 yaşında iken Hristiyanlığı bırakmış, Bertrand Russell'ın da gençlik çağında, düşüncelerine coşkuyla sarıldığı John Stuart Mill'in görüşlerinin takipçisi olmuştur. "Analysis of Religious Belief (Dini İnancın Çözülmesi)" adlı bir kitap yazmıştır.⁵

Russell'in annesi Kate Amberley (1842-1874) de kocası Lord Amberley gibi Mill'in düşüncelerinden, özellikle de onun kadın hakları, doğum kontrolü gibi fikirlerinden etkilenmiştir.⁶

Bertrand Russell, Amberley ve Kate'in üçüncü ve en küçük çocuğudur. Russell'in ağabeyi ve ailenin ilk çocuğu olan Frank 1865'de, ailenin tek kızı Rachel ise 1868'de doğmuşlardır. Russell, henüz ayakta durmaya başladığı sıralarda, babası sara nöbetleri geçirmiş, henüz iki yaşındayken, önce erkek kardeşi, ardından kız kardeşi, sonunda da

⁴ B.R. , The Autobiography of Bertrand Russell, I/20-21, London, 1971.(Bundan sonra bu eser The Autobiography şeklinde gösterilecektir). ;Bertand Russell, "My Mental Development", The Philosophy of Bertand Russell, (Ed. Paul Arthur Schilpp), s. 4-5, Evanston and Chicago, 1944; B.R. "My Religious Reminiscences", The Basic Writings of Bertrand Russell, (Ed. Robert E. Egner, Lester E. Denonn), s. 31, New York, 1961.

⁵ B.R. , "My Mental Development", A.g.e, s. 3-4 ; B.R., The Autobiography, I/15-16; Will Durant, Felsefe Kılavuzu, (Çev: Ender Gürol), s. 403-404, Basım Yeri Yok, 1973; Adnan Adıvar, Bertrand Russell'e ve Felsefesine Kısa Bir Bakış , (B. Russell'in "Felsefe Meseleleri" adlı kitabının çevirisi içinde), s. 7-8, İstanbul, 1944.

⁶ B.R., The Autobiography, I/16-17 ; B. R., "My Mental Development", A.g.e., s. 4.

annesi difteriye tutulmuşlardır. Erkek kardeşi Frank, sağlam yapılı olduğundan iyileşmiş, fakat anne 32 yaşında, kız kardeş ise 6 yaşında iken ölmüşlerdir (1874). Babası Amberley ise bu çifte acıya ancak 18 ay dayanabilmiş ve o da genç denilebilecek bir yaşta, 34 yaşında iken ölmüştür (1876). Russell'ın anne ve babası dini bir tören yapılmadan gömülmüşlerdir.⁷

Beş kişilik çekirdek ailenin anne-baba ve kızı ölünce geriye kalan iki erkek kardeş, dede ve büyükanne'nin yanına yerleştirilirler. Ancak baba, oğullarının serbest düşünceli olmaları için ölmeden önce iki tane kendisi gibi düşünen vasi tayin etmişti; fakat dede ve büyükanne bu vasileri kabul etmemişler ve mahkeme de çocukları dede ve büyükanneye bırakmıştır. Russell, dedesinin evine, Pembroke Lodge'a yerleştikten iki yıl sonra dede John Russell da ölmüştür (1878). Russell, diğer aile fertlerinden amcası Rollo, halası Agatha ve dayıları Henry, Lyulph ve Algernon'dan da söz etmektedir. O, halasının ona renkleri, okumayı ve ilk tarih bilgilerini öğrettiğini, amcası ile rahat bir diyalog içinde bulunduğunu, ortanca dayısı Lyulph'un özgür düşünceli biri olduğunu ve onu çok sevdiğini, küçük dayısı Algernon'un katolik rahibi olduğunu, büyük dayısı Henry'nin ise müslüman olduğunu ve aile fertleri içerisinde ise en can sıkıcı olanın bu dayısı olduğunu belirtmiştir.⁸

B. ÇOCUKLUĞU VE İLKÖĞRETİM YILLARI

Bertrand, çekingен ve utangaç biriydi. Bu nitelikler, onun terbiyeli bir çocuk olarak görülmesini sağlıyordu; gerçekten de Kraliçe

⁷ B. R., "My Mental Development", A.g.e., s. 31; H. Gottschalk, Bertrand Russell -Yaşamı- (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), s. 12-13, İstanbul, 1984.

⁸ B.R., The Autobiography, I/24-25, 34; B. R., "My Mental Development", A.g.e., s. 4, "My Religious Reminiscences", A.g.e., s. 31.

Victoria'nın, onların evine bir gelişinde, örnek davranışlar sergileyen Russell, onun övgüsünü kazanmıştı. O, hep evin uslu çocuğu olarak kalmış, düzenli bir şekilde Petersham'da Episkopal Parish Kilisesine ve Richmond'da Presbitaryen Kilisesine gitmiştir. Buna karşılık evinde ise, Unitarianizmi öğrenmiştir. O, bu dönemde ilahileri öyle bir özenle öğrenmiştir ki, daha sonraki hayatında bile hâlâ onları ezbere bilmekteydi. Russell'in kiliseye gitmesinde ve dini öğrenim görmesinde, büyükannesinin rolü büyüktür. Bertrand, genellikle büyükannesinin görüşleriyle uyuşmamakla birlikte, yine de onun kendi fikrî gelişimi üzerinde büyük etkisi olduğunu kabul eder ⁹

Çocukluğunda en çok sevdiği şey, geniş parkta uzun yürüyüşler yapmak ve düşüncesini kendi akışına bırakmaktır. Yerde derin delikler açar ve dünyanın yuvarlak olamayacağı sonucuna varırdı. Çünkü yuvarlak olsa idi, Avusturalya'ya çıkması gerekirdi. Büyüklerinin meleklerle ilgili anlattıklarından daha erken yaşlarda şüpheye düşmüş, bu öyküler, gitgide olayların özüne inme ve onlar üzerine doğruları bulma isteğini güçlendirmiştir. Başkalarının söylediklerine karşı şüpheli bir tutum takınmıştır. ¹⁰

Bertrand'ın büyükannesi, disiplinli ve erdeme inanan bir kadın olduğundan bazı şeylerle, özellikle, matematik ve felsefe ile ilgilenmesi, Russell'a yasaklanmıştı. Matematik, ahlakî içeriği olmadığı gerekçesiyle yasaklanmıştı. Oysa Bertrand, bu iki alana daha fazla ilgi duymuştur. ¹¹

Kardeşi, kendisine Euclides (M.Ö. 4-3. yüzyıl) geometrisini öğretmek

⁹ B. R., The Autobiography, I/40.

¹⁰ Russell, çocukluk yıllarını Autobiography'sinde anlatmaktadır. Bkz. Autobiography, I/15-17.

¹¹ B.R. "Adaptation : An Autobiographical Epitome", The Basic Writings of Bertrand Russell (Ed. Robert E. Egner- Lester E. Denonn), s.53, New York, 1961; H. Gottschalk, A.g.e, s. 15.

istediğinde, matematiğin neden aksiyomla iş görmek zorunda olduğunu sormuş, kardeşi bunu bilmediğini, sadece teoremi öğretebileceğini, bunun dışında bir şey isterse bu işe devam etmeyeceğini belirtmiştir. Ama Bertrand, sorduğu sorunun cevabını öğrenmek istemiş, böylece küçük yaşta matematiğin ilkeleriyle ilgilenmeye başlamıştır. ¹²

Büyükannesi, devlet okullarını beğenmediği için, Bertrand okula gönderilmemiş, 11 yaşında iken özel öğretmenler tutulmuş ve onda dini şüpheciliğin ilk temelleri bu dönemde atılmış, aynı zamanda yine ilk matematik ve felsefe dersleri de bu dönemde başlamıştır (1883). ¹³

12 yaşına geldiğinde büyükannesi, Russell'a, -hayat boyu saklayacağı- bir İncil hediye etmiş, bu kitaba kendi eliyle torununa hayat boyu uymasını istediği şu üç tavsiyeyi yazmıştır: "Kalabalığın dışında kalmak, kötülük yapmamak, korkuya kapılmayıp, neşesini korumak" Russell da bu öğütlere hayatı boyunca hiç sapmadan ve ileride, hristiyanlıkla ilgisini kestikten sonra da uyduğunu belirtmiştir ¹⁴

Büyükannesinin evinde onu büyüleyecek bir tarzda etkileyen şey, dedesinin kitaplığı olmuştur. Araştırmaları sırasında bir çok eski tarih kitaplarıyla karşılaşmış ve bu durum onda tarihe karşı bir ilgi uyandırmıştır. Dedesinin ölümünden sonra kitaplık onun çalışma yeri olmuştur. Bu arada eski kitapları gözden geçirmiştir. Özellikle II. Charles zamanında idam edilen atası Lord Willam Russell (1639-1683)'a hayran kalmıştır. Bu atanın verdiği örnek, Bertrand'ı kurulu otoriteye karşı direnmenin, her zaman yararlı olmasa da, kimi kez doğru ve

¹² B.R., The Autobiography, I/36; B. R., "My Mental Development", A.g.e., s. 7; B.R., "Why I Took to Philosophy", The Basic Writings of Bertrand Russell, s. 57.

¹³ H. Gottschalk, A.g.e., s. 18.

¹⁴ B. R., "My Mental Development", A.g.e., s. 5; H. Gottschalk, A.g.e., s. 15

uygun olduğuna inandırmıştı. Daha onaltı yaşında, neredeyse görme gücünü yitirecek derecede okuma faaliyetini sürdürmüştür. ¹⁵

C. DİNİ KONULAR ÜZERİNDE İLK ŞÜPHELER

Russell, ondört yaşında iken “Utilitarian (Faydacı)” olduğunu söylemiş ve büyükannesi tarafından alaya alınmıştır. Bu arada Russell serbest düşünceli öğretmeninin etkisiyle, dini konular üzerinde ciddi olarak düşünmeye başlamış, hatta bu konuları sorgulama çabası içine bile girmiştir. Bu konuların başlıcaları: “ özgür irade, ölümsüzlük ve Tanrı” idi. Öğretmenin, büyüme çağındaki çocuğun inancını bozacağından korkulduğu için, işine son verilmiştir. Ama, Herbert Gottschalk’ın deyişiyle, “bu, at kaçıktan sonra ahırın kapısını kilitlemektir; çünkü şüphe tohumları çoktan ekilmiş ve iş bitmişti.”¹⁶ Onaltı yaşına geldiğinde bu üç konu hakkındaki şüpheleri iyice artmış, şüphe sürecinin başlamasından itibaren takib eden dört yılda, sırasıyla özgür irade, ölümsüzlük ve J.S. Mill’in “Autobiography” sini okuması sonucunda da Tanrı inancını terketmiş ve bu şüphe süreci içerisinde bir Deist olarak Tanrıya inanmaya devam etmiştir. Sadece deneyle kanıtlanabilen şeylerin doğru kabul edileceği düşüncesi, zihninde yer etmeye başlamıştır. Dini konular üzerine başlayan şüphe sürecini ve bu konudaki düşüncelerini günlüğüne yazmış ve bu yazımda Yunan alfabesini kullanmıştır. Dine ve Tanrı’ya olan inancını yitirdiği bu dönemden (1890), I. Dünya savaşının sonlarına kadar (1918) , yaklaşık 28 sene metafiziği ve ahlak felsefesini dinin yerine geçirmek istemiş, ancak I. Dünya Savaşından sonra supernaturalizm (doğa üstücülük) in bütün

¹⁵ B. R., “My Mental Development”, A.g.e., s. 6-7; Russell, ilk gençlik yıllarını Autobiography’de uzun uzun anlatmaktadır. Bkz. Autobiography , I/ 38-55.

¹⁶ H. Gottschalk, A.g.e., s. 17.

şekillerine karşı duran bir militan olduktan sonradır ki önceki düşüncelerinden vazgeçmiştir.¹⁷

D. GENÇLİĞİ VE ÜNİVERSİTE YILLARI

Bertrand, ısrarla Cambridge'e gitmek istediğini açıklayınca hazırlık imtihanına girebilmesini sağlayacak Latince ve Yunancayı öğrenmesi için özel öğretmen tutulmuştur. Büyükannesinin evinde yabancı misafirlerle kendi ana dillerinde konuşmak gelenek olduğundan ve Russell da daha önceleri çağdaş dilleri öğrenmiş olduğundan, onun Almanca, İtalyanca ve Fransızca'dan hiçbir sıkıntısı olmamıştır. Büyükannesi Cambridge'e gitmesini istememiş ama engel de olmamış, sadece üniversite bursunu kazanmasını şart koşmuştur. Bertrand, bursu kazanmış ve üniversiteye 18 yaşında (1890) girmiştir; Orada özgürlüğü yakalamış ve özgürce hareket etmeye başlamıştır.¹⁸

Russell, Cambridge Trinity College'de pek çok arkadaş edinmiştir. Onun giriş imtihanını Alfred North Whitehead (1841-1947) denetlemişti. Burada başlayan talebe-hoca ilişkisi daha sonra dostluğa ve birlikte kitap yazıp neşretmeye kadar gitmiştir. Arkadaşlar arasında felsefe, matematik, tarih alanında yapılan tartışmalara katılan Russell, "Toplum" ya da "Havariler" diye bilinen bir üniversiteliler topluluğuna da katılmıştır.¹⁹

¹⁷ B. R., The Autobiography, I/40-42; B.R., "My Mental Development", A.g.e., s. 7-8; B.R., " My Religious Reminiscences", A.g.e., s. 31-33; İhsan Turgut, Bertrand Russell Ludwig Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk, s. 13, İzmir, 1989; Paul Edwards, "B.A.W. Russell", EP, VII/236, New York-London, 1972; H. Gottschalk, A.g.e. s, 17-18.

¹⁸ B. R. The Autobiography, I/42,56; B.R. " Adaptation : An Autobiographical Epitome", A.g.e., s. 53; H. Gottschalk, A.g.e., s. 18-19.

¹⁹ B.R., The Autobiography, I/57-65; B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 9; H. Gottschalk, A.g.e. s, 19-20.

Russell'a matematik çalışmaları umduğu doyumunu sağlamayınca, daha üçüncü sınıfın sonunda iken (1893), matematik kitaplarını satıp, onun yerine dikkatini felsefeye yöneltmiştir. Russell, felsefeye yönelmesindeki etkenler arasında dünyayı tanıma, kesin olarak doğruluğuna inanılabilecek nitelikte bilgiye ulaşma, içinde dini inanç denebilecek bir şeyin kalması ve matematiğe karşı oluşan nefretini sıralamaktadır.²⁰ O yıllarda Cambridge, tabiat bilimleri alanında Oxford karşısında tartışılmaz bir üstünlüğe sahipti. Bu yüzden Cambridge, matematikten bıkan Russell'a tabiat bilimleriyle birlikte giden bir felsefe için çok büyük bir imkan sağlamıştır. İlk önce, O, Mc Taggart (1866-1925)'in etkisinde kalarak Hegel felsefesiyle uğraşmış, bunun neticesinde Hegel (1770-1831) ve Kant (1724-1804)'ı felsefî düşünceleri yönünden J. Locke (1632-1704), D. Hume (1711-1776) ve G. Berkeley (1685-1753) den, hatta J.S. Mill vb. den üstün bulmuştur. Mc Taggart'tan başka, hocası Stout (1860-1944) da ondaki Hegel sevgisinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Stout, 1893'te daha ilk yayınlandığında büyük gürültülere yol açan F.H. Bradley (1846-1924)'in "Appearance and Reality" (Görünüş ve Gerçek) adlı kitabına, Russell'ın dikkatini çekmiştir. Bradley bu kitabında, dünyadaki mevcut çelişkiler yüzünden günlük hayatı, idealar dünyasına gönderiyor ve varlık alanında "Saltık" olanı, "sonsuz tutarlı birlik"i tek gerçek olarak öneriyordu. Çünkü Ona göre her şey yalnızca Saltık ideasında var olurdu. Hayatının bu döneminde Russell'in Bradley'e hayranlığı sonsuzdu; ama onun felsefesinin deneycilikten uzak oluşu ve birazcık sıkılmış da olsa kendisinin başlıca ilgi alanı olan matematiğin temellerinin, Bradley felsefesinde arka sıraya

²⁰ B.R. "Why I Took to Philosophy", A.g.e., s. 56-59.

itilmiş olması yüzünden Bradley'in açıklamalarını doyurucu bulmamıştır. ²¹

Russell, 1894 yılında üniversiteyi bitirmiş ve üniversitenin ilk yıllarında tanıştığı Alys Pearsall Smith (1867-?) ile evlenmek istediğini, büyükannesine açmış, ancak büyükannesi hiç olmazsa bir tecrübe dönemi geçirmesini istediği için bu evliliği zamansız ve uygunsuz bulmuş ve Bertrand'ın İngiliz Elçiliği Ateşesi olarak Paris'e gitmesini sağlamıştır. Fransız başkentindeki yaşayışın onun evlenme konusundaki düşüncesini değiştireceği düşünülmüştü; ancak Russell, 22 yaş gibi erken bir dönemde önemli diplomatik karyer başlangıcını kendi ayaklarıyla itmiş ve kendisinden beş yaş daha büyük olan Alys ile evlenmek üzere İngiltere'ye dönmüş, büyükannesinin, bu durumu atalarının geleneğine ihanet olarak değerlendirmesine rağmen, kararından vazgeçmemiş, üstelik felsefe çalışmaları kendisini sürekli çektiği için politikayı bırakmış ve evlenmiştir. Tabii ki bu karar aynı zamanda aileden gerçek anlamda ilk kopuşu da meydana getirmiş ve bu duruma çok üzülmüştür. ²²

Russell, 1895 yılında Alman sosyalist hareketini incelemek üzere Berlin'e gitmişti. O, meslek olarak diplomasi ve politikayı terketmişti; fakat bir türlü politikadan uzaklaşamamıştı. Bu arada Berlin Üniversitesinde eğitim görmüş, Karl Marx (1818-1883)'in Kapital'ini okumuştur. O, Marx'ın Kapital'ini baştan sona okuyan pek nadir

²¹ B.R., "My Mental Development", A.g.e., s. 10 ; B.R. "Adaptation: An Autobiographical Epitome", A.g.e., s. 53; B.R., "My Religious Reminiscences", A.g.e., s. 33-34; Russell Cambridge'deki yıllarını Autobiography'de anlatmaktadır, Bkz. Autobiography, I/56-74.

²² B.R., The Autobiography, I/ 86,87,124; B.R., "My Mental Development", A.g.e., s. 10-17; Russell, nişanlılık ve evlilik yıllarını Autobiography, c.I, s. 75-143 arasında anlatmaktadır.

kişilerden birisidir; aynı zamanda Komunist Parti Manifestosu'nu da bu dönemde okumuştur. Almanya'dan döndüğünde Londra Okulu öğrencilerine ve Fabian topluluğu²³ üyelerine ekonomi üzerine konferanslar vermiş, bu arada "German Social Democracy (Alman Sosyal Demokrasisi)" adlı eserini yayınlamış, geometri üzerine de çalışmalara başlamıştır (1896). Aynı yıl Amerika Birleşik Devletlerine üç aylık bir süre için gitmiş ve orada John Hopkins Üniversitesi ve Bryn Mawr College'de matematik üzerine dersler vermiştir. Orada "analytic functions" kuramıyla matematiğin gelişmesinde büyük önem taşıyan Alman matematikçi Weierstaiass (1815-1897)'in bir eserini görmüştür. Oysa, Cambridge' de iken bu isimden söz edildiğini hiç duymamıştı. ²⁴

G. ÖĞRETİM ÜYELİĞİ YILLARI

Amerika'dan döndükten sonra, felsefe çalışmalarına hız vermiş, bu sürede bitirmiş olduğu Trinity College'de öğretim üyesi olarak ders vermeye başlamıştır. Geometri ile ilgili olarak yazdığı "An Essay on the Foundations of Geometry (Geometri İlkeleri Üzerine Bir Deneme)", 1897 yılında basılmış ve J. Ward (1843-1925) ve Whitehead tarafından başarılı bulunmuş ve beğenilmiştir. Bunun üzerine Russell ağırlığı felsefe çalışmalarına yöneltmiştir. Eğer bu çalışması başarılı olmasa o ekonomiye yönelmeyi düşünüyordu. ²⁵

Russell, 1898 yılında Hegel'i yeniden okumuş ve bu defa, Onun matematik hakkında söylediği her şeyin "bulanık saçmalık" olduğu sonucuna varmıştır. Bradley'in "Bağıntısız Gerçeklik" (non-relational

²³ Fabian Topluluğu, İngiltere'de ılımlı sosyalist bir derneğin üyeleri

²⁴ B.R., The Autobiography, I/126,130 ;B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 10-11, 17; H. Gottschalk, A.g.e., s. 29.

²⁵ B.R., The Autobiography, I/133-135 ;B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 11; H. Gottschalk, A.g.e., s. 29.

reality) kuramı, daha doğrusu tekciliğin (monism) mantikî temeli üzerindeki şüpheleri de bu dönemde başlamış, aynı konular üzerinde benzer şüpheleri taşıyan ve idealizmden dönmeye başlayan G.E. Moore (1873-1958) da onu desteklemiştir. Artık Russell, yavaş yavaş her şeyin zorunlu olarak gerçek olduğunu ve her durumda da Hegel'in varoluşsuzluk (non-existence) kanıtlamalarının inandırıcı bir yanı olmadığı sonucuna vararak gerçekçiliğe (realism) yönelmiştir. Daha sonraları ise, her şeyi gerçek olarak tasvir etmek için mantıki neden bulunmadığını kabul ederek bu görüşünü biraz değiştirmiştir. ²⁶

1898 yılında, Mc Taggart'ın Yeni Zelanda'ya aile ziyareti için gitmesi üzerine onun Cambridge'de Leibniz (1646-1715) üstüne verdiği dersleri Russell'ın üstlenmesi istenince, Russell de bu dersleri yürütmüştür. Bu dersler ve Leibniz hakkında yaptığı araştırmalarını 1900'de "A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz (Leibniz Felsefesinin Eleştirel Bir Açıklaması)" adlı kitabını yayınlamıştır. Bu çalışma aynı zamanda Onun doktora çalışmasıdır. Bu arada Paris'te toplanan "Felsefe Kongresi" ne katılmış, sembolik mantık konusunda uzman olan ve aynı zamanda sembolik mantık ile ilgili kitabı da bulunan İtalyan mantıkçı G. Peano (1858-1932) ile tanışmış, daha kongreye gelmeden önce taslağını bitirmiş olduğu "The Principles of Mathematics (Matematiğin İlkeleri)" adlı kitabının temellerini ve tezlerini, Peano'nun savunduğunu ve daha önce yazmış olduğu kitabında işlediğini görmüş ve böylece fikirlerini destekleyecek esas dayanağı bulmuştur. Kitap 1903

²⁶ B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 10-12; B.R., "Why I Took to Philosophy", A.g.e., s. 58-59; H. Gottschalk, A.g.e., s. 29; Selâhattin Hilâv, 100 Soruda Felsefe El Kitabı, s.144, İstanbul, 1990.

yılında yayınlanmış, XIX. yüzyıl ürünü olan sembolik mantık çalışmalarına Russell da böylece katılmıştır. ²⁷

A.N. Whitehead'ın, Russell'ın matematikle ilgili çalışmalarına ilgi duyması sonucunda "Principia Mathematica (Matematiğin İlkeleri)" adlı bir çalışmayı birlikte yürütmeye karar vermişler ve 1900 yılında başlayan bu çalışma on yıl sürmüş, 1910-1913 yılları arasında üç ciltlik bu kitap da basılmıştır. (I. Cild 1910, II. Cild 1912, III. Cild 1913 yılında) H. Gottschalk'ın belirttiğine göre bu "kitap, özel matematik eğitimi görmüş kimselerin büyük çoğunluğu için bile yedi mühürlü bir kitaptı ve belki de hep öyle kalacaktır. Fakat Russell, meslekleri gereği aynı konularla uğraşan kimselerin bile kitabını okumadığını görünce hayal kırıklığına uğramıştır. Kitabının son bölümünü matematik yöntemleriyle birlikte incelediklerini söyleyen yalnızca yedi kişiyle karşılaştı. En çoğu, kitabın felsefeyle ilgili bölümleri, matematiğin gerçekten mantık ilkelerine dayanıp dayanmadığını öğrenmeye istekli kimselerce okunuyordu. Bu tür okuyucular bile seyrekti". ²⁸

Russell, daha Principia Mathematica yayınlanmadan önce 1905 yılında mantık felsefesi ve dil meselelerine yönelmiş, aynı yıl, zamanın önde gelen felsefe dergisi "Mind" 'da "Betimleme (on denoting)" üzerine bir makale yayınlamıştır. Bu makale, Meinong (1853-1920)'un "var olmayan şeyler"le ilgili tezleri üzerine bir eleştiridir. Russell, bu yıllarda

²⁷ B.R., The Autobiography, I/136-137 ;B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 12-13; H. Gottschalk, A.g.e., s. 30-31.

²⁸ B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 17; H. Gottschalk, A.g.e., s. 32-33; Russell, Principia Mathematica'yı yazdığı dönemi Autobiography, c.I, s. 144-201 arasında anlatmıştır.

Skolastik ya da Platonik anlamda bir realist haline geldiğini belirtmektedir.²⁹

Russell'ın kendisini soyut düşünceye verdiği bu dönem adeta onun için, bir deruni çilecilik devresi sayılabilir. Şüpheleri, ona eski fizoloğların öğretileri üzerinde de şüphe etmesini sağlamıştır. Ona göre, mantık, varoluşun herhangi bir türü üzerinde bilimin kanıt bulmasını sağlayacak durumda değildi; en azından fiziksel dünyanın soyut bilgisine varabilmek için tutulacak tek yol, matematiği de içine alan etkili bir mantık geliştirmektir. Matematiksel mantığın çözümlemeye (analysis) dayanan deney yönteminin yararlı olduğu sonucuna varmıştı. Bu yöntemle bir işlemde ancak tek bir mesele incelenebilirdi; fakat bu onu çok tedirgin etmiyordu, çünkü o, her zaman küçük doğruluğu büyük bulanıklığa yeğ tutmuş durumdaydı.³⁰

H. SİYASET VE FELSEFE

1907 yılında politikaya atılıp, ara seçimde yenilgiye uğrayan Russell, içinde felsefe yazılarının bulunduğu "Philosophical Essays (Felsefi Denemeler)" adlı kitabını 1910 yılında; yine çeşitli felsefe meselelerinin ele alındığı "The Problems of Philosophy (Felsefe Meseleleri)"³¹ adlı kitabını da 1912 yılında yayınlamıştır. Bu arada

²⁹ B.R. "My Mental Development", A.g.e., s. 13-14; H. Gottschalk, A.g.e., s. 34-35; Russell'ın Betimleme Teorisi için Bkz. İhsan Turgut, B. Russell - L.Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk, s. 16-22; Teo Grünberg, "Bertrand Russell'in Tasvirler Teorisi", Felsefe Arkivi, sayı 14, s. 138-173, İstanbul, 1963.

³⁰ H. Gottschalk, A.g.e., s. 35.

³¹ Bu kitabın üç ayrı kişi tarafından üç ayrı tercümesi vardır:

1. (Çev.) A. A. Adivar, Felsefe Meseleleri, İstanbul, 1935. M.E.B.
2. (Çev.) Hayrullah Örs, Felsefe Meseleleri, İstanbul, 1970, Remzi Kitabevi
3. (Çev.) Vehbi Hacıkadiroğlu, Felsefe Sorunları, 1980, Alaz Yayınları.

Russell, bilimsel dergilerde yazar ve eleştirmenlik yapmış, özellikle Mind felsefe dergisinin eleştiri yazarı olarak da etkinlik göstermiştir. ³²

1911 yılında evliliği sona eren Russell, ancak karısından 1921 yılında boşanabilmiştir. O, bu yıllarda (1911) Bergson (1859-1941) felsefesinin eleştirisi üzerine çalışmıştır. ³³

1914 yılında Boston'da "Dış Dünya Üzerine Bilgimiz" konusunda dersler vermiştir. Ancak daha bu derslere hazırlanırken, bir kaç deneme dersini hazırlık olması amacıyla Cambridge'de vermiştir. Felsefe meseleleri adlı kitabındaki görüşlerini sonraları yavaş yavaş değiştirecektir; bu yüzden de onu herhangi özel bir felsefe okulu içine yerleştirmek oldukça zordur. Russell, her görüş değiştirdiğinde durumunu açıklayacak çok ince sebepleri de hep hazır bulundurmuş, yaşlandıkça bu durumu daha çok açığa çıkmıştır. Belki de daha yeni oluşmuş durumda olan kendi görüşlerini, bunlar başkalarınınmış gibi hemen bıraktığı çok olmuştur. O, belli bir okula bağlı olmamakla birlikte bir yönetime her zaman bağlı kalmıştır. Bu yöntem, "kavram sayısını lüzumsuz yere artırmamak" şeklinde kısaca anlatılabilecek olan "Occam's Razor" ilkesidir. Onun çözümlemeci yönteminin esası: önemsiz gördüğü her şeyi bir yana bırakmak ve geri kalanları, konuyu anlamak için zorunlu görüp onlara sıkıca sarılmaktı. ³⁴

Russell, I. Dünya savaşının çıkmasından az önce, "dış dünya üzerine bilgimiz" konusunda ders vermek üzere Amerika'ya gitmiş, orada ayrıca sembolik mantık üzerine de bir kurs açmıştır. Onun "Our

³² H. Gottschalk, A.g.e., s. 36-39.

³³ H. Gottschalk, A.g.e., s. 43-47.

³⁴ Bkz. B.R., The Autobiography, I/210; "My Mental Development", A.g.e., s. 14; Our Knowledge of the External World..., s. 112-113, London, 1949.

Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy (Felsefede İlmi Metod Alanı Olarak Dış Dünya Üstüne Bilgimiz)" ³⁵ adlı eseri 1914 yılında basılmıştır. ³⁶

I. DÜNYA SAVAŞI VE HAPİSHANE YILLARI

I. Dünya savaşı patladığında, Russell, bütün açıklığıyla ve var gücüyle savaşa karşı olduğunu belirtmiş, daha sonraları "dindar olsa, Tanrı'nın Sesi (the voice of God) diyebileceği bir şeyin kendisini savaş karşıtı olmaya sevkettiğini" ifade etmiş, savaşın dünya ve insanlık için vereceği zararları ortaya koymaya çalışmıştır. Savaş karşıtı görüşlerini halk önünde konuşmalar yaparak açıklamış ve "The Labour Leader"da sürekli yazılar yazmıştır. Savaşa karşı olanların merkezi durumunda olan "No-Conscription Fellowship" (Askerlik Karşıtı Derneği)'e üye olmuş, bir ara duygusal ilişkiye girdiği ama evlenmediği Lady Ottoline Morell (öl.-1928)'in evinde İngiliz barışçı aydınlarının yaptıkları toplantılara katılmıştır. Dönemin başbakanı Asquith (1852-1928) bile zaman zaman bu toplantılarda bulunmuştur. Savaşa karşı düşüncelerini açıklayınca Cambridge'deki meslektaşları ve öğrenciler tarafından hor karşılanmıştır. Askerliğe çağrılan; ama gitmeyi kabul etmediği için iki yıl ağır iş cezasına çarptırılmış olan İngiliz barışçı gençlerinden Everett adlı birinin desteklenmesi hususunda bildiri yayınlayıp dağıtan No-Conscription Fellowship üyelerinden bazılarının tutuklanması üzerine, "The Times"a hem durumu protesto eden, hem de bildiriye yazanın

³⁵ Russell, bu kitabı aynı yıl "Scientific Method in Philosophy" adıyla da bastırmıştır. İki tane Türkçe çevirisi vardır:

1. (Çev.) Hamdi Akverdi, Felsefede İlmi Metod, İstanbul, 1940, M.E.B.
2. (Çev.) Vehbi Hacıkadıroğlu, Dış Dünya Üzerine Bilgimiz, İstanbul, 1980, Alaz Yayınları

³⁶ B.R., The Autobiography, I/211; H. Gottschalk, A.g.e., s. 50.

kendisi olduğunu belirten bir mektup yazmış, bunun üzerine suçlu bulunmuş ve yüz sterlin ceza ödemek zorunda kalmış, cezayı ödemek için satılığa çıkarttığı kütüphanesini bir arkadaşı satın alıp kitaplarını geri iade etmiştir. Bu arada Russell, üniversiteden uzaklaştırılmıştır. ³⁷

1916 yılında iki kitap yayınlamıştır. Bunlardan biri savaşa ilişkin görüşlerinin yer aldığı “Justice in Wartime (Savaş Sırasında Adalet)” diğeri de “Principles of Social Reconstruction (Toplumsal Yeniden Yapılanma İlkeleri)” dir. ³⁸

Russell’ın Cambridge’den atılması, para yönünden bir takım problemler doğurmuştu. Bu ihtiyacını karşılamak için konferanslar vermeyi düşünmüştür. İlk konuşma politikanın felsefi temeli üzerine olmuştur. Konferansları sırasında, kıyı boyundaki askeri bölgelere girmesi yasaklanmıştır. 1917 yılında politikayla ilgili “Political Ideals” (Siyasi İdealler)³⁹ 1918’de “Roads to Freedom (Özgürlüğe Giden Yollar)” ve “Mysticism and Logic (Mistisizm ve Mantık)” ⁴⁰ kitaplarını yayınlamıştır. ⁴¹

No Conscription Fellowship’in yayın organı “Tribunal” yöneticisinin isteği üzerine, savaşın sonucu olarak bütün Avrupa’da çıkacak olan açlığı, herkesin birbiriyle savaşacağını, grevlerin

³⁷ B.R., The Autobiography, II/15-16, 32-33; B.R. “Adaptation: An Autobiographical Epitome”, A.g.e., s. 54 ; Russell, Autobiography, c.II, s. 15-94 arasında I. Dünya Savaşı sırasındaki yaşadıklarını anlatmıştır.

³⁸ B.R., The Autobiography, I/21;H. Gottschalk, A.g.e., s.54.

³⁹ Bu kitabın Türkçesi: (Çev.) Mehmet Harmancı, Siyasal İdealler, İstanbul, 1966, Köprü Yayınları.

⁴⁰ Kitabın ilk bölümünün Türkçesi: (Çev.) Y. Şerif Kılıçel, Mistiklik ve Mantık, İstanbul, 1935, Devlet Matbaası.
Bir başka çevirisi: (Çev.) Aysel Usluata , Mistisizm ve Mantık, İstanbul , 1972, Varlık Yayınları

⁴¹ H. Gottschalk, A.g.e., s. 56.

çıkacağını, müttefik Amerika'nın belki grevleri bastırmak üzere Avrupa'da kalışlarını devam ettireceği hakkında yazdığı yazı, tam da barışçı akım içindeki fiili çalışmalarını bırakmaya karar verdiği ve savaşın bitimi yaklaştığı sıralarda, yeniden suçlanmasına, sonunda da altı ay hapis cezasına çarptırılmasına neden olmuş ve cezasını Brixton hapishanesinde çekmiştir. Hapishane'de önceleri yetkililerin sıkı davranmayı düşünmüş olmalarına rağmen, kardeşi Frank'ın ve bazı dostalarının çabalarıyla, okuyup yazmasına izin verilen bölüme alınmış, hücresinin duvarına bir halı asılmasına ve yazması için yazı masasına izin verilmiştir. Russell'in hapislik günleri sistemli çalışmasına imkan vermiş, kendine göre şöyle bir program yapmıştır: Günde dört saat felsefe konusunda okuma, dört saat felsefe konularında yazı ve dört saat dinlenme okuması. 1919 yılında yayımlanan "Introduction to Mathematical Philosophy (Matematik Felsefesine Giriş)" adlı kitabını hapiste iken yazmıştır. ⁴²

Hapiste iken gardiyanın, Russell'a dinini sorması üzerine o, "Agnostik" olduğu cevabını vermiştir, ⁴³

Hapishaneden çıktıktan sonra, bazı arkadaşlarının sağladığı imkanlarla, 3 yıl serbest ders öğreticiliği yapmıştır. O, bu derslerinde, hapishanedeyken hazırladığı "zihnin çözümlenmesi" konusunu anlatmıştır. Russell başlangıçta zihnin çözümlenmesi meselesini madde ile zihin arasındaki felsefi bir yakınlığa götürüyordu; ikisinin de aynı tözden türediği, ikisinin de son bileşenin aynı olduğu sonucuna varmıştı. Bu görüş onu William James (1842-1910)'ın görüşüne yaklaştırmıştır. Algılama söz konusu olduğunda, Russell'in yeni tutumu "neutral

⁴² B.R., The Autobiography, II/33; H. Gottschalk, A.g.e., s. 57-59.

⁴³ B.R. , The Atubiography, II/34.

monizm" (yansız bircilik)' di. Bu görüşlerini topladığı "Analysis of Mind (Zihnın Çözümlemesi)" adlı kitabı 1921 yılında yayınlandı. Bu kitabı, daha önceleri, 1914'te yayımlanan "Our Knowledge of the External World (Dış Dünya Üzerine Bilgimiz)" adlı kitabıyla uyuşan görüşler içermekteydi. Çünkü bu kitapta önceleri, maddenin duyu verilerine dayanan mantıki bir yapı olduğu sonucuna varmıştı. "Analysis of Mind" adlı eserinde de aynı sonucu zihne uygulamış, zihni de duyu verilerine dayanan mantıki bir yapı olarak tanımlamıştır. Vardığı son nokta, duyu verileri ve duyumların özdeş olduğudur. ⁴⁴

İ. RUSYA VE ÇİN'E YOLCULUK

Russell, 1920 yılında, bir İşçi Partisi heyetiyle birlikte özel bir gözlemci sıfatıyla Sovyet Rusya'ya gitmiş, orada Troçki (1879-1940) ve Lenin (1870-1924) ile tanışmıştır. O, Troçki'yi Napoleon (1769-1821)'a benzetmekte ve gösterişçi, düşünce fakiri birisi olarak görmekte, buna karşılık, Lenin, ise ona daha sağlam bir tip olarak görünmüştü. Russell, bu gezisinden hayal kırıklığına uğramış, sosyalizmin bu olmaması gerektiğini düşünmüş; çünkü Rusya'da gördüklerinin ve yaşadıklarının, proleterya devrimine ait tek belirtisi askeri bandoyla birlikte sürekli olarak çalınan "Enternasyonal" marşı idi. Rusya'daki gözlemlerini bolşevizmin beğenilecek ve karşı çıkılacak yönlerini yan tutmadan ele almış ve bir takım eleştiriler getirerek bu görüşlerini "The Practice and Theory of Bolchevism (Bolşevizmin Teorik ve Pratik Yönü)"⁴⁵ adlı eserde 1920 yılında yayınlamıştır. ⁴⁶

⁴⁴ R. M. Sainsbury, Russell, s. 7, London, 1985; H. Gottschalk, A.g.e., s. 59-60.

⁴⁵ Kitabın Türkçesi: (Çev.) N. Sel, Bolşevizm, İstanbul, 1967, Habora Yayınevi

⁴⁶ B.R. , "My Mental Development", A.g.e., s. 17; Russell , Rusya'daki izlenimlerini Autobiography, c.II, s. 95-123 arasında anlatmıştır.

Rusya gezisinin ertesi yılı Pekin Üniversitesi yetkililerinin öğrencilere bir dizi ders vermek için Çin'e çağrılar sonucu, Çin'e daha sonra evleneceği Dora Black ile birlikte gitmiştir. Russell, Çin'de büyük bir ilgi görmüş, Pekin Üniversitesinde, düşüncelerini yaymak için, "Bertrand Russell Journal" adlı bir dergi yayınlanmıştır. Çin'den döneceği sıralarda, akciğer rahatsızlığından dolayı, Pekin'deki Alman Hastanesinde günlerce ölümle hayat arasında gidip gelmiştir. Hatta Japon Gazeteleri öldüğünü yazmışlar, ölümüne dair haberler hızla yayılmış, bu haberler İngiltere'de üzüntüyle karşılanmış, ölümüyle ilgili bir çok yazı yazılmıştır. Hatta bu arada, Çin'li bilginler bile çok saygı duyulan kutsal bir yere (Western Lake) gömülmesini önermişlerdi. 1921 Eylül'ünde İngiltere'ye dönen Russell, ilk karısı Alys'le boşanma kararı kesinleşince Dora Black ile evlenmiştir. 1922 yılında Çin gözlemlerini değerlendirdiği "The Problem of China (Çin Meselesi)" adlı kitabı yayımlanmıştır. 1921 yılında John Conrad adını verdiği ilk oğlu, 1923 yılında kızı Katharine doğmuştur.⁴⁷

J. YENİDEN SİYASET VE ESERLER

1922 ve 1923 genel seçimlerinde Russell, İşçi Partisinden aday olmuş, fakat muhafazakar rakibi karşısında seçimi kaybetmiş, 1924 yılında ise adının adaylar arasına konmasını kabul etmemiştir. Yönünü politikadan yazı hayatına çevirip, çalışma odasında geçimini kalemiyle kazanmaya başlamıştır. Gerçekten de bu dönem, kaleminin sağladığı gelir kaynağına daha çok ihtiyaç duyduğu devreyi oluşturur. En büyük ilgiyi, her zaman olduğu gibi yine felsefeye göstermiş; fakat gelirinin büyük bölümünü ise daha çok halka dönük kitaplarıyla, gazete ve

⁴⁷ B.R., "My Mental Development", A.g.e., s. 17-18; A.J. Ayer, Bertrand Russell, s. 17; Russell Çin hatıralarını ve ikinci evliliğini, Autobiography, c.II, s. 124-189 arasında anlatmaktadır.

dergilere yazdığı yazılar oluşturmuştur. Russell'ın gelir kaynağını, yazılarından başka, Amerika'da verdiği konferans turlarından ele geçen para oluşturmuştur.⁴⁸

Russell, 1923 yılında karısı Dora Russell ile birlikte yazdığı "The Prospect of Industrial Civilization (Endüstri Toplumunun Geleceği)"⁴⁹; "The ABC of Atoms (Atomların Alfabetesi)"; 1924 yılında "Icarus or the Future of Science (Icarus yada Bilimin Geleceği)"; "Logical Atomism (Mantık Atomculuğu)"; 1925 yılında "The ABC of Relativity (İzafiyetin Alfabetesi)"⁵⁰ "What I Believe (Neye İnanırım)" ; 1926 yılında "On Education (Eğitim Üzerine)"⁵¹ 1927 yılında "An Outline of Philosophy (Felsefenin Anahatları)", "The Analysis of Matter (Maddenin Çözümlemesi)" adlı kitaplarını yayınlamıştır.⁵² Özellikle son kitabında Russell, daha önce 1921 yılında çıkmış olan "The Analysis of Matter" kitabında genel olarak ortaya atılan "neutral monism (yansız bircilik)" yolunda daha da ilerlemiş, zihin ve maddenin aynı neden bağıntısı içinde bulundukları inancı pekişmiş ve Zihinle maddenin ayrı olduğunu reddetmiştir.⁵³

1927 yılında Russell, eşi ile birlikte eğitimle ilgili görüşlerini uygulamak üzere, küçük çocuklar için "Beacon Hill Okulu" nu açmıştır. Zamanla eğitim ve okula ilişkin görüşleri farklılaştığı için Russell okulla

⁴⁸ H. Gottschalk, A.g.e., s. 70-71.

⁴⁹ Türkçesi : (Çev.) Melik Ölçer, Endüstri Toplumunun Geleceği, Ankara, 1979, Bilgi Yayınevi

⁵⁰ Türkçesi: (Çev.) S. Vahap Erdoğan, Rölativitenin Alfabetesi, Ankara, 1974, Onur Yayınları

⁵¹ Türkçesi: (Çev.) Hamit Dereli, Terbiyeye Dair, Ankara, 1954, M.E.B. (Çev.) Nail Bezel, Eğitim Üzerine, İstanbul, 1993, Say Yayınları, 2. Baskı.

⁵² (Ed.) Robert E. Egner- Lester E. Denonn, The Basic Writings of Bertrand Russell, s. 17-18

⁵³ H. Gottschalk, A.g.e., s. 75

ilişkisini kesmiş ve evliliğine de son vermiştir. Dora'dan boşandığında yıl 1935'ti.⁵⁴

Russell, karısıyla birlikte gerçekleştirdikleri okul çalışmalarını yürütürken, değişik konularda eser vermeyi de ihmal etmemiştir. Bu dönemde yayınlanan kitapları şunlardır : "Sceptical Essays (Şüpheli Denemeler)"⁵⁵ 1928; "Marriage and Morals (Evlilik ve Ahlak)" ⁵⁶ 1929; "The Conquest of Happiness (Mutluluğun Kazanılması)"⁵⁷ 1930; "The Scientific Outlook (Bilimsel Beklentiler)" ⁵⁸ 1931; "Education and the Social Order (Eğitim ve Toplum Düzeni)" ⁵⁹ 1932; "Freedom and Organization : 1814-1914 (Özgürlük ve Örgütlenme: 1814-1914)"⁶⁰ 1934; "In Praise of Idleness (Tembelliğe Övgü)" ⁶¹ 1935 ve "Religion and Science (Din ve Bilim)" ⁶² 1935.⁶³

Russell, bu dönemde bazı görüşlerinden dolayı pek çok arkadaşıyla anlaşamamış, dostlukları kesilmiştir. Yine 20 ve 30'lu

⁵⁴ H. Gottschalk, A.g.e., s. 76-80

⁵⁵ Türkçesi: (Çev.) Nermin Arık, Sorgulayan Denemeler, Ankara, 1995, Tübitak

⁵⁶ Türkçesi : (Çev.) Ender Gürol, Evlilik ve Ahlak, İstanbul, 1971, Varlık Yayınları, 3. Baskı; Vasıf Eranus, Evlilik ve Ahlak, İstanbul, 1993, Say Yayınları, 2. Baskı.

⁵⁷ Türkçesi : (Çev.) Nurettin Özyürek, Mutluluk Yolu, İstanbul 1988, Varlık Yayınları, 6. Baskı.

⁵⁸ Türkçesi : (Çev.) Avni Yakalıoğlu, İlimden Beklediklerimiz, Ankara, 1957, İş Bankası Yayınları. İkinci Baskı, Varlık Yayınevi tarafından Bilimden Beklediğimiz adıyla basılmıştır. İstanbul, 1962.

⁵⁹ Türkçesi : (Çev.) Nail Bezel, Eğitim ve Toplum Düzeni, İstanbul, 1976, Varlık Yayınevi

⁶⁰ Kitabın ikinci kısmı : (Çev.) Murat Belge, Sosyalizm, İstanbul, 1965 , De Yayınevi

⁶¹ Türkçesi : (Çev.) Mete Ergin, Aylaklığa Övgü, İstanbul, 1969, Altın Kitaplar

⁶² Türkçesi: (Çev.) Akşit Göktürk, Din ve Bilim, Ankara, 1972, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı; (Çev.) Hilmi Yavuz, Din ve Bilim, İstanbul, 1972, Varlık Yayınevi

⁶³ B.R., The Autobiography, II/152, 190 ;(Ed.R.E. Egner, L. E. Denonn, The Basic Writings of B.R., s. 18.

yıllarda dost ve tanıdıklarından pek çoğu ölmüştür. Lady Ottoline Morell'in 1928'de ölümü Russell'i üzdüğü gibi, aynı zamanda ölümüyle birlikte onun evinde yapılan toplantılar kesilmiştir. ⁶⁴

1931 yılında kardeşi Frank'ın ölümü üzerine üçüncü Earl ünvanını alan Russell, ikinci karısından boşandıktan bir yıl sonra (1936), çalışmalarında kendisine yardımcılık eden öğrencisi Patricia Helen Spence ile evlenmiştir. Arkadaşları arasında "Peter" diye anılan bu üçüncü eşinden 1937 yılında oğlu ikinci Conrad doğmuştur. ⁶⁵

Russell 1936 yılında barış konusunu işleyen "Which Way to Peace (Barışın Yolu Hangisi)" adlı kitabını yayınlamış, ardından, babasının tutmuş olduğu notları karısı Patricia ile birlikte 1937'de "The Amberley Papers (Amberley Yazıları)" adı ile yayınlamıştır. İlginçtir ki, aynı yıl, Russell, kendi ölümü hakkında bir yazı yazmış ve "The Listener" da yayınlamıştır. Orada kendisinin 90 yaşındaki (ütopik) ölümü ve yaşayışından küçük kesitler yer almaktadır. İktidarla ilgili tarihi ve sosyolojik değerlendirmelerinin yer aldığı "Power (İktidar)"⁶⁶ adlı kitabını da 1938 yılında yayınlamıştır.⁶⁷

K. II. DÜNYA SAVAŞI VE AMERİKA YILLARI

Chicago Üniversitesinin daveti üzerine 1938 yılında ders vermek üzere tekrar Amerika'ya giden Russell, II. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, savaş boyunca İngiltere'ye dönmemiş, Amerika'da

⁶⁴ H. Gottschalk, A.g.e., s. 84-85

⁶⁵ B.R., The Autobiography, II/193; H. Gottschalk, A.g.e., s. 81; Ronald W. Clark, The Life of Bertrand Russell, s.21, New York, 1976.

⁶⁶ Türkçesi (Çev.) Mete Ergin, İktidar, İstanbul, 1967, Altın Kitaplar.

⁶⁷ B.R., The Autobiography, II/193; B.R. "Obituary", Unpopular Essays, s. 173-175, New York,

kalmıştır. Zaten daha İngilteredeyken, yakın zamanlarda bir savaşın çıkacağını belirtmiş, savaşmak istemeyenlerin ülkeden çıkıp gitmelerine izin verilmesi gerektiğini savunmuştu. Tam barışçılığının sona ermek üzere olduğu bu dönemde, böyle düşünmesi ve Amerika'ya gitmesi, çocuklarının geleceği ve üstlenmiş olduğu dersleri vermek zorunda oluşundandır. Ne var ki, savaş boyunca Amerika'da kalması, çevresi tarafından hoş karşılanmamış, hayatının sönük bir dönemi olarak tanımlanmıştır. Zaten Amerika'da da kendisine karşı başlatılan soğuk savaş yaşamış, buna engel olamamıştır. 1939-40 kışı boyunca Californiya Üniversitesinde , güz döneminde de Harvard'da ders vermek üzere anlaşılan Russell, bu arada Şubat 1941-Haziran 1942 dönemi için New York Kenti Kolejinden ders teklifi alınca hemen kabul etmiştir; ancak önce bir piskopos'un sonra da katolik bir bayanın piskoposu desteklemesi sonucu New York Kenti Koleji ders teklifini geri almıştır. Russell, kendi hayatı ve eserlerinden dolayı pek çok şeyle suçlanmıştır. Bunlardan bazıları: İngiliz oluşu, görev teklifinin doğrudan kendisine yapılması, yazılarının, "şehvani, cinsel içgüdüğü uyandırıcı, zevkperest, iffetsiz, behimi, aşkî, din dışı, saygısız, dar kafalımsı, gerçek dışı ve her türlü ahlaktan yoksun" olduğu vb.ne dair suçlamalardır. Bu arada okul yöneticileri de kurumlarında "ahlaksızlık kürsüsü" kurmak istemekle suçlanmışlar, Whitehead, A. Einstein (1879-1955) ve John Dewey (1859-1952)'ın araya girmeleri bile kolejde ders vermesini sağlayamamış, çünkü Russell, suçlamalara cevap vermesine dahi imkan tanınmayan bir mahkemede yargılanmıştır. ⁶⁸

⁶⁸ B. Russell, The Autobiography ,II/219; H. Gottschalk, A.g.e., s. 91-93; Wilhelm Weischedel, Felsefenin Arka Merdiveni, s.372 (Çev. Sedat Umran), s. 372, İstanbul, 1993 ; Al Seckel "Bertrand Russell", Bertrand Russell on Ethics, Sex and Marriage (Ed. Al Seckel), s.V. Buffalo, New York, 1987.Russell'in Amerika'daki bu mücadelesi, The Bertrand Russell Case, (ed. Horcae M. Kallen-John Dewey, The Viking Press, New York, 1941) adlı kitapta teferruatıyla anlatılmaktadır.

New York Kenti Kolejinde ders vermesine engel olanlar, aynı şeyi Harvard'da gerçekleştirmek istemişler; ancak orada büyük dirençle karşılaşmışlar ve Russell'ın ders vermesine engel olamamışlardır. Bu dönemde Russell, Harvard'da William James üzerine dersler vermiştir.⁶⁹

1940 yılında "An Inquiry into Meaning and Truth (Anlam ve Gerçeğe Bir Soruşturma)" adlı bir kitabı yayınlanan Russell, Dr. Albert Barnes adlı zengin birisinin başında bulunduğu Barnes Vakfının, felsefe tarihi üzerine ders teklifini tabul etmiş ve Pennsylvania'da bulunan bu vakıf merkezindeki dersler 1941'den 1943 yılına kadar devam etmiştir. Dersler sözleşme gereği değil, Russell'in eşinin derslere pantolonla gelmesi, İngiliz çocukları için bir şeyler örmesi, Mr. Barnes'in, Russell'ın açıkça söylediği siyasi görüşleri aşırı bulması gibi sebeplerden dolayı da kesilmiştir.⁷⁰

L. İNGİLTERE'YE DÖNÜŞ VE KONFERANSLAR

Russell, 1944 yılında İngiltere'ye döndüğünde hayatını kazanmak için para problemi yaşamış, ancak yayıncısı Stanley Unwin, gelecekteki yayın hakları karşılığında bir avans vererek, imdadına yetişmiştir. Ayrıca, bir Amerikan firması da Barnes vakfında verdiği derslerden oluşturulacak bir kitap için avans vermiştir. İşte 1945'te yayımlanan

⁶⁹ B.R., The Autobiography, II/ 221 ;H. Gottschalk, A.g.e., s. 93-94.

⁷⁰ B.R., The Autobiography, II/221-222 ;H. Gottschalk, A.g.e, s. 94; Russell, Amerikadaki (1938-1944) yıllarını Autobiography, c.II, s. 217-258 arasında anlatmıştır.

“History of Western Philosophy (Batı Felsefesi Tarihi)”⁷¹ adlı kitap, bu kitaptır.⁷²

İngiltere’ye döndükten bir süre sonra Cambridge’de ders verme imkanı bulmuş, daha sonra eski koleji Trinity’e dönmüştür. Derslerine ilgi çok olduğu için, en büyük salon dersleri için ayrılmasına rağmen, yine de ders esnasında dışarda kalan öğrenciler olmuştur. O zaman Cambridge’de felsefe profesörü olan L. Wittgenstein (1889-1951) dışında, diğer meslektaşları Russell’la uyuşmuşlar ve gelişine sevinmişlerdir. ⁷³

Kardeşi Frank’ın 1931’de ölümü üzerine üçüncü Earl ünvanını almasına rağmen, Lordlar kamarasındaki ilk konuşmasını yedi yıl sonra yapmış; ancak II. Dünya savaşıdan sonraki yıllarda sıklıkla Lordlar Kamarasındaki yerini almaya başlamıştır.⁷⁴

II. Dünya Savaşıdan sonra yapılan 1945 genel seçimlerinde İşçi partisinin Avam Kamarasında çoğunluğu kazanıp hükümeti kurması, Russell’ı son derece sevindirmiştir. Artık İngiltere’de kamu yararına toplumsal düzenlemeler ve barış için bir takım çalışmalar yapılabileceğini düşünmeye başlamıştır. Tehlikelere karşı ve barış için Batı’nın birlik içinde ve güçlü kalması gerektiğini anlatma görevini, İngiltere Dışişlerinin isteğiyle yürütmüş, bu amaçla pek çok konferans ve toplantıya katılmıştır. Yine bu amaçla 1948’de gittiği Norveç yolculuğunda uçağın denize düşmesi sonucu ölümden dönmüştür. Tütün tiryakisi olduğu ve önde sigara içmek yasak olduğu için, arka

⁷¹ Türkçesi : (Çev.) Muammer Sencer, Batı Felsefesi Tarihi, İstanbul, 1994, Say Yayınları, III cild.

⁷² B.R., The Autobiography, c.III, s. 15-16 ;H. Gottschalk, A.g.e., s. 95.

⁷³ B.R., The Autobiography, III/16;H. Gottschalk, A.g.e., s. 97

⁷⁴ H. Gottschalk, A.g.e., s. 97

tarafa oturmuş, uçak düştüğünde önde oturan 19 kişi hayatını kaybetmiş, arkada oturanlar kurtulmuştur.⁷⁵

M. ÖDÜLLER VE SAVAŞ SUÇLARI MAHKEMESİ

1948 yılında “Human Knowledge: Its Scope and Limits (İnsan Bilgisi: Alanı ve Sınırları)”, 1949 yılında “Authority and the Individual (Yetke ve Birey)”⁷⁶ adlı kitapları yayımlanmıştır. Son zamanlarda yaptığı çalışmalardan dolayı, Russell, ülkesine iyi hizmet eden ünlü kimseler içinde sayılmış ve 1949 yılında “Order of Merit (Liyakat Nişanı)” kendisine verilmiştir. Daha önceleri ülkenin kanunlarına karşı gelmiş, hapse girmiş, kanunla kurulmuş olan İngiliz Kilisesine düşmanlığı açık olan birisine, ilk defa bizzat kral tarafından İngiltere’nin en büyük nişanının verilmesi gerçekten hayret uyandırıcı bir hadise olmuştur. Bu nişanın ardından 1950 yılında Nobel Edebiyat ödülüne layık görülmüştür.⁷⁷

1950 Haziran’ında aldığı bir davet üzerine konferans vermek üzere Avustralya’ya gitmiş, orada etkinliklerde bulunmuştur. Russell’in “Unpopular Essays (Tutulmayan Denemeler)” adlı kitabı 1950 yılında, “New Hopes of A Changing World (Değişen Bir Dünya İçin Yeni Umutlar)” ve L. E. Denonn tarafından derlenen “The Wit and Wisdom of Bertrand Russell (B. Russell’in Zekası ve Bilgeliği)” adlı kitapları 1951 yılında yayımlanmıştır. Russell, 1951 yılında New York Colombia Üniversitesinde ders vermiştir.⁷⁸

⁷⁵ B.R., The Autobiography, III/19-21;H. Gottschalk, A.g.e., s. 99-100.

⁷⁶ Türkçesi : (Çev.) Ayseli Usluata, Yetke ve Birey, İstanbul, 1975, Cem Yayınevi

⁷⁷ B.R., The Autobiography, III/16, 26, 30-31;H. Gottschalk, A.g.e., s. 100-101.

⁷⁸ B.R., The Autobiography, III/26-27 ;H. Gottschalk, A.g.e., s. 102,112

1952 yılında üçüncü kızı Patricia'dan boşanan Russell, çok geçmeden Edith Finch ile evlenmiştir. "The Impact of Science on Society (Bilimin Toplum Üzerinde Etkisi)"⁷⁹ ve E. Denonn tarafından derlenen "Dictionary of Mind, Matter and Morals (Zihin, Madde ve Ahlak Sözlüğü)" adlı kitapları, Russell'ın 1952 yılında yayımlanan çalışmalarıdır.⁸⁰

1953 yılında akciğer rahatsızlığından dolayı tehlikeli bir ameliyat geçiren ve ölümden dönen Russell, aynı yılda "The Good Citizen's Alphabet (İyi Vatandaşın Rehberi)" ve "Satan in the Suburbs (Kenar Mahallelerdeki Şeytan)"⁸¹; 1954 yılında da "Nightmares of Eminent Persons (Ünlü Kişilerin Karabasanları)"⁸² adlı kitapları yayımlanmıştır.⁸³

Russell 1954-55 ve daha sonraki yıllarda, Hidrojen bombası aleyhine çalışmalar yapmış, Roma'da toplanan Dünya Hükümeti Kongresinde konuşma yapmak üzere İtalya'ya gitmiştir. 1955 yılında bazı yazılarının yer aldığı "Selected Papers (Seçme Yazılar)" ; 1956 yılında R.C. Marshs tarafından derlenen "Logic and Knowledge (Mantık ve Bilgi)" ve "Portraits From Memory (Zihinden Portreler)"⁸⁴ adlı kitapları yayımlanmıştır.⁸⁵

⁷⁹ Türkçesi : (Çev.) Erol Esençay, Bilimin Toplum Üzerinde Etkisi, İstanbul, 1982, Deniz Kitabevi.

⁸⁰ B.R., The Autobiography, III/64 ;John G. Slater, Bertrand Russell, s. 12, Bristol, 1994; H. Gottschalk, A.g.e., s. 104.

⁸¹ Türkçesi (Çev.) Yurdanur Salman, Şeytan Banliyöde, İstanbul, 1979, Cem Yayınevi (Almancadan Çev.) Harika Aktel, Hikayeler, İstanbul, 1972, Tel Yayınları.

⁸² Türkçesi (Çev.) Türkan Araz, Varoluşunun Bunalımı, İstanbul, 1964, Ataç Kitabevi

⁸³ B.R., The Autobiography, III/70-71; H. Gottschalk, A.g.e., s. 106.

⁸⁴ Türkçesi : (Bir kısmı) (Çev.) Türkan Araz, Denemeler, İstanbul, 1967, Ataç Kitabevi.

⁸⁵ B.R., The Autobiography, III/73-80; H. Gottschalk, A.g.e., s. 10

1957 yılında Unesco'nun Kalinga ödülü, 1958 yılında Danish Sanning Prize Ödülü, kendisine verilen Russell'ın bu yıllarda da dört kitabı yayımlanır: "Why I am not^a Christian [Ed. Paul Edwards (Hristiyan Olmayışımın Nedeni)]"⁸⁶ ve "Understanding History and Other Essays" (Tarihin Anlamı ve Diğer Denemeler)" 1957 ; ve "Bertrand Russell's Best (B. Russell'in En İyi Yazıları)" 1958.⁸⁷

Russell sonraki yıllarda da düşüncelerini ve konuşmalarını kitaplaştırmaya devam etmiştir. 1959 yılında "Common Sense and Nuclear Warfare (Sağduyu ve Nükleer Savaş)"⁸⁸, Paul Foulkes tarafından derlenen "Wisdom of the West (Batının Bilgeliği)", "My Philosophical Development (Felsefi Gelişimim)"⁸⁹ ; 1960 yılında "Bertrand Russell Sepaks His Mind" (B. Russell Düşüncelerini Dile Getiriyor)⁹⁰ 1961 yılında "Fact and Fiction (Gerçek ve Hayal)" , "Has Man a Future? (İnsanın Geleceği Var mı?)"⁹¹ L.E. Denonn tarafından derlenen "The Basic

⁸⁶ Türkçesi : (Çev.) Ender Gürol, Neden Hristiyan Değilim?, İstanbul, 1966, Varlık Yayınevi. (Çev.) Emre Özkan, Neden Hristiyan Değilim?, İstanbul, tsz. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

⁸⁷ B.R., The Autobiography, III/104-106; H. Gottschalk, A.g.e., s. 112; Bertrand Russell's Best, (Ed. Robert E. Egner) New York, 1975.

⁸⁸ Türkçesi: (Çev) Avni Yakalıoğlu, Sağduyu ve Atom Savaşı, Ankara, 1960, İş Bankası Kültür Yayınları.

⁸⁹ Nermi Uygur, adı geçen bu kitap hakkında bir tanıtım yazısı kaleme almıştır. Bkz. Nermi Uygur, "Bertrand Russell'in Felsefedeki Gelişmesi", Felsefe Arkivi, Sayı 13, s. 103-115, İstanbul, 1962.

⁹⁰ Türkçesi : (Bir kısmı) (Çev.) Cenap Yılmaz, Dünya Görüşüm, Ankara, 1966, Bilgi Yayınevi; (Çev.) Semih Tirkayioğlu, Dünya Görüşüm, İstanbul, 1977, Varlık Yayınevi; (Çev.) Sabahattin Eyüboğlu - Vedat Günyol, Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler, İstanbul, 1972, Cem Yayınevi.

⁹¹ Türkçeleri : (Çev.) Memduh Balaban, İnsanlığın Geleceği, İstanbul, 1964, Ataç Kitabevi; İ. Hakkı Oğuz, İnsanlığın Geleceği, Ankara, 1965, İş Bankası Kültür Yayınları; Akşit Göktürk, İnsanlığın Yarını, Ankara, 1972, Bilgi Yayınevi; İlhami Kaya İlim, Cemiyetler ve İnsanlığın Geleceği, İstanbul, 1974 , Boğaziçi Yayınları

Writings of Bertrand Russell (B. Russell'in Temel Yazıları)" adlı kitapları okuyucu karşısına çıkmıştır.⁹²

Russell, 1961 yılında nükleer savaşa karşı olan "Committee of 100 (100'ler Komitesi)"yle birlikte oturma eylemine katılmış, halkı, polise karşı direnmeye kışkırtmaktan dolayı yedi gün hapis cezasına çarptırılmış ve cezasını, hücrede, hem Doğu, hem Batı liderlerine karşı suçlama yazmakla vaktini geçirerek çekmiştir.⁹³

1962 Mayıs'ında 90. yaş gününü kutlayan Russell'in 1963 yılında "Unarmed Victory (Silahsız Zafer)" adlı kitabı yayınlanmıştır. Russell, 1964 yılında "Bertrand Russell Peace Foundation (B.R. Barış Kurumu)"nu kurmuştur. Aynı yıl arşivini Canada, Ontario'da Mc Master Üniversitesine satmıştır. 1967 yılında "War Crimes in Vietnam (Vietnamda Savaş Suçları)",⁹⁴ B. Feinberg tarafından derlenen "The Archives of Bertrand Russell (B.R.'nin Arşivi)" ve "Autobiography 1872-1914 (Hayatım 1872-1914)" adlı kitapları yayımlanan Russell, Jean Paul Sartre (1905-1980)'ında üyesi olduğu "International War Crimes Tribunal (Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi)"i kurmuştur. Bu sıralarda hastalığı da artmıştır.⁹⁵

⁹² (Ed.) R.E. Egner-L.E. Denonn , The Basic Writings of Bertrand Russell, s. 19

⁹³ B.R., The Autobiography, III/160; H. Gottschalk, A.g.e., s. 108

⁹⁴ Türkçesi: (Çev.) Niyazi Atakoğlu, Vietnam'da Savaş Suçları, Ankara, 1967, Bilgi Yayınevi

⁹⁵ H. Gottschalk, A.g.e., s. 108; A.J. Ayer, Bertrand Russell, s. 26

N. ÖLÜMÜ

1968 yılında "Autobiography 1914-1944" . R. D. Setller Jr. ile birlikte "War and Atrocity in Vietnam (Vietnamda Savaş ve Zulüm)"⁹⁶ 1969 yılında "Autobiography 1944-1967 (Yaşantım)"⁹⁷ ve B. Feinberg-R. Kasrils ikilisi tarafından derlenen "Dear Bertrand Russell (Sevgili B. Russell)" adlı üç kitabı daha yayımlanan Russell, 2 Şubat 1970 yılında 97 yaşında iken ölmüştür.⁹⁸

Russell, cesedinin yakılmasını, küllerinin savrulmasını ve her ne şekilde olursa olsun cenaze töreni yapılmamasını vasiyet etmiş, vasiyeti gereği, halka ve basına kapalı olarak, tabut sergilenmeden, müzik, cortej, çiçek ve tören olmaksızın 6 Şubat 1970 günü bedeni, meşe ağacından yapılmış bir tabut içinde Colwyn Bay krematoryumuna verilmiştir. ⁹⁹

Russell'ın felsefi gelişiminin belli başlı durakları bilginin kaynakları, yöntemleri, sınırları ve kuruluşuna ilişkin eserlerinde ortaya çıkar. En, ama en önemlilerini şöylece sıralamak mümkündür: Principia Mathematica (Matematiğin İlkeleri), 1910; The Problems of Philosophy (Felsefe Meseleleri), 1911; Our Knowledge of the External World (Dış Dünya Üstüne Bilgimiz), 1921; An Inquiry into Meaning and Truth (Anlam ve Gerçekliğe Bir Soruşturma), 1940; Human Knowledge: Its Scope and Limits (İnsan Bilgisi: Alanı ve Sınırları), 1948. ¹⁰⁰

⁹⁶ Türkçesi : (Çev.) Şahin Alpay-Nuri Çolakoğlu, Vietnamda Savaş ve Zulüm, Ankara, 1966, Sol Yayınları.

⁹⁷ Türkçesi: (Çev.) Muammer Sencer, Yaşantım, İstanbul, 1974, Erk Yayınları

⁹⁸ A.J. Ayer, Bertrand Russell, s. 27; J.G. Slater, Bertrand Russell, s. 13, Bristol, 1994.

⁹⁹ Caroline Moorehead, Bertrand Russell, A Life, s. 549-550, London, 1992.

¹⁰⁰ Bkz. Nermi Uygur. B. Russell'in Felsefedeki Gelişmesi", Felsefe Arkivi, Sayı, 13, s. 109.

Russell'in yeni gerçekçiliği, G.E Moore'un duyum bilgileri ve fiziksel nesneler hakkındaki gerçekçi kavramları ve Meinong'un nesneler kuramının mantıksal gerçekçiliğinin etkisini taşımaktadır. Ancak Russell, uzun felsefi kariyeri boyunca bazı farklı düşüncelere sahip olmuştur. O, felsefi gelişimi süresince algısal deneyimin fiziksel nesneler ile olan ilintisi üzerinde çalışmalar yapmış ve bilgi kuramsal konum açısından radikal değişimler göstermesine rağmen temel fiziksel gerçekçiliğini hiçbir zaman terketmemiştir. Russell, felsefi gelişimini Mantık Atomculuğu adını verdiği teori ile devam ettirmiş. Hadiseler, problemler ve çalışmalar hakkındaki konumunu bu teoriye göre belirlemeye çalışmıştır. ¹⁰¹

Görüşlerini ve düşüncelerini sürekli değiştiren, geliştiren ve yenileleyen Russell, adını hem Avrupa'da hem de Amerika'da yaşayan İngiliz filozoflarından daha iyi tanıtmıştır. Bu durumun onun yazılarından kaynaklanan iki sebebi vardır. Birisi, Hume'dan bu yana, Felsefe'ye yaptığı orijinal katkılar; diğeri ise İngilizceyi kullanmadaki yeteneğidir. ¹⁰² Ancak burada şunu belirtelim ki Russell'in din, toplum, tarih, eğitim konularına ait eserleri daha açık, sade ve kolay anlaşılır olmasına rağmen, felsefe, mantık ve matematiğe ait olanlar daha zor anlaşılır görünmektedir.

¹⁰¹ Bkz. Frank Thilly, Felsefe Tarihi (Çev: İbrahim Şener), s. 202-204, İstanbul, 1997; Wayne A. Patterson, B. Russell's Philosophy of Logical Atomism, New York, 1993.

¹⁰² Alan Dorward, Bertrand Russell, A Short Guide to his Philosophy, s. 7-8, London, 1951.

Dine ve dindarlara getirmiş olduğu eleştirilerin gözönünde tutulması sonucu Russell, "XX. yüzyılın Voltaire"i, "Yeni Voltaire" olarak anılmıştır.¹⁰³

Kendisini en ateşli bir Marxist kadar Sosyalizm'e inanmış ¹⁰⁴ bir international sosyalist olarak tanımlayan Russell, internationalizmin sosyalizmden önce gerçekleşmesini umduğunu belirtmiş,¹⁰⁵ uygarlığın çöküşünü istemediği için de sosyalist olduğunu vurgulamıştır ¹⁰⁶ .

Russell, bir başka yerde kendisini İngilizlerin ılımlılık ve uzlaşmaya olan tutkularını paylaşan bir İngiliz Whig'i ¹⁰⁷ olarak da tanımlanmaktadır.¹⁰⁸ .

Günlük işlerinin bitiminde dans etmeyi ve tenis oynamayı tercih eden Russell, özel zevk olarak da yürüyüşü seçmiştir. Arkadaşlarıyla birlikte günde 15-20 mil yürüyen Russell, bu süreyi, matematik ve felsefe üzerinde konuşarak geçirmiştir.¹⁰⁹

Bir süre Aristoteles Kurumunun başkanlığını da yürüten ¹¹⁰ Russell'ın en önemli özelliklerindin birisi de kendisine yazılan mektuplara, kimden gelirse gelsin, nezaket ve bir görev duygusuyla

¹⁰³ Alan Ryan, Bertr and Russell, A Political Life, s. 156, New York, 1988; Nejat Bozkurt, Çağdaş Felsefeden Kesitler, s.144, İstanbul, 1990.

¹⁰⁴ B. Russell, In Praise of Idleness, s. 76, London, 1967.

¹⁰⁵ B. Russell, Spectical Essays, s. 164, London, 1961.

¹⁰⁶ B. Russell, A.g.e., s.169.

¹⁰⁷ Whig: XVII ve XVIII.yüzyıllarda krala karşı Parlemononun üstünlüğünü savunan ve sonradan yerini liberal partiye bırakan siyasal parti üyesidir.

¹⁰⁸ B. Russell, Sceptical Essays, s. 9.

¹⁰⁹ H. Gottschalk, A.g.e., s. 44.

¹¹⁰ H. Gottschalk, A.g.e., s. 45.

kesinlikle cevap yazması olmuştur. Bu yüzden, kendisinin başkalarına yazdığı kırk-ellibin civarında mektuptan bahsedilir. Ayrıca, mektuplarını konu alan çalışmalar da yapılmıştır.¹¹¹

İsimlerinden de açıkça anlaşılacağı üzere, matematik, mantık, fizik, felsefe, siyaset, din, ahlak, toplum, tarih, sanat, eğitim, bilim konularında ciddi eserler vermiş olan Russell, fırsat bulduğu ilk anda fikirlerini uygulama gayreti içinde bulunmuş, sadece teorisyen olarak kalmamış, pratisyen olarak da teorilerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Russell'ın hayatı, eserleri, felsefî gelişimi ve felsefesini genel ve ana hatlarıyla birbirleriyle iç içe, kronolojik açıdan vermeye çalıştığımız bu bölümde, yine O'nun din ve Tanrı karşısındaki konumunu da zorunlu olarak belirtmiş olduk. Ancak, bu bölümde gerek hayatı, eserleri, felsefî gelişimi ve felsefesi, gerekse Onun din ve Tanrı karşısındaki konumu hususunda tartışma yapmayı düşünmedik ve tercih de etmedik. Burada amacımız, problemi I ve II. bölümlerde tartışmamızı sağlamaya yarayacak olan tespitleri yapmaktı ve bunu yapmaya çalıştık. Bu açıklamalardan sonra Russell'ın Tanrı'nın Varlığı, Varlığının Delilleri, Tanrı İnancının kaynağı, Tanrının varlığının delilleri ve Tanrıya İman münasebetini konu alan "Russell'ın Felsefesinde Tanrı'nın Varlığı Problemi" başlıklı I. bölümümüze geçebiliriz.

¹¹¹ Bkz. (Ed.) Nicholas Griffin, The Selected Letters of Bertrand Russell, I/VII, London, 1992.

I. BÖLÜM

RUSSELL FELSEFESİNDE TANRI'NIN VARLIĞI PROBLEMİ

Tanrı problemi, sistematik felsefenin ontoloji bölümünün en önemli kısmını meydana getirdiği gibi, ¹ bilgi ve ahlak felsefesinin de konuları arasına girmiş olup, genel anlamda “dinin felsefi açıdan ele alınması” ya da “din hakkında bir düşünme ve tartışma” ² olan din felsefesinin de ana problemlerinden biridir. ³ Hatta denilebilir ki, Tanrı problemi, din felsefesinin meseleleri arasından çıkarıldığı zaman bu felsefe, büyük bir boşluk içermekte, belki de bu şekliyle din felsefesi sayılması için önemli bir unsurundan yoksun bulunmuş olacaktır.

Tanrı problemi, genel olarak “Tanrı'nın Varlığı” ve “Tanrı âlem ve insan münasebeti” şeklinde iki ana problemi teşkil etmektedir. “Tanrı'nın Varlığı” bölümü içerisinde, Terim ve Kavram Olarak Tanrı, Tanrı'nın Varlığının Delilleri, Tanrı'nın Varlığı Hakkındaki Kanıt-İnanç İlişkisi ve Tanrı'nın Varlığına İnanma'nın Kaynakları konularını ele almaya çalışacağız. “Tanrı- Âlem-İnsan Münasebeti” ile ilgili problemi ise II. bölümde ayrı bir bölüm olarak incelemeye çalışacağız.

Bu konuları ele alırken önce her konu hakkında genel bilgileri kısa ve özlü bir şekilde verdikten sonra, bu konularla ilgili Russell'ın görüşlerini, onun gelişimini de gözönünde bulundurarak incelemeye ve irdelemeye çalışacağız. “Tanrı'nın Varlığı” Problemine doğrudan

¹ Bkz. Takiyettin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, s.143, İstanbul, 1988; Alwin Diemer, “Ontoloji”, (Çev.: Doğan Özlem), Günümüzde Felsefe Disiplinleri, s. 93-94, İstanbul, 1980; Hüsamettin Erdem, İlkçağ Felsefesi Tarihi, s. 31, Konya, 1993; Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş, s. 66-69, Ankara, 1994.

² Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, s. 1, İzmir, 1990

³ Mustafa Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, s. 20, İstanbul, 1959; T. Mengüşoğlu, A.g.e, s. 289-290, M.S. Aydın, A.g.e, s. 14; A. Arslan, A.g.e., s. 144.

geçmeden önce “Tanrı” meselesini terim ve kavram olarak ele almak daha uygun düşmektedir.

A. KAVRAM VE TERİM OLARAK TANRI

Kavram, bir objenin, o objeyi o obje yapan temel niteliği ile zihindeki tasavvurudur; terim ise kavramın dışlaştırılması dile getirilmesi ve ifadesidir. ⁴ Buna göre kavram, Platon’cu olmayan anlamda bir ide, bir fikirdir; o düşünülebilen herhangi bir şeydir. Bu yönüyle kavram, bir şeye (objeye) delalet ve işaret eder, fakat bir düşünceyi bir ideyi oluşturan kavramı ortaya koymak, açıklamak söz konusu olduğunda, onu dille ifadeye ihtiyaç duyulur ki, bu kavram şayet dille ifade edilirse ona terim adı verilir.⁵

Burada önemli olan hususlardan birisi de kavramla hayali birbirinden ayırmaktır; çünkü hayal daima özel bir durumdur; belli bir takım talî niteliklerle objenin tasavvurudur; bu nedenle hayalde talî niteliklerin rolü büyüktür. Kavram ise geneldir, objenin şu veya bu niteliğini değil de, temel niteliğini taşır.⁶

Terimin temelde iki işlevi söz konusudur. İlk olarak kavrama dil/fonetik yönünden işaret etmesi, ikinci olarak ise bize kavramın işaret ettiği şey (obje) hakkında bildiklerimizi hatırlatmasıdır.⁷

Türkiye Türkçesindeki “Tanrı” terimi eldeki en eski kaynak olan Orhun Yazıtlarında “Tenri/Tengri” biçimindedir. Bu biçim aynı anlamda,

⁴ Necati Öner, Klasik Mantık, s. 16, Ankara, 1986; Doğan Özlem, Mantık, s. 58, İzmir, 1991

⁵ Bkz. Doğan Özlem, Mantık, s. 58.

⁶ Necati Öner, Klasik Mantık, s. 18

⁷ D. Özlem, Mantık, s. 59.

az çok ses değişimleriyle, bütün Türk lehçelerinde kullanılmıştır ve kullanılmaktadır.⁸ Terimdeki “n” sesi, daha doğrusu “ng” sesleri, terimin ince sıradan kalın sıraya geçmesinde etkili olmuş, Türkiye Türkçesinde “Tanrı”, Yakutça’da ses ayrışımı olayı ile “Tangara” biçimini almıştır. Aynı kavramdaki aynı sözcük Sümercede “Dingir” biçiminde görülür. “Dingir” teriminin Sümercedeki anlamı ve karşılığı, Akadca’da “İlu” yani “Allah” tır. Dilbilim verilerine, dilciliğe göre, anlam bakımından aynı olan “Tengri” terimi ile Sümercedeki “Dingir” terimi arasındaki biçim birliği de ortadadır; baştaki “d-t” gibi küçük ses ayrılıkları her sözcüğün tarihinde görülebilir.⁹

Tanrı terimi, diğer Türk lehçelerinde küçük farklılıklarla ifade edilirken başka dillerde ise değişik terimlerle kullanılmaktadır. Sözelgeşi, İngilizce’de God, Almanca’da Gott , Fransızca’da Dieu, Rusça’da Bog, Gospod, Farsça’da Huda, Arapça’da Allah, ilah vs.

Genel anlamda “Tanrı” terimi, Türklerde, âlemi yaratan, hayat veren ve halâ alem üzerinde etkinliğini sürdüren güçlü, kudretli bir zata işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu hususta, eldeki mevcut kaynakların hemen hemen hepsi birleşmektedir. İslâm’dan önce olduğu gibi, Türkler, İslâm dinini kabul ettikten sonra da Tanrı terimini “yüce, aşkın, yaratıcı zat” hakkında, “Allah” terimi karşılığında kullanmışlardır.¹⁰ Bu kullanım günümüzde de devam etmektedir.

⁸ Bkz. Komisyon, (Bşk. Ahmet Bican Ercilasun), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I/ 848, Ankara,1991.

⁹ Hikmet Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, s. 7, Ankara, 1980.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügati’t Türk, I/53, 77, 133 vs. (Çev. Besim Atalay), Ankara, 1940 (I. cilt ve diğer ciltlerin pek çok sayfasında terim geçmekte); Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, I. Metin, s. 1 (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara,1979.

Tanrı teriminin “orijinal Türk kaynaklarının hiç birinde “Tanrılar” şeklinde kelimeyi çoğul yapan bir kullanışa rastlanmamakta”¹¹ olduğu belirtilse bile, zaman zaman yüce, yaratan, güçlü, aşkın bir zatın dışında; gök, dağ, taş vs. için de tekil olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu hususta Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl) şu bilgiyi vermektedir: “ Yere batası kafirler, göğe Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye Tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı’ya sığınırız”¹²

Acaba Tanrı terimi bir isim midir? Yoksa O, bir tanım mıdır? Tanrı terimi ile ilgili iki anlayış bulunmaktadır: Bu terim ya bir isim veya bir tanımdır. Bu terimi kullanan kişi, Tanrı’ya ilişkin bilgiyi tanıma yoluyla elde etmişse o zaman “Tanrı” terimi isim olmaktadır ve “Tanrı” konvansiyonel (geleneksel) bir etiket olmanın ötesinde, isimlendirildiği şeye bağlı bir gerçeklik olur. Buna karşılık, kişinin böyle tanımaya dayanan bir bilgisi yoksa, bu durumda o, “Tanrı” terimini bir tanımın kısaltması yahut adı olarak kullanıyor, demektir.¹³

Üstün cinsler ve özel adlar tanımlanamaz, belli bir birey ya da varlığa ilişkin kesin tasvire isnat edilir.¹⁴ O halde, Tanrı hakkında yapılacak olan tanım da bizim için bir anlam ifade edecek şekilde olmalıdır. Eğer Tanrı hakkında bir tanımı, dolayısıyla ilahî nitelikleri anlamak durumunda isek, bu niteliklerin özel adın, yani “Tanrı”

¹¹ Sait Başer, Gök Tanrının Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış, s. 16-17, İstanbul, 1991

¹² Kaşgarlı Mahmud, A.g.e., III/ 376-377

¹³ Turan Koç, Din Dili, s. 26, Kayseri, Tsz.

¹⁴ Necati Öner, Klasik Mantık, s. 42; Turan Koç, A.g.e., s.33.

sözcüğünün kullanıldığı dilin en genel atıfları içinde belirtilmesi gerekir. Tanrı sözkonusu olduğunda yapılacak iş, bir bakıma, isimlendirilemeyi isimlendirmektir. Bu açıdan bakıldığında Tanrı'ya atfedilen isimlerin büyük bir bölümünü O'nun özelliklerinin belirtilmesi, yani bir bakıma Tanrı'nın tanımlanması olarak görmek mümkündür. ¹⁵

Nasıl ki Tanrı kavramını ifade etmek için bütün dil ve kültürlerde tek ve evrensel bir terim değil de özel terimler mevcutsa; her dil ve kültürde, fert ve toplum anlayışlarında Tanrı teriminden bahsedildiğinde aynı kavramdan ziyade farklı kavramın varlığı kendini göstermektedir. Bunun temelinde de bu terimi kullananların mizac, zihin ve karakter farklılıkları yatmaktadır. İzafî yaklaşımlar sözkonusu olduğu için de aynı terimler ya da aynı anlam ifade eden terimler kullanılsa bile kavram farklı olabilmektedir.

Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, sözgelimi; bazı çağdaş idealistler, Tanrı'yı Hegel'ci kavramlarla "Mutlak" veya herşeyin bir yansıması olduğu "Sonsuz Zihin" olarak tasarlamaktadır. Diğerleri ise bir mutlak kavramını paylaşmakla birlikte, onu daha çok kişisel bir varlık olarak ortaya koymaya ve daha derin bir biçimde insan hayatıyla ilişkiye girdirmeye çalışırlar. Böylece W.E. Hocking (1873-1966)'e göre, Tanrı sadece sonsuz, mutlak bir zihin değildir; O, aynı zamanda, her birimizle ilgili olarak bir bireysel "Diğer Zihin" i ifade eder. Biz doğayı bilirken, bu Zihin'i biliriz. Dindar insan, her deneyi, mutlak diğer zihnin bir deneyi olarak alan insandır. ¹⁶

¹⁵ Turan Koç, A.g.e., s. 33-34

¹⁶ J.H. Randall- J. Buchler, Felsefeye Giriş (Çev., Ahmet Arslan), s. 212, İzmir, 1982.

Keza, doğa üstücülüğün, basit olarak ve yalnızca “Tanrıcılık” la (theisme) veya bir Tanrı ya da tanrılar’a inanma ile eş anlamlı bir sözcük olarak kullanılmaması gerekir. Çünkü Tanrı sözcüğü bazen doğaüstücü olmayan bir anlamda kullanılmıştır. Şimdi de zaman zaman öyle kullanılmaktadır. Doğaüstü tanrıcılık, bazı topluluklar için, doğanın veya insan hayatının çeşitli görüntülerini yöneten bir Tanrısal varlıklar sistemine inancı ifade etmektedir. Ancak filozoflar arasında O, genellikle doğadan ayrı ve doğayla belli ilişkiler içinde bulunan bir varlığın olduğu anlamına gelir. Filozoflar doğaüstü bir varlığı duyusal biçimde anlama çabalarının kaba bir ürünü olduğunu görmelerinden ötürü, çoğunlukla, bu tür bir insanbiçimcilikten kaçınmaya çalışmışlardır. Ancak Tanrı’yı bazı insan işlerine karıştırma yönündeki herhangi bir çaba, bir anlamda ister istemez bazı insan biçimci öğeler içerir. Bazı tanrıbilimciler, Tanrı’nın insanî işlerle olan ilişkisinin özel olarak onlarda rol almak anlamında olmadığını, tersine O’nun sonsuz iyilik ve kudretinin evrenin tümünü içeren sonuçlarında bulunmasından ibaret olduğunu ileri sürerek bu anlayıştan kaçınırlar.¹⁷

Bu konuda şu hususu belirtmekte fayda vardır ki, az çok birbirinden farklılıklar gösterse bile, felsefe tarihinde filozoflar, “Tanrı”dan bahsettiklerinde, genellikle insanın ve alemin dışında ve üstünde olan bir varlığa sahip Zat’ı kastetmişlerdir. Bu çalışmada da şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da “Tanrı” teriminden bahsettiğimizde, bunun alemde ve insandan farklı, onların dışında ve üstünde olan bir varlık sahibini kasdetmekteyiz.

Acaba Russell, “Tanrı” terimi karşılığında bir terim kullanmış mıdır? Kullanmışsa hangi terimi, hangi halde, hangi çağlarında ve

¹⁷ J.H. Randall- J. Buchler; A.g.e., s. 115-116

nerelerde kullanmıştır? Yine Russell, herhangi bir Tanrı kavramına sahip midir? Eğer sahipse bu kavram nasıl bir kavramdır? Russell'ın gelişim döneminde bu kavramın yeri ve durumu nedir?

Russell, anne-babasının erken yaşlarda ölmesi sonucu, dindar olan babaannesinin yanında kaldığı için daha erken yaşlarda "Tanrı" terimi karşılığında İngilizce'de kullanılan "God" terimiyle karşılaşmıştır. Aynı şekilde dinî öğretim için gönderildiği kiliselerde ve evdeki üнитарizm doğrultusundaki öğretim esnasında "God" terimi Russell'ın karşılaşmaktan uzak kalamadığı ve kullandığı bir terimdir. Bu arada küçük yaşlarda ilahîleri çok sevdiği ve sürekli söylediği için "God" terimini sürekli olarak kullanmıştır. Daha sonraki hayat sürecinde de konuşmalarında "God" terimini kullanmıştır.

Russell'ın yazılarına gelince, Tanrı'nın varlığı konusunu bir problem olarak düşünmeye başladığı ve bu dönemdeki düşüncelerini yazdığı "Greek Exercises" başlıklı yazılardan itibaren son yazılarına kadar "God" terimini kullanmıştır. Russell "God" terimini yalın halde kullandığı gibi, ismin hallerini oluşturacak tarzda izafetle de kullanmıştır. Ayrıca aşkın Zatı kasederken büyük harfle; fakat, başka zamanlarda, çoğul ifadelerde ise küçük harflerle (gods) kullanmıştır.¹⁸

Russell, küçük yaşlarda "God" terimiyle karşılaştığı gibi yine aynı zaman dilimi içerisinde ilk olarak Presbiterian ve Üнитарian, daha sonraları Katolik anlamda Tanrı kavramı ile karşılaşmıştır. İlk zamanlar dünyadan ve dünyadaki şeylerden ayrı ve aşkın bir varlığa sahip olan bir Tanrı kavramına sahip ve bu anlamda bir Tanrı'ya inanmakla birlikte daha sonraları, şüphe sürecinin başlamasıyla bu

¹⁸ B. Russell, The Autobiography , I/40-42 ; "Greek Exercises", The Autobiography, I/47-55.

anlamda bir Tanrı inancı sarsılmış, zamanla kaybolmuş; ancak yazılarında, konuşma ve tartışmalarında büyük harfle bahsettiği zaman “yüce bir varlık sahibi” (A supreme, personal being) anlamında Tanrı kavramını kasetmiştir. Rahip Copleston ile yaptığı Tanrı’nın Varlığı hakkındaki tartışmalarında, Copleston’un “Tanrı’nın varlığı üzerine tartışacağımıza göre, öncelikle Tanrı teriminden (term God) ne anladığımız konusunda bir anlaşmaya varmamızın uygun olacağını sanıyorum. Ben, dünyadan ve dünyayı yaratandan ayrı, yüce bir varlık sahibini düşünüyorum. Hiç değilse Tanrı teriminin bu anlamını geçici olarak da olsa kabul ediyor musunuz?” sorusuna Russell, bu tanımı kabul ettiği cevabını vermiştir.¹⁹

Russell, tartışmalarında Tanrı kavramını kabul etse bile, aslında bu kabul, “bir kavram” olarak kabuldür. Yoksa o kavramın doğruluğu, reelliği, olumluluğu anlamında değildir. Çünkü Russell, “bütün Tanrı kavramının (conception of God), eski Doğu despotizmlerinden türediğini, özgür insanlara yakışmayacak bir kavram olduğunu”²⁰ vurgulamaktadır.

Tanrı, bir tanım mıdır? Yoksa o özel bir ad mıdır? sorularının cevabını Russell’in şu ifadelerinde görmemiz mümkündür: “Varoluşun” salt tanımlara uygulanabilmesi olgusu gramerdeki özel adların, gerçekten onları tanımlara dönüştürecek şekilde kullanılmasıyla gizli kalmaktadır. Mesela, Homer’in var olup olmadığını sorabiliriz; “Homer” burada, “Homer şiirlerinin yazarı” anlamındadır ve tanımdır. Yine aynı şekilde Tanrı’nın var olup olmadığını sorabiliriz; burada Tanrı “en yüce

19. B. Russell, *Why I’m not a Christian and Other Essays on Religion and Related Subjects*, s. 138, London, 1970.

20. B. Russell, *A.g.e.*, s. 26

varlık sahibi" (Ens Realissimum) ya da uygun göreceğimiz bir başka tanımlama anlamına gelir. "Tanrı" özel ad diye kullanılsaydı, Tanrı'nın bir veri (datum) olması gerekirdi. O zaman da varlığı üzerine soru sorulamazdı. Varoluş ile öteki yüklemeler arasında Kant'ın belirsizlikle duyduğu ayırım; betimler teorisi ile aydınlığa çıkmış, "varoluş" da metafiziğin temel kavramlarından tamamıyla uzaklaştırılmıştır"²¹ Görüldüğü üzere Russell, Tanrı'nın varolup olmadığı sorusunda "Tanrı'nın bir özel ad olmayıp, bir tanım (description)" olduğunu iddia etmektedir. Burada bizi ilgilendiren husus, Russell'in Tanrı terimini bir tanım yahut özel ad olarak kabul edip etmediğidir. Ancak yeri gelmişken hemen belirtelim ki, "Tanrı" özel ad diye kullanınca bir datum (veri) olması gerekir diye, O'nu özel ad değil de tanım olarak kabul etmek ne derece doğru ve tutarlı olabilir? Ayrıca Kant'ın "varoluş"u epistemolojinin sahasından ayrı tutup metafiziğe ait olduğunu iddia eden teorisi gerçekten belirsizlik taşımakta olan bir ayırım mıdır? Yine bu durumu belirsiz bir ayırım olarak kabul edip, varoluşun sorulup açıklanmaya çalışıldığı cümlelerdeki özneyi, tanım olarak kabul edince gerçekten, "varoluş" metafiziğin temel kavramlarından uzaklaştırılmış olur mu? Bu soruları tek tek değerlendirmek yerine -çünkü en azından şu anda bizim için çok önemli değil- bu konularda Russell'in durumunun gerçekten belirginlik, açıklık ve yansızlık ifade etmediğini belirtmekle yetinelim. Terim ve kavram olarak Tanrı konusunun Russell felsefesindeki yerini böylece tesbit ettikten sonra, şimdi de Tanrı'nın varlığı konusunun Russell felsefesindeki durumunu incelemeye çalışalım.

²¹ B. Russell, *Mysticism and Logic and Other Essays*, s. 167, Bungay, 1954.

B. TANRI'NIN VARLIĞI PROBLEMİ

Tanrı'nın Varlığı problemi, daha önce de belirttiğimiz gibi din felsefesinin ana problemi olan Tanrı problemi'nin esasını teşkil eder.

Acaba Tanrı'nın Varlığı problemi, nasıl bir problemdir? Tanrı'nın varlığı, ispat edilmesi gereken, buna ihtiyaç duyulan bir mesele midir? Bunun için bir takım deliller gerekli midir ? Bu alanda bilgi bir önem arzeder mi? Yoksa Tanrı sadece varlığına iman edilmesi gereken bir varlık mıdır?

Tanrı'nın varlığı dinlerin temelini teşkil eden, ²² dinde temel bir iman konusu olduğu halde, bir yandan O'nun varlığının ispat edilmesi, öte yandan sıfatları ve bu sıfatların önce bizzat kendisiyle, sonra insan ve topyekün alemle ilişkisi, din felsefesinde büyük ehemmiyet arzeden bir meseledir. ²³

Eski ve yeni felsefe çalışmalarında Tanrı'nın varlığı veya yokluğu ile uğraşmayan ve Tanrı'yı problem olarak ele almayan bir felsefe sistemi hemen hemen yok gibidir. Mesela; Materyalistler, bu problem karşısında menfi bir tavır içindedirler. Yine Nietzsche (1844-1900), Sartre (1905-1980), Hartman (1882-1950) vb. filozoflar da Tanrı'yı inkar etmek suretiyle kendi varlıklarını ortaya koyabileceklerine inanırlar.²⁴ Ayrıca bunlara ilaveten Tanrı'nın varlığı ve yokluğu ile ilgilenmediğini söyleyen insanlar da vardır.

²² Bekir Topaloğlu, İslam Kelamcı ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib), s. 11, Ankara, 1987.

²³ Bkz. Kasım Turhan, Din Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür, Amiri ve Felsefesi, s. 267, İstanbul, 1992.

²⁴ Süleyman H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 10-11, Ankara, 1987

Tanrı'nın varlığının ispat edilebileceğini varsaymak, O'nun var olduğunu kabul etmektir; buna karşılık, O'nun varlığının kanıtlanamayacağını varsaymak ise, O'nun var olmadığını kabul etmek anlamına gelmez. Burada olsa olsa Tanrı'ya inanmanın desteklenip temellendirilmesi konusunda bazı sınırlamaların bulunduğu kabul edilmiş olur. ²⁵

Genel hatlarıyla Tanrı'nın varlığı ile ilgili olarak, insanları üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci grup, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu meselesiyle ilgilenmediğini belirten, böyle bir konunun kendilerinin ilgi sahasında bulunmadığını ileri sürenlerdir.

İkinci grup, Tanrı'nın varlığını inkar edenlerdir. Bunlar içinde bir kısmı vardır ki, Tanrı'nın varlığını kabul etmezler ve yokluğunu ispat etmek için de herhangi bir çaba içine girmezler; bir kısmı da vardır ki, bunlar hem Tanrı'nın varlığını inkar ederler, hem de Tanrı'nın yokluğu ile ilgili bir takım ispat yollarına başvurur, delil getirme çabası içine girerler.

Üçüncü grup ise Tanrı'nın varlığını kabul edenlerdir.²⁶ Tanrı'nın varlığı ile ilgili olan gruplardan bu kadar söz etmekle yetinip, bundan sonraki kısım olan "Tanrı - Alem - İnsan Münasebetinde" bu meseleye daha ayrıntılı bir şekilde temas etmeye çalışacağız.

Tanrı'nın varlığı konusunda, Tanrı'nın varlığına inananlar içerisinde Fideistler (İmancılar), inanma için hiçbir delile ihtiyaç

²⁵ Turan Koç, Din Dili, s. 20

²⁶ Bayram Dalkılıç, Yunus Emre'de Allah-Alem-İnsan Münasebeti, s. 35-36, Konya-1992, S.Ü.S.B.E. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) .

bulunmadığını, Tanrı'nın varlığını ispatlama gibi bir şeye gerek duymadıklarını öne sürmektedirler. ²⁷

Aynı şekilde Tanrı'nın varlığına inanmakla birlikte, Fideistlerden ayrı olarak, Tanrı'nın varlığının delillerle ispatlanamayacağını, fakat böyle bile olsa, inanmaya devam edeceklerini belirten insanlar da bulunmaktadır.

Tanrı'nın varlığına inananlar içerisinde bulunup, Tanrı'nın varlığının bir takım delillerle ispatlanabileceğini iddia eden insanlar ise, kabul ettikleri ve öne sürdükleri deliller hususunda birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Daha önce giriş bölümünde farklı yerlerde temas etmiş olduğumuz Russell'ın Tanrı'ya inanma konusundaki tavrını burada bir arada ve bütün halinde gelişimi sırasınca vermenin uygun olduğu kanaatindeyiz.

Russell 14 yaşına kadar Tanrı'nın varlığı problemi karşısında zihni düzeyde bir düşünce ortaya koymadığı gibi, kendisine Presbyterian ve Unitarian anlamda öğretilen Tanrı'nın varlığına iman etme, kilisede dua etme, ilahileri söyleme ve evdeki program gereği bazı pratikleri yerine getirme görevini yürütmüştür. ²⁸

14 yaşına geldiğinde, serbest düşünür olan hocasının da etkisiyle, ciddi anlamda özgür irade, ölümsüzlük konularıyla birlikte Tanrı'nın varlığı problemi üzerinde düşünmeye başlamıştır. Aslında bu düşünme dönemi, onun inandığı şeyleri aklî ve mantikî yönden sorgulama

²⁷ M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 182; S.H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 95-96.

²⁸ B.R., The Autobiography, I/40.

dönemidir. İnandığı şeyler üzerine bir şüphe bulutu çökünce, önceleri sıkıntılı dönemler geçirmiş, düşüncelerini sesli bir şekilde dile getirmesinin evde huzursuzluk oluşturacağını düşündüğü için, problemlerini paylaşacak birisi de olmayınca, başkalarının eline geçebilir endişesiyle, İngilizce olarak; ama Greek alfabesini kullanarak, ilk yazılarını kaleme almaya başlamıştır. 15 yaşında özgür irade, 16 yaşında ölümsüzlük inancını yitiren Russell, 18 yaşında Tanrı'nın varlığına inanmamaya başlamıştır. ²⁹

18-22 yaşları arası, Russell'ın Cambridge, Trinity College'de matematik öğrendiği ve Tanrı'nın varlığı dahil, kesinliğine inandığı matematik dışında başka bir şeyi ciddi anlamda problem etmediği bir dönemdir. ³⁰

21 yaşında iken, matematikten biraz sıkılması üzerine felsefe çalışmalarına başlaması sonucunda Hegel ve Bradley idealizminin etkisiyle tekrar Tanrı'nın varlığı problemiyle ilgilenmeye başlamış, 22-26 yaşları arasında ise metafizik ile güçlü bir şekilde ilgilenmiştir. ³¹

26-42 yaşları arasında metafizikle ilgilenmeye devam etmiş ise de bu dönemde daha çok mantıkla, özellikle de sembolik mantıkla uğraşmış, bu arada “mantık atomculuğu” adını verdiği felsefesini de oluşturmaya başlamıştır. Bir önceki döneme nazaran, metafizik açısından sönük olan bir dönem geçirmiştir. Ancak yine de, toplum ilişkilerinde metafiziğin önemli olduğu düşüncesini muhafaza etmiştir. ³²

²⁹ B. R., The Autobiography, I/40-42; B.R. “My Mental Development”, A.g.e., s. 7-8

³⁰ B.R., “Adaptation: An Autobiographical Epitome”, A.g.e., s. 53.

³¹ B.R., A.g.m., A.g.e., s. 53; B.R., “My Mental Development”, A.g.e, s. 10.

³² B. R., “My Mental Development”, A.g.e. ,s. 10-12; B.R., “Why I Took to Philosophy”, A.g.e., s. 58-59.

42-97 yaşları arasında ise metafiziğe de olumsuz bakmaya başlamış, metafizik alana ait ne var ise tamamen olumsuzlanamasa da, olumlu olduklarını varsaydıracak bir durumlarının olmadığı kanaatini ön plana çıkarmıştır. Ancak inanç açısından durumu ne olursa olsun, Tanrı'nın varlığı problemi onun bütün hayat süreci içerisinde bazı zamanlar silik düzeyde de olsa yer bulabilmiştir. Özellikle de bu son dönemi içerisinde Tanrı'nın varlığı probleminin önemini değişik zaman ve ortamlarda dile getirmiştir.³³

Russel'in son dönemlerindeki düşüncelerine göre Tanrı'nın varlığı meselesi, büyük, ciddi ve önemli bir konudur.³⁴ Russell, Tanrı'nın varlığı konusunun önemi üzerinde o kadar ısrarla durmaktadır ki, Tanrı'nın varolup olmadığı konusunda düşünülmemesini, akıl yürütülmemesini isteyen kimseleri, Hristiyan katoliklerin şahsında şiddetle eleştirir ve bu yaklaşımı tehlikeli görür.³⁵

C. TANRI'NIN VARLIĞININ DELİLLERİ

Acaba Tanrı'nın varlığının ispatlanması çabasının ve ispat konusundaki delillerin arkasında hangi nedenler bulunmaktadır? Yine Tanrı'nın varlığı konusunda öne sürülen delilleri tartışmanın ve problem etmenin sebebi ya da sebepleri nelerdir? Bu sorular karşısında Russell'in tutumu nedir?

³³ Russell'in Hristiyan olmayışının nedenini anlatan 1927'de verdiği konferans ve Rahip Copleston'la BBC'de 1948 yılında Tanrı'nın Varlığı üzerine yaptığı tartışma, bu konuda önem arz etmektedir. Bkz. B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 13-27, 138-159.

³⁴ B. Russell, Why I 'm not a Christian, s. 14,138; B. Russell, Eğitim ve Toplum Düzeni (Çev. N. Bezel), s. 72

³⁵ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 14-15, 162.

Tarih boyunca insanların Tanrı'nın varlığının delillerini arama; sistemli bir şekilde ortaya koyma ve bu delilleri had safhaya kadar geliştirerek savunmalarının başlıca sebepleri; bu hususta kutsal metinlerde yer alan ifadeler, kişinin ya da delil savunucusunun Tanrı'nın varlığı hakkındaki fikir ve kanaatlerini, hayatında taklid derecesinden tahkik derecesine çıkarmak istemesi, yahut da şüphe içinde olanların bu husustaki şüphelerini gidermek arzusu, inanç konusunun başka alanlarla olan işbirliğinin kurulması gereği ve zarureti, bazen de kişi ve sistemin gereği olarak delillerle meşgul olma zorunluluğu³⁶, inanan insanların inançlarını akli temellere oturtmak suretiyle rasyonelleştirme ³⁷ gibi sebeplerdir.

Russell, Tanrı'nın varlığının ispatlanması konusunda öne sürülen delillerin arkasında, genellikle insanların inançlarını rasyonelleştirme çabalarının yattığını, Tanrı'nın varlığına inanmak isteğinin bir takım deliller ortaya konulmasını sağladığını, böyle bir istek olmasa kanıtların ortaya konulamayacağını ileri sürmüştür.³⁸

Aslında Russell, hayatının hiçbir döneminde, Tanrı'nın varlığı hakkında bir delil ortaya atma ya da başkaları tarafından öne sürülen delilleri geliştirme gibi bir düşünce ve çaba içerisinde olmamıştır. Ancak yine de ergenlik dönemlerinde (14-18 yaşlar arası) içine düştüğü şüphe ortamında, Tanrı'nın varlığını ortaya koyma gayretlerinde kendisine öğretilen delillerin gerçekten bu işi başarıp başaramayacağı noktasında zihnindeki şüpheleri giderme çabası içerisinde bulunmuştur. Yine ister

³⁶ Bkz. M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 14-17

³⁷ Necati Öner, "Allah İnancı" Diyanet Dergisi, c. XVII, Sayı 5, s. 261, Ankara, 1978

³⁸ B. Russell, History of Western Philosophy , s. 718; B. Russell, Çağdaş Sorunlar Üstüne Düşünceler, (Çev: S. Eyuboğlu, V. Günyol) s. 40-41, İstanbul, 1982; H. Gottschalk, Bertrand Russell Yaşamı, s. 37

din dışı bir metafizik gerçekleştirme çabası içinde bulunduğu dönem olsun, isterse metafizikle ilgisini kestiği dönem olsun; her iki dönemde de Tanrı'nın varlığının delilleri konusuna yer vermek zorunda kalmış, hatta bu hususta, delillerin tartışmasının yapıldığı “Why I’m not a Christian (Hristiyan Olmayışımın Nedeni, 1927)” adlı konferans ile “The Existence of God (Tanrı'nın Varlığı, 1944)” adlı, rahib F.C. Copleston ile yapılan tartışma büyük bir önemi haizdir.³⁹

Bir takım sebeplerle ortaya konulmaya çalışılan ve Tanrı'nın varlığını ispatlamak için kullanılan deliller, acaba hangi delillerdir? Bu delillerin kullandıkları metodlar nelerdir? Hemen herkesin ittifakla kabul ettiği delil ya da deliller hangileridir? Bir deliller sınıflamasından bahsedilebilir mi? Russell'ın delillere yaklaşımı nasıldır?

Genel olarak Tanrı'nın varlığını ispat konusunda pek çok delil öne sürülmüştür. Özellikle kutsal dinlere inananlara göre, Tanrı kendisinin varlığı hakkındaki delilleri ve alametleri, peygamberlerine gönderdiği kutsal kitaplarda bildirmiştir.

Hemen herkesin üzerinde ittifak ettiği delil ya da delillerden ve bu delillerin tasnifinden bahsetmek gerçekten çok güçtür. Çünkü hemen herkes, kendi anlayış, ilgi ve sahasına göre bir takım düşünce ve açıklamalarda bulunduğu için, burada daima bir izafilik kendisini göstermekte ve delil tasnifi, bu konuda ilgilenen kişi ve disiplinlere göre farklı olabilmektedir. Mesela, Kelâm'da yapılan tasnifle, Din Felsefesinde yapılan tasnif farklıdır. Biz, burada sadece farklılığın olduğunu belirtmek düşüncesindeyiz; yoksa, bu farklılıkların ayrıntılarına girmeyeceğiz. Daha ziyade Din Felsefesinde yapılan sınıflamayı esas alıp,

³⁹ B. Russell, Why I’m not a Christian, s. 13-27, 138-159.

bu tasnife göre delillere ve metodlarına kısaca temas etmeye çalışacağız. Bu deliller genel olarak: Ontolojik Delil, Kozmolojik Delil, Teleolojik Delil, Dini Tecrübe Delili ve Ahlâk Delilidir ⁴⁰

Russell da genel olarak bu deliller üzerinde fikir yürütmekte ve görüşlerini dile getirmektedir. Ancak Russell dini tecrübe delili hakkında, diğer delillere nazaran daha az görüş belirtmiştir. Şimdi Russell'ın bu deliller hakkında görüşlerini sırasıyla vermeye çalışacağız.

a. Ontolojik Delil:

Tanrı'nın varlığından hareketle, yine Tanrı'nın varlığını ispat çabasında olan “varlık bilimsel” delildir.⁴¹ Tanrı'nın mükemmel bir varlığa sahip olduğu inancı ve fikri, tek Tanrıci dinlerin temel prensibi durumundadır. Fakat Tanrı'nın varlığı ile ilgili delillerin çoğu, “mükemmel varlık” kavramını çıkış noktası olarak değil, bir varış noktası olarak görür. Bu bakımdan, söz konusu kavramdan yola çıkan ontolojik delil, yapı itibarıyla, öteki delillerin hepsinden farklıdır. ⁴² Dolayısıyla Ontolojik delil a priori bir yol takip etmektedir.

Ontolojik delilin tarihi köklerinin İslam felsefesine kadar geri gitmesine rağmen, onu bir “delil” şekline sokarak felsefeye maleden, Hristiyan ilahiyatçı filozof St. Anselmus (1033-1109) olmuştur. Ayrıca bu delili R. Descartes (1596-1650), Spinoza (1632-1677) ve C. Hartshorne (1897-

⁴⁰ Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, s. 55-190; Oxford - New York, 1993

⁴¹ İbrahim Madkour, *el-Mucemu'l - Felsefi*, s. 22,84, Kahire, 1983; John R. Hinnels, *The Penguin Dictionary of Religions*, s. 47, London, 1984

⁴² Bkz. M.S. Aydın, *Din Felsefesi*, s. 22; J.H. Randall- J. Buchler, *Felsefeye Giriş*, s. 121

?) değişik yönleriyle ortaya koyup geliştirmişlerdir. Fakat bu delile çok farklı düşünürler tarafından değişik eleştiriler de getirilmiştir. ⁴³

Acaba Russell'ın düşünce gelişiminde Ontolojik delilin yeri nedir? Onun Ontolojik delil ile ilgili değerlendirmeleri var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

Önce şunu belirtmek gerekir ki, Russell, Tanrı problemi üzerine düşünmeye başlayınca, üzerinde durduğu delillerden ilki hiç şüphesiz ontolojik delil olmuştur. Yine o, bir felsefe tarihçisi olarak filozofları anlatırken, Tanrı problemi ile ilgilenen bazı filozofların doğrudan görüşlerini aktarmış, bazen de onlarla ilgili yorumlar yapmıştır. Biz, bu çalışmamızda daha ziyade onun bu tip yorumları üzerinde durup; bilgi aktardığı noktalara ise mecbur kalmadıkça girmeyeceğiz.

Russell, 18 yaşında Tanrı'nın varlığına olan inancını yitirdiğini belirtmesine rağmen, 1894 yılında, bir gün Trinity çayırında yürürken ontolojik delilin geçerli olduğunu birden kavrayıverdiğini (ya da kavradığını zannettiğini) itiraf eder: “Bir kutu tütün almaya çıkmıştım, dönüşte birden bire kutuyu havaya fırlattım, yakalarken de ‘vay canına, ontolojik delil doğru’ diye bağırdım. Bu sıralarda coşkuyla Bradley'i okuyordum ve ona herhangi başka bir filozoftan daha çok hayrandım.” ⁴⁴

Russell, idealist dönemi bıraktıktan sonra, ontolojik delili eleştirmiş, geçersizliğine dair bir takım tartışmalara girmiştir. O, ontolojik delili metafizik deliller içerisinde zikretmiş ve artık modern

⁴³ Bilgi için bkz. M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 22; J.H. Randall- J. Buchler, Felsefeye Giriş, s. 121-122

⁴⁴ B. Russell, “My Mental Development”, A.g.e, s. 10

tanrıbilimcilerin bile metafizik kanıtlara itibar etmediklerini vurgulamıştır. ⁴⁵

Russell, ontolojik delili, Anselmus'un bulduğunu, Aguino'lu Thomas tarafından ise reddedildiğini, Descartes'ta canlandığını, Leibniz tarafından da daha iyi bir hale getirildiğini belirtir. Descartes'ta ontolojik delilin çok özgün olmadığını, oysa daha ziyade skolastik felsefeden gelmiş olan Leibniz'in bu delili daha anlaşılır kıldığını vurgulamıştır. ⁴⁶

Russell, ontolojik delile Kant'ın getirmiş olduğu eleştirisi üzerinde durmuş ve onun bu delili, "varlık"ın yüklem olmadığını savunarak reddettiğini belirtmiştir: Kant'a göre ontolojik delil, Tanrı'ya bir "ens realissimum", yani "en gerçek varlık sahibi", mutlak olarak varlığa ilişkin bütün yüklemelerin öznesi olarak tanımlar. Bu, delilin, geçerli olduğuna inananlarca ileri sürülmüştür. Çünkü, "varlık" böyle bir yüklem (Tanrıya ait bir yüklem) olursa, onun öznesi (Tanrı), "varlık" yüklemine zaten almalı, bundan dolayı da var olmalıdır. Kant, varlığın yüklem olmasına karşı çıkar.⁴⁷

Russell, ontolojik delilin bir işe yaramadığını, ama yine de bilgi deposu olduğunu; teologların bile bir türlü kabul etmediği ve zamanında çok eleştirdiği bu delilin, seçkin bir tarihe sahip olduğunu, geçerli olsun veya olmasın, saygıyla karşılanması ve ele alınması gerektiğini de itiraf etmektedir. ⁴⁸

⁴⁵ B. Russell, *Why I'm not a Christian*, s. 78; B. Russell, *History of Western Philosophy*, s. 608

⁴⁶ B. Russell, *H.W.P.*, s. 437, 438, 589, 608.

⁴⁷ B. Russell, *H.W.P.*, s. 609, 735

⁴⁸ B. Russell, *H.W.P.*, s. 438, 720

Russell, ontolojik delili Thomas'ın ve Kant'ın reddettiğini belirttikten sonra; "başka bir karşı çıkış da, benim tasvir (description) kuramımdan doğar; modern düşünceye göre bu delil pek ikna edici görünmemektedir; fakat onun yanlış olduğunu ileri sürmek, yanlışlığının nerede olduğunu kesin olarak ortaya çıkarmaktan daha kolaydır. "⁴⁹ demektedir.

Russell'a göre, Modern mantık 'varlık' kavramını çözümlemesinin bir sonucu olarak, ontolojik delilin geçersizliğini kesinlikle kanıtlamıştır. Bu, bir mizac ya da sosyal sistem meselesi değil, teknik bir meseledir. Tabii olarak delilin reddedilmesi, onun sonucunu reddetmeyi farzettirecek bir neden değildir; yani Tanrı'nın varlığının olmadığını ortaya koymaz. Eğer öyle olsaydı, Aquino'lu Thomas'ın delili reddetmiş olduğunu varsayamazdık."⁵⁰ sözleriyle delilin iptalinden dolayı medlülünde iptalinin söz konusu edilemeyeceğini vurgulamıştır.

Russell, Descartes'ın kendi varlığını bütün felsefesine yansıtmasını ve ontolojik delil oluşturmasını uygun görmemiştir. ⁵¹

Russell, ontolojik delilin geçersizliği hususunda değişik görüşler öne sürmüştür: Bunlardan birisine göre, Zamandışı bir Gerçek (A timeless Reality)'in geçmişle yakın bir ilişkisi olmadığı gibi, gelecekle de olamaz; mükemmelliği şimdiye kadar meydana çıkmamışsa, gelecekte çıkacağını düşünmek için hiçbir neden yoktur; daha ihtimalli olan, Tanrı'nın kendi cennetinde kalacağıdır.⁵²

⁴⁹ B. Russell, H.W.P. , s. 609.

⁵⁰ B. Russell, H.W.P. , s. 814

⁵¹ B. Russell, In Praise of Idleness, s. 110.

⁵² B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 79

İkinci olarak: Russell, rahip Copleston'un, Tanrı yoksa -mutlak varolan (Absolute Being) yoksa- mutlak değer denen şeyin olamayacağı, yani mutlak bir iyi yoksa, bundan değerlerin izafiliği ortaya çıkacağı şeklindeki düşüncesine karşı, bu düşüncelerin mantık bakımından birbirinden ayrı ayrı şeyler olduğunu, mesela, G.E. Moore'un "Principia Ethica" adlı kitabında iyi ile kötü arasında bir ayrılık olduğunu kabul etmesine rağmen, ileri sürdüğü fikri desteklemek için Tanrı fikrini işin içine karıştırmadığını belirtmiştir. ⁵³

Russell, ontolojik delilin sistemleştirilmesinde sıkça kullanılan "zorunlu-gerekli" (necessary) kelimesi üzerinde de durur ve çözümlemelerde bulunur. O, Zorunlu kelimesinin, sadece analitik önermelere anlamlı olarak uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, varlığı zorunlu olanı (Necessary Being), ancak varlığını inkar etmek, kendi kendisiyle çatışan bir şey olsaydı kabul etmek gerekirdi. ⁵⁴

Russell, gerekli bir önermenin (necessary proposition), analitik olmasının şart olduğunu, analitik önermelerin ise karmaşık olduğunu belirttikten sonra, ontolojik delilin zor tarafının, varlığı zorunlu olanın (necessary being) varolduğunu ve başka var olanlara "mümkün (contingent)" demede özel bir anlam olduğu fikrini kabul etmesinde yattığını ve bu sözlerin, Russell'ın kabul etmediği bir mantık dışında, hiçbir anlamının olmadığını, gerekli (necessary) kelimesinin şeylere değil, analitik önermelere uygulandığı durum dışta kalmak üzere anlamsız bir kelime olduğunu iddia etmektedir. ⁵⁵

⁵³ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 138-139

⁵⁴ B. Russell, A.g.e, s. 139-140

⁵⁵ B. Russell, A.g.e, s. ~~140~~141

Russell, özü varolmasını gerektiren, böylece varlığı analitik olan bir varlık sahibinin bulunduğunu söyleyen ontolojik delilin geçerliliğinin imkansız gibi görüldüğünü, çünkü, adlandırılan bir nesne için, anlamlı bir şekilde vardır, denilemeyeceğini, sadece tanımlanan bir özne olacağını belirtmektedir. ⁵⁶

Copleston'un "Varolan yuvarlak kare"nin de hiçbir anlamı olmadığını söylemesi üzerine, Russell, kendisinin de aynı şekilde "varlığı zorunlu olan (necessary being)" için aynı şeyi söyleyeceğini belirtmiş "şu veya bu var" demenin analitik bir önerme olmayacağı fikrini "yuvarlak kare" örneğiyle teyid etmiştir: "Konu olarak "varolan yuvarlak kare" yi alın, "varolan yuvarlak kare vardır" önermesi bir analitik önerme gibi görünmektedir, ama değildir" ⁵⁷

Russell, ontolojik delilin iddiaları hakkında şöyle bir değerlendirme yapar: "Bir çocuğa" arslan vardır, tek boynuzlu at yoktur, dediğinizi düşünün. Arslanlar konusundaki görüşünüzü çocuğu hayvanat bahçesine götürüp, "bak işte arslan" diye kanıtlayabilir; filozof değilseniz, "işte onun varolduğunu görüyorsun" cümlesini ilave edersiniz. Filozof olarak böyle bir cümle kullanırsanız, saçmalıyorsunuz demektir. "Arslan vardır" demek "arslan bulunmaktadır" yani " x bir arslandır, uygun bir arslan için doğrudur" demektir. O uygun x için "vardır" diyemeyiz. "Vardır" yüklemine, sadece tam olan ya da olmayan bir tanıta (description) yükleyebiliriz. "Hayvanat bahçesindeki en büyük arslan tam bir tanıttır. Çünkü tek bir nesneye uygulanmıştır" ⁵⁸

⁵⁶ B. Russell, A.g.e., s. 141-142

⁵⁷ B. Russell, A.g.e., s. 142

⁵⁸ B. Russell, H.W.P., s. 176

Yine Russel bu hususta şöyle bir örnek de vermiştir: “Açık kırmızı bir renk parçasına baktığımızı düşünelim” bu benim şu anki algımdır” diyebilirim. Aynı zamanda “şimdiki algım vardır” cümlesini kullanabilirim. Ancak “bu vardır” diyemem. Çünkü “vardır” sadece bir ada karşıt bir betime uygulandığında anlamlıdır. Böylece varlık, zihnin, nesneler yoluyla öğrendiği şeylerden biri olmak durumundan çıkar.”⁵⁹

Öncelikle şunu belirtelim ki, Russell, ontolojik delilin muhtevassından evvel, yapısına itiraz etmektedir. O, kendisinin içinde bulunduğu ve sistemleşmesinde büyük katkılarda bulunduğu sembolik mantık gereği, ontolojik delilin takip ettiği a priori metodu ve tündengelimi, tünden reddetmektedir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, sembolik mantık, belki, klasik mantığın ve daha özelde Aristoteles mantığının, ortaçağdaki zirveye yükselişini yavaşlatmış, hatta durdurmuştur; ama, tamamiyle inişe geçmesine ve ortadan kalkmasına yol açamamıştır. Şunu da ilave edelim ki, özellikle klasik mantığı ve tünden gelimi yadsıyanlar ve reddedenler, çoğunlukla bu mantığı ve metodunu kullanmaktan ictinab edememişlerdir. Russell da bu çerçevede aynı davranışlara düşmekten kurtulamamıştır.

Russell, ontolojik dellin sonuçta bir işe yaramadığını belirtmesine rağmen, bu delilin müthiş bir bilgi deposu olduğunu, çok eleştirilmesine rağmen yine de saygıyla karşılanılmasını ve ele alınıp tartışılmasını savunmakla ve delilin hatalı ve yanlış olmasının, ortaya koyma çabasında olduğu konuyu reddetmeyi gerekli kılamayacağını, zira Aquinolu Thomas'ın delili reddetmekle beraber, delilin ortaya koyduğu Tanrı'yı reddetmediğini ve inanmaya devam ettiğini örnek vermek

⁵⁹ B. Russell, H.W. P., s. 177

suretiyle açlayarak, delile yaklaşımında felsefi bir tutarlılık örneği ortaya koymuştur.

Russell, bu delili tartışırken ortaya koyduğu bazı tavırlarıyla da eleştirilmeye açık kapı bırakmaktan kurtulamamıştır. Mesela, Onun, bu delilin geçersizliğini ortaya koymak için, modern tanrıbilimcilerin bile metafizik kanıtlara itibar etmediğini örnek göstermesi tutarlılık sergilemez. Çünkü modern tanrıbilimciler, daha dikkat çekmesi ve sonuç vermesi açısından, bu delili bırakıp, modern insana hitabeden, modern bilginin ve tekniğin ışığında bir takım dellilleri ön plana çıkarabilirler. Aslında, modern bilimcilerden çok önce Russell'ın da bildiği ve belirttiği gibi, Aquino'lu Thomas, delile ilk itirazları öne süren kişilerin öncüsüdür.

Russell, ontolojik delilin, kendisinin ortaya attığı tasvir kuramı gereği, modern düşünceye göre pek ikna edici görünmediğini belirtip; bunun sonucunda da, bu delilin yanlış olduğunu öne sürmenin kolay olduğunu söylemekle yerinde bir sonuca varmamıştır. Çünkü, bir şeyin ikna edici görünmemesi, yanlış olduğu sonucunu vermez. Özellikle de modern düşünceye ve modern mantığa göre bu, hiç mümkün değildir.

Russell, ontolojik delilin yanlışının nerede olduğunun ortaya konulmasının, delilin yanlış olduğunu söylemekten çok zor olduğunu belirtmesine rağmen, yanlışlığın bulunduğu noktaları tartışmaktan da geri durmamıştır. O, bu hususta "varlık" ve "zorunlu" kavramlarını çözümlemeyi deneyerek görüşlerini ifade etmeye çalışmıştır; ancak onun, "varlık" ve "zorunlu" kavramlarının, sadece analitik önermelere uygulanacağı ve yine bunların görünür dünyadaki, empirik anlamdaki süjelere yüklendiğinde anlam ifade edeceklerine dair düşüncesi doğru olmayan ve yetersiz bir düşüncedir. "Varlık" ve "zorunlu" kavramlarının, Russell'ın iddia ettiği şekilde empirik anlamdaki süjelere yüklendiğinde

anlam ifade etmekte olmaları doğrudur; ama, insanın, var olduğuna dair çok eskiden beri şüphesi olmayan, pozitif bilimin ve empirist felsefenin de yadsıyamadığı akıl için bu kavramların, özellikle “varlık” kavramının uygulanamayacağını ve anlam ifade etmeyeceğini söylemek modern düşünceye de uygun olmayan bir durumdur.

Diğer taraftan Russell, “Zamandışı Bir Gerçek” olarak vasıflanan varlığın, geçmişle ilişkisi olmadığı gibi, gelecekle de ilişkisinin olmadığını ve bunun mükemmelliğinin şimdiye kadar ortaya çıkmadıysa, gelecekte de çıkmasının mümkün olmadığını söylemekle, kendi sistemi, felsefesi ve modern düşünce açısından söylenmesi, savunulması ve isbatlanması mümkün olmayan bir tavır sergilemiştir. “Zamandışı Gerçek” geçmişte, neye ve kime göre, niçin ve nasıl meydana çıkmıştı? Meydana çıkması gerekli miydi? Meydana çıkmadığını gösteren bir kanıt var mıdır? Şayet çıkmamışsa bile, bu gelecekte de çıkmaması için yeterli bir açıklama olabilir mi? Bu sorulara modern düşünceye modern mantığın yaklaşımıyla bakılabilir mi? Bakılabilirse nasıl bir açıklama ortaya çıkacaktır? Aslında bu sorulara, Russell’ın vereceği cevapları pek yok gibidir. Bu doğrultuda şu sorular da sorulabilir: Tanrı’nın kendi cennetinde kalmasına kim sebep olmuştur? Tanrı, bunu kendisi mi istemiştir? Yoksa bir başkası mı bunu düşlemektedir? Eğer böyleyse, Tanrı’yı kendi cennetinde hapsetmek gerçekten mümkün müdür?

İnsan zihninde ve bunun sonucu olarak dış dünyada, ortaya konulan bir “kare” tasavvuru vardır ve kare kavramı, insanlar nezdinde genel-geçer bir anlam kazanmıştır. Bu yüzden, insanlar, karenin yuvarlak olmasının saçma olduğunu anlayabilmektedirler. Oysa, Tanrı için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Belki pek çok insan nazarında aynı özellikleri olan bir Tanrı tasavvuru vardır; ama, dış

dünyada bunun tezahürü olmadığı için “var olan Tanrı” ya da “varlığı zorunlu olan” için anlamsız ve saçma sonucuna varmak, ispatı pek kolay olmayan ve hatta mümkün olmayan bir iddiadan öteye geçemez.

Aslında pek çok yerde Descartes’ın metodik şüpheyi öne çıkarmasını, matematiğe verdiği önemi, hatta kendi düşüncesini ön plana çıkarmasını beğeniyle karşılayan Russell, Onun böyle bir düşünceden yola çıkmakla beraber, Tanrı’nın varlığı düşüncesine ulaşmasını şiddetle eleştirmektedir. Oysa Descartes’a göre, kendisi Tanrı’yı düşündüğü için O var değildir. Tanrı var olduğu için kendisi, Tanrı’yı düşünüyor. Başka bir deyişle, kendisi Tanrı’nın varlığını buluyor.⁶⁰

Russell’ın ontolojik delille ilgili görüşlerini bu şekilde değerlendirdikten sonra, şimdi de Onun kozmolojik delile ilişkin görüşlerini belirlemeye ve değerlendirmeye çalışalım.

b. Kozmolojik Delil:

Alemin varlığından Allah’ın varlığına gitme çabasında olan bu delili, kısaca “alem delili” şeklinde adlandırmak da mümkündür. Aslında “kozmojik delil” diye tek bir delilden ziyade, bir “kozmojik deliller ailesi”nden söz etmek daha uygun olur; çünkü aralarında bir takım ortak noktaları olmasına rağmen, oldukça farklı ifade şekillerine sahip olan çok sayıda delilde söz konusudur.⁶¹

Kozmojik deliller ailesi içerisinde yer alan bu delillerden bir kısmı, “sonlu varlığa sahip olanlar” (havâdis) kavramını, bir kısmı

⁶⁰ Bkz. M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 27.

⁶¹ M.S. Aydın, A.g.e. s. 31; J.R. Hinnels, A.g.e. s. 47; İbrahim Madkour, el-Mucemu’l - Felsefî, s. 21, 84.

“hareket” ve “değişme” kavramlarını, bazıları da “imkan”, “cevaz” ve “zorunluluk” kavramlarını akıl yürütmenin merkezine koyarak yol almaya çalışır. Yine bir kısmı, alemdeki tek tek varlık sahiplerinin yapısından, bir kısmı da sadece alemden yola çıkar. Zaman kavramını ele alış durumlarına göre de deliller farklılık göstermektedir. Onlardan bir kısmı, alemin sonlu, fakat zamanın başlangıçsız olduğunu öne sürerken, diğer bir grup ise, zamanın başlangıcını alemin yaratılmışlığı fikrinden ayrı olarak ele almaz. Yine onlardan bazıları “ilk sebep” fikrine, bazıları ise “Yeter-sebep” fikrine ulaşacak şekilde dile getirilir. Bir kısmında “teselsülün imkansızlığı” fikri önemli bir rol oynarken bir kısmında dikkate bile alınmaz. ⁶²

Kozmolojik delilin tarihi kökleri Platon’a kadar geriye gitmekte; Aristoteles bu delile “Metafizik” adlı eserinde yer vermekte; Kindi (801-866), Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Gazzali (1058-1111) ise bu delile temas etmekte, daha sonraları Batı’da St. Thomas, Leibniz de delili genişletmektedirler.

Kozmolojik deliller ailesi, Hudûs Delili, İmkan Delili, İlk Sebep Delili vb. gibi gruplara ayrılabilir. Bu delillerde Alemden, Tanrı’ya gidiş sözkonusu olduğu için; bunlar Aposteriori (deneysel) bir mahiyet arz etmektedir. Bu delile de ontolojik delilde olduğu gibi farklı düşünürler tarafından farklı eleştiriler getirilmiştir. ⁶³

Kozmolojik delilin esası şudur: “Herhangi bir şey varsa, mutlak olarak zorunludur. Varlık sahibi var olmalıdır. Ben, şimdi var olduğumu

⁶² Bkz. M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 31-32.

⁶³ Kozmolojik delil hakkında geniş bilgi için bkz. M.S. Aydın, A.g.e, s. 31-48; J.H. Randall- J. Buchler, Felsefeye Giriş, s. 118-119

biliyorum. Böylece mutlak olarak zorunlu var olan (necessary being) vardır. Bu da ens realissimum (En Yüce Gerçek) olmalıdır".⁶⁴

Russell kozmolojik delil içerisinde sayılan üç türlü delili söz konusu etmiştir. Bunlar, "ilk ^{neden,} yeter-neden delili", "Tabiat kanunu delili" ve "ebedi doğruluklar" delilidir. Biz ilk neden ve yeter-neden delilini bir arada vermeye çalışacağımız için ayrı bir kategoride saymadık. Şimdi bu üç türün, Russell felsefesindeki durumunu sırasıyla değerlendirmeye çalışalım.

1. İlk neden- yeter neden delili: Russell, "genç iken ve bu meseleler (Tanrı'nın varlığı ile ilgili deliller) üzerinde ciddi biçimde zihnimi yorarken uzun bir süre ilk neden (first cause) delilini benimsemiştim. Nihayet bir gün 18 yaşımda J.S. Mill'in "Autobiography"sini okudum. Orada şu cümle ile karşılaştım: ["Babam bana "Beni kim yarattı?" sorusunun cevaplandırılmayacağını öğretti. Çünkü bu soru başka bir soruya yol açıyordu, yani "Tanrıyı kim yarattı?" sorusuna"]. Bu basit cümle bana ilk, neden delilinin yanlışlığını öğretti. Hala da bu şekilde düşünmekteyim"⁶⁵ şeklindeki ifadeleriyle felsefesinin ilk döneminde ve mantık atomculuğunu ortaya attıktan sonraki döneminde ilk neden delili karşısındaki tavrını ve düşüncelerini özlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

Russell, ilk neden delilini, anlaşılması en basit ve kolay olan bir delil olarak niteledikten sonra, delili şöylece tanıtır: Bu delile göre, bu dünyadaki her şeyin bir nedeni vardır; ama bu nedenler zincirinde

⁶⁴ B. Russell, B. Russell, H.W.P. s. 736

⁶⁵ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 15

gittikçe geriye dönecek olursanız İlk Neden'e varırsınız. Bu ilk nedene de Tanrı adı verilir. ⁶⁶

Russell, çağdaş dönemde ilk neden delilinin çok fazla önem taşımadığını, çünkü "neden" kavramının eski ile yeni dönemde aynı anlamı ifade etmediğini, filozofların ve bilim adamlarının nedensellik üzerinde çalıştıklarını; ama, ilk neden delilinin geçerli olmadığına görüleceğini vurguladıktan sonra, her şeyin bir nedeni olması gerekiyorsa, Tanrı'nın da bir nedeninin olması gerektiğini; şayet nedensiz bir şey olabilecekse, dünyanın, Tanrı'nın kendisi olabileceğini, dolayısıyla bu delilin geçerli yanının kalmayacağını belirtmiştir. Yine Russell, dünyanın nedensiz olarak meydana gelmemesi için bir sebep olmadığını, aynı şekilde ezelden beri var olmuş olabileceğini, dünyanın bir başlangıcı olması fikrinin, hayal gücünün yoksulluğundan doğduğu iddiasını ileri sürmüştür. ⁶⁷

Russell, parçalar hakkındaki nedenlerin, bütün için de neden olmayacağını, daha doğrusu bütünün nedeninin olmayacağını, var olan her insanın annesinin varolduğundan hareketle, insan ırkının da annesi olması gerektiği fikrinin çıkarıldığını; ancak, bunun doğru olmadığını, çünkü insan ırkının, annesinin olmadığına açık olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla, dünyadaki sadece tek tek şeylerin değil, bütün olarak dünyanın bir sebebi olduğu fikrinin bir faraziye olduğunu ve bu faraziyenin de gereksiz olduğunu, dünyanın sebebinin sorulmasının da doğru olmadığını iddia etmiştir. ⁶⁸

⁶⁶ B. Russell, A.g.e, s. 15; H.W.P. , s. 609-610

⁶⁷ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 15

⁶⁸ B.Russell, A.g.e., s. 143-148

Russell'a, evrenin "sebebsiz" olduğunu söyleyen Sartre ile aynı fikirde olup olmadığı sorulunca, "sebebsiz" kelimesine başka bir mana yüklenebileceğini düşünerek "evrenin sadece var olduğunu" söylediğini belirtmiştir. ⁶⁹

Russell, şeylerin sebebi olmadığı iddiasına, fizikçilerin, atomlardaki tek tek quantum geçişlerinin, sebebi olmadığını temin ettiklerini, bunun geçici bir hüküm olabileceğini de ekleyerek mesned göstermektedir. ⁷⁰

Russell'ın, nedenlilik konusunda şu ilginç açıklamayı yaptığını da görmekteyiz: "Bir olayla ilgili olarak "neden?" diye sorduğumuzda şu iki şeyden birini amaçlıyor olmalıyız:

1. Olay, hangi amaca yaradı?
2. Daha önceki hangi şartlar, olaya yol açtı?

Her iki soruyla ilgili olarak, halk düşüncesinde ve felsefede sık sık gözden kaçırılan bir sınır vardır. Bu sorulardan ikisi de, Tanrı dahil, gerçeğin bütünüyle ilgili olarak anlaşılır biçimde sorulamaz; ancak parçaları konusunda sorulabilir. Bir olaya başka bir olay, buna da bir üçüncü olay neden olur. Fakat bütünün nedenini araştırırsak, kendisi nedenlenmemiş olması gereken yaratıcı (Creator) ya varırız yine. Böylece bütün nedensel açıklamaların keyfi bir başlangıcı olmalı; Atomcuların kuramlarında, atomların kök hareketlerinin hesaba katılmamış olması bu yüzden bir eksiklik değildir". ⁷¹

⁶⁹ B. Russell, A.g.e, s. 145.

⁷⁰ B. Russell, A.g.e, s. 146

⁷¹ B. Russell, H.W.P. , s. 86-87.

Russell, ilk neden delilinin yanısıra, yeter-neden delilinden de söz etmiştir. Bu delil söz konusu olduğunda özellikle bahsettiği isim Leibniz'dir. Leibniz'in, kendisini, Spinoza ile zıt duruma getirmek için, sisteminin elverdiği özgür iradede daha fazlasını işin içine kattığını ve yeter-neden ilkesi geliştirdiğini, bu ilkeye göre de hiçbir şeyin nedensiz ortaya çıkmayacağını savunulduğundan bahsetmektedir. ⁷²

Russell, "Leibniz felsefesine göre, her şeyin bir yeter nedeni olması gerektiğini, evrenin de bütün olarak kendisi dışında bir yeter nedeni bulunduğunu, işte o yeter-nedenin de Tanrı olduğunun" iddia edildiğini belirtmiştir. Oysa Russell'a göre "Leibniz'in delili, evrenin zaman içinde bir başlangıcı olması gerektiğine dayanmayan yeter-neden ilkesini kabul ettiğimizde geçerlidir. Bu ilke reddedilirse (delil) çöker. Fakat bu delil, salt ilk neden delilinden daha iyidir; Onun kadar da kolay reddedilemez. Çünkü, ilk neden delili, her dizinin bir ilk terime sahip olması gerektiği zannına dayanır; bu yanlıştır. Sözgelisi, özel kesirler dizisinin ilk terimi yoktur". ⁷³

Russell'ın ilk neden, yeter-neden delilleri hakkındaki görüşlerinden sonra, yine kozmolojik delil çerçevesinde bahsettiği "Tabiat Kanunu Delili" hakkındaki görüşlerine kısaca temas etmeye çalışalım.

2. Tabiat Kanunu Delili: Tabiat kanunu delilinin çok yaygın bir delil olduğunu belirten Russell'a göre bu delil, bütün XVIII. yüzyıl boyunca özellikle sir İsaak Newton'un etkisi altında, gözde bir düşünüş yolu idi. İnsanlar, gezegenlerin güneş etrafında çekim kanununa göre döndüğünü gözlemişlerdi. Tanrı, bu şekilde dönmelerini emrettiğinden

⁷² B. Russell, H.W.P., s. 607-608; A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz, s. 177, London, 1951.

⁷³ B. Russell, H.W.P., s. 610

bu gezegenler böyle dönmek zorundaydılar. Bu, tabiatıyla, onları çekim kanunun açıklamasından kurtaracak olan uygun ve basit bir açıklama idi. Günümüzde çekim kanununu Einstein'ın getirmiş olduğu haliyle, oldukça karmaşık teori şeklinde açıklıyoruz... Artık bu gün, Newton'un sistemindeki tabiat kanunu geçerli değil, Newton'un sisteminde, kimsenin anlayamayacağı bir sebepten dolayı, tabiatın bir örnek hareketi vardı.⁷⁴

Russell, tabiat kanunları zannedilen pek çok şeyin, D. Hume'da olduğu gibi artık insanın alışkanlıklarının sonucu olduğunun görüldüğünü belirtmiş; atomların nasıl hareket ettikleri görülecek olsa, insanların sandığından daha ayrı olarak, bu atomların tabiat kanununa boyun eğmediğinin farkına varılacağını iddia etmiştir.⁷⁵

Russell'a göre, yarın değişebilecek olan bilimin geçici durumu bir yana, tabiat kanunlarının, bir kanun koyucusunu gerektirdiği fikri, tabiat ve insan kanunları hakkındaki bir karışıklıktan doğmuştur. İnsan kanunları, belli bir şekilde davranılmasını söyleyen, belli bir şekilde davranılabilecek veya davranılmayacak emirlerdir. Fakat tabiat kanunları, nesnelerin, aslında nasıl hareket ettiğini anlatır. Esasen, ne yaptıklarının sırf gözlemi olduğu için de onlara bu şekilde davranmasını söyleyen bir kimse olduğu ileri sürülemez. Çünkü o zaman şu soru ile karşılaşılır: "Tanrı, niçin filan kanunu çıkardı da, falan kanunu çıkarmadı?" Tanrı'nın bunu, sırf canı istediği için öyle yaptığı, herhangi bir sebebe dayanmadığı söylenecek olunursa, o zaman kanuna tabi

⁷⁴ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 16

⁷⁵ B. Russell, A.g.e., Aynı yer.

olmayan bir şeyin var olduğu düşünülecektir. Böylece de tabiat kanunu silsilesi bozulmuş olacaktır.” ⁷⁶

Russell, tabiat kanunu delilinin eski gücünün kalmadığını, eğer tabiat kanununun koyucusu olduğu öne sürülen Tanrı'nın, ilgili kanunu koyup, başka kanunu koymamasında bir hikmet, bir sebep olduğu söylenecek olursa - ki koyu dindarlar böyle söylemektedirler- o zaman, Tanrı'nın, kendisinin de kanuna tabi olması gerektiği idiasının ön plana çıkacağını, Tanrı'yı araya sokmakla herhangi bir fayda elde edilemeyeceğini; belirtmekte, Tanrısal buyrukların dışında ve ondan önce bir yasanın var olduğuna dair iddialar öne sürmektir. ⁷⁷

Russell'ın tabiat kanunu delili hakkındaki bu görüşlerinden sonra, şimdi de “Ebedi Doğruluklar” delili hakkındaki düşüncelerini belirlemeye çalışalım.

3. Ebedi Doğruluklar Delili: Russell'a göre bu delil, Leibniz tarafından geliştirilmiştir. Ancak ölümsüzlüğü, ideaların ebediliğinden türeten Platon'da da buna benzer bir delil vardır. Leibniz, zorunsuz doğruluklar için nihai nedenin zorunlu doğruluklarda bulunması gerektiğini savunur. ⁷⁸

Russell, bu delili “kozmozolojik delil” gibi, “kozmozolojik delilin bir başka çeşidi” şeklinde nitelendirmiş, onun kesin bir şekilde dile getirilmesinin zor olduğunu da itiraf etmiştir. Ona göre delil kabaca şudur : “Yağmur yağıyor” gibi bir önerme bazen doğru, bazen yanlıştır; fakat , “iki kere iki dördür” önermesi daima doğrudur. Özle ilgili bütün

⁷⁶ B. Russell, A.g.e, s. 16-17

⁷⁷ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 17

⁷⁸ B. Russell, H.W.P., s. 611; A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz, s.117-118

anlatımlar daima doğrudur, ya da hiç doğru değildir. Daima doğru önermelere “Nihâî doğruluklar” adı verilir. Delilin özü şudur: Doğruluklar, bu zihni varlık sahibini içerdiklerinden, nihai doğruluklar nihai zihinden bir parçadır.” 79

Russell, bu delilin, daha ileri bir doğruluğun, kendisini kavrayan zihinde “var olması”nın pek söylenemeyeceği şeklinde bir itirazla karşı karşıya kaldığını öne sürmüştür. 80

Russell’a göre, “Kant, kozmolojik delilin ontolojik delile dayandığını söylemekte haklıdır. Eğer, dünyanın varlığı, sadece varlığı zorunlu olanın varlığıyla açıklanıyorsa, özü varoluşunu içeren bir varlık sahibi olmalıdır. Çünkü varlığını içeren bir varlık sahibi olacaksa, akıl böyle bir varlık sahibini deneyime başvurmaksızın tanıyabilir. Hiç değilse Leibniz’in görüşü budur. Kozmolojik delilin, ontolojik delile karşıt olarak görünüşteki, akla uygunluğu böylece aldatıcıdır” 81

Russell’ın ilk neden delili konusundaki görüşlerinin değerlendirilmesine gelince, O’nun belittiği gibi, kullandığı öğeler ve bu öğeleri birbirine bağlayarak sonuca gitme yöntemiyle ilk neden delili, düşünme döneminin ilk dönemi içinde bulunan kişiler için de etkinliğini devam ettiren bir delildir.

Neden konusu üzerinde çalışan bilim adamlarının vardıkları ya da varacakları sonuçlar, ilk neden delilinin, eksik bazı noktalarını gösterebilecek sonuçlar olsa bile, bu delilin, geçersizliğini ve eksikliğini

79 B. Russell, H.W.P., Aynı yer.

80 B. Russell, H.W.P., Aynı yer.

81 B. Russell, H.W.P., s. 610-611

ortaya koymaya yeterli ölçüde başarı sağlama konusunda eksiklik ve yetersizlikleri taşımaktan uzak kalamayacaklardır.

Ayrıca, “eğer dünyanın bir nedeni varsa, Tanrı’nın da bir nedeninin var olması gerektiği, şayet Tanrı’nın nedeni yoksa dünyanın da nedeninin olmadığı” iddiası, savunulması gerçekten güç bir iddia ve aslında kişinin kendisini ve akıl yürütmesini, aleyhinde bulunduğu delilin yöntemini kullanarak kendi savunduğu şeyin başkaları tarafından çürütülmesine ve reddedilmesine imkan hazırlamaktan başka bir işe yaramayacaktır. Çünkü, bir başkası bu zinciri, daha dünya’ya varmadan, hatta ilk halkada durdurmak isteyecektir. Dolayısıyla, bu durum Russell’in da savunduğu, Tabiatın kendi kendisinin nedeni olduğu iddiasının aleyhine olacaktır. Oysa, ilk neden delilini savunanlar da Tanrı’nın kendisi dışında bir neden aramanın beyhudeliğini savunmaktadırlar.

Parçalar için söz konusu olan nedenlerin, bütün için sözkonusu olamayacağı iddiası, dünyayı bütün olarak görmekte ve onun nedeninin olamayacağını savunurken, aslında, ilk neden delilini savunanlar da, dünya dahil, şeylerin nedeni olabileceğini, oysa kendisinden daha üstünü olmayan Tanrı’nın nedeni bulunmasının sözkonusu olmayacağını öne sürmektedirler. Dolayısıyla, dünya için neden aramanın gereksiz ve saçma olduğunu öne sürenlerin, Russell’in büyük ölçüde etkilendiğini itiraf ettiği “Tanrı’yı kim yarattı?” sorusunu sormaya hakları olmadığını anlamış olmaları gerekirdi ve gerekmektedir.

Aslında, Russell’in dünyanın “sebepsiz” olduğunu söyleyen Sartre ile aynı fikirde olup olmadığı sorusuna “evrenin sadece var olduğunu söylediği” cevabını vermesi, bir kaçamaktan başka bir şey değil gibi görünmektedir.

Russell'ın biraz daha ileri giderek, şeylerin sebebinin bulunmadığı iddiasına, fizikçilerin atomlardaki, quantum geçişlerinin sebebi bulunmadığını temin etmelerini dayanak göstermesi, isbatlanmamış ve isbatlanması zor olan bir dayanaktır. Belki, fizikçiler şunu diyebilirler: “En azından şu an için atomlardaki quantum geçişlerinin sebebi olduğunu bilmiyoruz ve sebebi olmadığını farzediyoruz”. Çünkü, eğer fizikçiler, quantum geçişlerinin bir sebebi olduğunu bulsalar “sebebi var” diyebilirler; ama, sebebi olduğu bilinmeden “sebebi yok” demek en azından pozitif bilimlerin mantığına ve metoduna terstir. Ancak burada şu kadarını söyleyelim ki, pozitif bilimlerle uğraşanların pek çoğu ve pozitivist düşünürler, alanlarının konusu olan pozitif meseleleri, pozitif bulgular neticesi ispatlayacakları yerde, alanlarının dışında kalan meseleleri, laboratuvarlarına sokup pozitif bulgu elde edemeyince bu meselenin kendisini yok saymayı ve yadsımayı yeğlemişlerdir. Tanrı'nın varlığı meselesi de, onların bu tavırlarından nasibini almış bir meseledir.

Russell, “neden” sorusunun ne şekilde sorulacağına dair yaptığı çözümlemede, neden sorusunun parçalar hakkında sorulmakla beraber, Tanrı dahil, gerçeğin bütünüyle alakalı olarak sorulamayacağını, oysa bu ayrıntının halk düşüncesinde ve felsefede gözden kaçırıldığını belirtmesine rağmen, kendisi de gözden kaçırmıştır. Çünkü, ilk neden delilinin geçersizliğini ortaya koymak için, “Tanrı'yı kim yarattı?” sorusuna bu delilin cevap veremediğini öne sürmüş ve bu görüşünü de değiştirmemiştir.

Russell, her dizinin bir ilk terime sahip olduğunu öne sürerek yola çıkan ilk neden delilinin yanlışlığı iddiasına, özel kesirler dizisinin ilk terimi olmamasını örnek gösterir. Bu, aslında delilin hareket noktasındaki başlangıcın eksikliğini ortaya koymak açısından, akıllıca

bir düşünüşdür. Ancak, Tanrı'nın varlığını ortaya koyma çabasındaki kişi de, -nasıl ki özel kesirler için ilk sayı düşünölemeyeceği iddia ediliyorsa-, Tanrı'nın da bir öncesinin ve nedeninin düşünölemeyeceğini savunabilir.

Russell'ın ilk Neden Deliline ait görüşlerini böylece tartıştıktan sonra "Tabiat Kanunu Delili" ve "Ebedi Doğruluklar Delili" hakkındaki görüşlerini tartışabiliriz.

Russell, tabiatı açıklamak için öne sürölen teorilerin gelişmesini ve değışmesini, buna paralel olarak da önceki, bazı teorilere göre Tanrı'nın varlığını isbat etme çabasında olan delillerin yetersizliğini ve geçersizliğini belirtmekle haklı görünmektedir. Ancak, bunu söylerken, halihazırda, içinde bulunduğu dönemi kapsayan süreçteki mevcut teoriye göre hüküm vermektedir. Oysa, kendisine dayanılarak hüküm verilen dayanak da bir teori olmanın ötesinde bir şey değildir. Dolayısıyla mevcut teori, bazı delillerin geçersizliğini gösterebilir; ama, o delillerin ortaya koymak istediği Tanrı'nın yokluğunu öne sürmeye, özellikle de isbat etmeye yeterli sayılmaktan yoksun olma özelliğini üzerinde taşımaya devam eder.

Acaba, atomların hareketlerini, öyle hareket etmelerinin bir sebebi yok gibi görünöyor diye, karmaşık veya herhangi bir kanuna bağlı değilmiş tarzında yorumlamak ne derece tutarlıdır. Tam aksine atomların karmaşık görönen bu hareketleri bizzat düzenliliğin kendisi olamaz mı? Kaos zannedilen bu durum, bir düzenlilik arzedemez mi? Sonra atomların bu hareketleri, hangi kriterlere ve kime göre düzensiz sayılmaktadır? Bu örneğin, Tabiat Kanunu Delilinin geçersizliğini, isbat etmeye ve açıklamaya yeterli olması bir tarafa, bunu iddia etmeye bile yeterli olduğunu savunmak için büyük cesaret istemektedir.

Gerçekten Russell'ın iddia ettiği gibi, tabiat kanunlarının bir sebebi ya da düzenleyicisi olmadığı iddiası doğru bir iddia mıdır? En azından bu, doğru olsa bile bunu isbatlayacak pozitif bir açıklama mevcut mudur? Tabiat kanunlarının bir düzenleyicisi var diye, bu kanunları düzenlediği öne sürülen Tanrı'nın da bir sebebi, yahut onun fiillerinin düzenleyicisi olması gerekir mi? Eğer gerekirse, tabiat alanıyla, tabiatın üstünde aşkın olduğuna inanılan alan o zaman birbirine karıştırılmış olmaz mı? Ne yazık ki, Russell'ın bu sorulara verecek ne net ve anlaşılır bir cevabı vardır ne de cevapları olsa bile bunları isbatlayabilmesi mümkündür.

Russell'ın Ebedi Doğruluklar Delili hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesine gelince; O'nun bu delili "Kozmolojik Delilin bir değişik çeşidi" şeklindeki değerlendirmesi doğrudur. Bu delil, gerçekten Leibniz'in dilinde, kozmolojik delilin diğer çeşitlerine nazaran değişiklik arz etmektedir.

Russell, bu delilin "daha ileri bir doğruluğun, kendisini kavrayan zihinde var olmasının söylenemeyeceği" tarzında bir itirazla karşılaşacağını savunmaktadır, ama eğer bir zihin; kendisini biliyor ve kavriyorsa; aynı şekilde kendisinden başka ya da daha ileri bir doğruluğu kavriyacak ve nihai doğruluğun açıklanması mümkün olabilecektir.

Russell, Kant'ın Kozmolojik Delilin, Ontolojik Delile dayandığını söylemesini haklı bulmaktadır; ama, Kozmolojik Delil, gerek yapısı gerekse muhtevası bakımından, Ontolojik Delilden farklıdır. Ortaya koymuş oldukları sonuçlarının Tanrı'nın varlığını öne sürme konusundaki ortaklığı ise tabii bir durumdur.

Bu kısımda son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Russell'ın ele aldığı delillerdeki bazı eleştirilerinde, haklı olduğu söylenebilir. Ancak,

Onun “Kozmolojik Delil’in tek tek varlıklarda görülen şeyi bütüne teşmil etmesinin bir terkip hatası” olduğu iddiası söz konusu olduğunda, bu iddia bazı kozmolojik delil çeşitleri için doğru olabilir. Fakat M.S. Aydın’ın belirttiği gibi, “bazı kozmolojik deliller, bütüne gitmeyi dahi gerekli görmemektedir. Onlara göre, ‘işte şurada duran mümkün varlık vardır ve o varlık açıklanmaya muhtaçtır’. İşte bizi varlığı zorunlu olana götüren bu düşüncedir. Kaldı ki, bütünü dikkate alan delillerin de hepsinin terkip hatası işlediğini söylemek doğru değildir. Sözgelisi “Suudî Arabistan’da tek tek her yerleşim bölgesinde Arapça konuşulur; o halde Suudî Arabistan’da Arapça konuşulur” dediğimizde bir terkip hatası işlemiş olmayız” ⁸²

Russell’ın kozmolojik delil hakkındaki eleştirilerini böylece değerlendirdikten sonra, şimdi de teleolojik delil hakkındaki görüşlerine temas etmeye çalışalım.

c. Teleolojik Delil:

Aleme düzen veren ve alemin oluşmasının bir gaye sonucu olduğunu öne süren, gaye sahibinin de Allah olduğunu ortaya koyma çabasında olan ⁸³ esasta kozmolojik deliller gibi “sebeplilik” ilkesine dayanan, fakat onlardan farklı olarak, alemde gözlenen düzen ve gaye, çıkış noktası olarak kabul edildiği için ve aranılan sebebin, fail, muharrik yada zorunlu sebep değil, aleme bu düzen ve gayeyi veren sebep⁸⁴ olduğunu savunan görüştür.

⁸² M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 46-47.

⁸³ İbrahim Madkour, el-Mu’cemu’l-Felsefî, s. 21, 84

⁸⁴ Bkz. M.S. Aydın, A.g.e, s. 48-49; Kasım Turhan, Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür Amiri ve Felsefesi, s. 269; Cafer Sadık Yaran, “The Ecological Value of the Teleological Argument”, O.M.Ü.İ.F.D. , Sayı 8, s. 181, Samsun, 1996.

Gaye ve Nizam delili diye de adlandırılan teleolojik delil, deliller içinde belki en popüler olan bir delildir. Bunun nedeni, delilin, doğal dünyanın özel yapısından kalkarak Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışması ve nazari yönden daha kolay anlaşılma imkanını veya en azından izlenimini vermesi, dini hayat için son derece önemli olan fikirleri gözönünde tutması, pratik ve pragmatik faktörlere dikkat çekmesi, alemin estetik yapısına yer vermesi, kutsal kitaplarda genişçe yer verilmesi gibi özellikleridir.⁸⁵

Teleolojik delilin tarihi kökleri de ta Platon'a kadar geri gitmektedir. Aristoteles, kısa da olsa delile temas etmiş, İslam dünyasında Kindi, Farabi, İbn Sina, Gazâli, İbn Rüşd gibi fizoloğlar, delile, eserlerinde yer vermişlerdir. Daha sonra Batı felsefesinde St. Thomas delili işlemiş, W. Paley (1743-1805) ise delile yeni bir şekil vermiştir.⁸⁶ Bu delil de değişik düşünürler tarafından çeşitli yönlerden eleştiriler almıştır.

Russell, teleolojik delil çerçevesi içinde sayılabilecek üç çeşit delilden söz etmektedir. Bunlar, "Önceden Kurulu Düzen Delili", "Niyet Delili" ve "Amaçlılık Delili" şeklinde isimlendirilirler.

1. Önceden Kurulu Düzen Delili: Bu delil söz konusu olduğunda Russell, Leibniz'in fikirleri üzerinde durmuştur. "Önceden Kurulu Düzenle" ilgili delil, Leibniz'in ileri sürdüğü şekilde, sadece bütün alemin yansıtan, dışa açık olmayan monadları kabul edenler için geçerlidir. Delile göre, bütün saatler, herhangi bir nedenlilikle karşılıklı etkiye

⁸⁵ J.H. Randall- J. Buchler, Felsefeye Giriş, s. 119, M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 49-50.

⁸⁶ M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 53-56; John R. Hinnells, P.D.R, s. 47

girmeden zamanı gösterdiklerinden, onların tümünü ayarlayan bir varlık sahibi olmuş olmalıdır”⁸⁷

Russell, bu delille ilgili güçlüğü, bütün monadlar bilimini kuşatıcı türden olduğunu, şayet, monadların karşılıklı etkisi yoksa, onlardan birinin, kendisini bir başkasına ilişkin olduğunu nasıl bilebileceğini ve evreni yansıtır gibi görünen şeyin, yalnızca bir düş olduğunu iddia etmektedir. Ona göre “Leibniz bunları öne sürdü ise, iddiası salt bir düştür. Hemen bütün monadların aynı zamanda, benzer monadlara sahip olduğunu ileri sürmekle hayalperest davranmıştır.”⁸⁸

Russell, Leibniz’in bu delilinin, onun tuhaf ve özel metafiziğinden sıyrılıp Niyet Delili adı verilen delile dönüştürülebileceğini, ifade etmiştir.⁸⁹

2. Niyet Delili: Bu delile göre; dünyadaki her şey bizim yaşayabilmemiz için yapılmıştır. Dünyada kıl kadar bir değişiklik olmuş olsa, üzerinde yaşayamayız. Niyet Delili adı verilen bu delilin bazen acayip bir şekle de büründüğü olur. Mesela, tavşanların beyaz kuyruklu olması, daha iyi vurulabilsinler diyedir. Tavşanların bu konuda neler düşüneceğini kestiremiyorum. Tabii ki bu kolayca alaya alınabilecek bir muhakemedir. Voltaire’in sözünü hepiniz bilirsiniz, o, burnun gözlük takılabilmesi için yaratılmış olduğunu söylemişti. Bu çeşit alay, XVIII. yüzyıldaki kadar gülünç değildir. Çünkü, Darwin’den beri canlı yaratıkların ortamlarına niçin uyduklarını daha iyi anlamış bulunuyoruz. Ortamları onlara değil, kendileri ortama uyabilecek şekilde

⁸⁷ B. Russell, H.W.P., s. 611

⁸⁸ B. Russell, H.W.P., s. 612

⁸⁹ B. Russell, H.W.P., Aynı yer.

meydana gelmişlerdir. Ortama uymanın temeli de budur. Bunda herhangi bir niyet olduğunu gösterecek bir taraf yoktur. ⁹⁰

Russell, Niyet Delilinin iddialarını ve bu iddialara karşı eleştirilerini peşi peşine sıralamıştır: “ Niyet deliline yakından bakacak olursanız, milyonlarca yıldır, bu dünyanın mutlak bir Hakim (Omnipotence), Mutlak bir Kâdir (Omniscience) tarafından, içindeki bütün nesnelerle birlikte, bütün kusurlarıyla en iyi şekilde yaratıldığına inanıldığını görmek insanı hayretler içinde bırakıyor. Ben kendim buna bir türlü inanamıyorum. Sizlere dünyayı mükemmelleştirmek için Mutlak Hâkim ve Mutlak Kâdir nitelikleri verilseydi, milyonlarca yıldır, komünist Ku-Klux Klan veya Faşistlerden daha iyi bir şey yaratamayacağınızı zanneder misiniz? Üstelik bilimin, normal kanunlarını kabul edecek olursanız, gezegenimiz üstündeki hayatın ve insan hayatının ergeç sönüp gideceğini düşünmeniz gereklidir. Çökmenin belli bir safhasında protoplazmaya uygun bir ısı derecesi ve başka şartlar olmaktadır. Bütün güneş sisteminin hayatında kısa bir ömür ortaya çıkıyor. Yeryüzünün durumunu ayda görmek mümkündür: Ölü, soğuk ve cansız”.⁹¹

Russell’a göre, her ne kadar hayatın kaybolup gideceği görüşü karanlık bir düşünceyse de ve her ne kadar insanların kendi hayatlarını kullanış şekillerini gördükçe bir avuntu duyuyor gibiyse de, hiç değilse bunun böyle olacağını tahmin etmek mümkündür. Hayatı yaşanmaz hale getirecek bir şey değildir. Sadece dikkati başka şeylere yöneltecektir. ⁹²

⁹⁰ B. Russell, Why I’m not a Christian, s. 17-18.

⁹¹ B. Russell, A.g.e, s. 18

⁹² B. Russell, A.g.e, Aynı yer.

Russell'a göre, Niyet Delili, bilinen dünya gözden geçirildiğinde, kör, tabii güçlerin ürünü olarak akla uygun bir biçimde açıklanamayan yüce bir amacın belirtileri sayılabılırsa, akla daha uygun gelecektir. Öncülleri empirik olan ve sonuca, empirik çıkarımın bilinen kurallarına uygun olarak ulaşıldığını ileri süren delil mantıki açıdan bir eksikliğe sahiptir.⁹³

Niyet delilinin kabul edilip edilmemesi problemi, dikkatleri genel metafizik problemlere değil, daha ayrıntılı problemlere çevirir: Bu delille başkaları arasında önemli bir ayırım vardır. Bu ayırım -eğer delil geçerli ise- Tanrı'nın bilinen bütün metafizik yüklemelere sahip olmasının gerekli olmadığını belirtmesidir. Buna göre, Tanrı'nın "Mutlak Kâdir", "Mutlak Âlim" olması gerekmemektedir. O sadece insanlardan çok daha büyük bir ölçüde bilge ve güçlüdür. Dünyadaki fenalıklar, onun sınırlı gücünden ileri gelmiş olabilir. Bazı modern Tanrıbilimciler, kendi Tanrı görüşlerini ortaya koyarken bu açıklamaları yapmışlardır. Fakat Leibniz'in bu konudaki görüşleri farklıdır. ⁹⁴

Russell bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Leibniz'in anlamadığım şekilde genel bir inancı var. Bu, var olmanın, var olmamaktan daha iyi olduğu hakkındaki inancıdır. Çocuklar bu temelde anne ve babalarına minnet duymaya zorlanmıştır. Leibniz bu görüşü açıkça savunmuş ve onu Tanrı'nın imkan nisbetinde bütün bir evren yaratma konusundaki iyiliğinin bir parçası saymıştı." ⁹⁵

Russell, Kant'ın incelediği ve eleştirdiği, Fiziko-teleolojik olarak adlandırılan delilin metafizik boyutlarda bir niyet delili olduğunu

⁹³ B. Russell, H.W.P., s. 612

⁹⁴ B. Russell, H.W.P., s. 612

⁹⁵ B. Russell, H.W.P., s. 618

belirtmiştir. Çünkü Kant'a göre bu delil en iyi durumda olan bir yaratıcı değil, sadece bir mimar ortaya koymuş ve böylelikle yeterli bir Tanrı görüşüne ulaşamamıştır. Kant, akla uygun olan teolojinin, ahlak kanunlarına dayandığını ve bu kanunların önderliğinde kurulduğu sonucuna varmıştır. ⁹⁶

Russell'ın Niyet Delili hakkındaki bu görüşlerinden sonra, Niyet Delili ile benzerlikler arzeden; ama bazı ince farklılıklar taşıyan Amaç Delili hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışalım.

3. Amaç Delili: Russell'a göre "bu gezegenin yüzeyindeki canlıların amaçlarından başka, evrende herhangi bir Amaç delili var mı? diye kendi kendimize sorabiliriz" ⁹⁷

Dindar kişilerin bu konudaki delilleri aşağı yukarı şöyledir: " Ben ve dostlarım, son derece zeki ve erdemliyiz. Bu derece zeka ve erdemin tesadüfi olmasını insanın aklı almaz. Bu bakımdan hiç olmazsa bizim kadar zeki ve erdemli, bizi meydana getirmek için kozmik mekanizmayı hareket ettirmiş olan birisinin olması gerektir." Russell, bu delilin kendisini, delili ileri sürenleri etkilediği kadar etkilemediğini belirtmektedir. O, bu hususta şunlara yer verir: " Evren geniştir. Eddington (1882-1944)'a inanacak olursak "belki evrenin başka hiçbir yerinde insanlar kadar zeki hiçbir şey yoktur" Dünyadaki madde yekününü düşünecek olursanız, ve onu zeki olanların bütünü ile karşılaştıracak olursanız, ikincisi birincinin yanında son derece küçük kalır." ⁹⁸

⁹⁶ B. Russell, H.W.P., s. 736

⁹⁷ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 33

⁹⁸ B. Russell, A.g.e., s. 33

Russell'in iddiasına göre, tesadüf kanunlarının, rastgele atomları seçerek zeki bir organizma yaratacağı tamamen imkansız olsa bile, yine de alemde pek küçük sayıda organizma olacaktır. Bu derece geniş bir sürecin en zirve noktası olarak yeterli derecede harika gibi görünmüyoruz... Yeryüzü daima oturulabilecek biçimde kalmıyacaktır. İnsan ırkı, kaybolup gidecektir. Kozmik süreç, kendini bundan böyle doğrulayacak ise, gezegenimiz üstünden başka bir yerde doğrulaması gerekecektir ki, bu olsa bile neticede durması gerekecektir.⁹⁹

Russell, Termodinamiğin 2. kanununun, evrenin çökeceğini kesinlikle ortaya koyduğunu, ancak, amaç delilini savunanların, Tanrı'nın makineyi yeniden kuracağını iddia etmeleri halinde, bunun bir delile, mesnede dayanmayıp, inanca dayandığını, en küçük bir bilimsel kanıta sahip olunmayan bir tez olacağını öne sürüp sözlerini şöyle devam ettirir: "Bilimsel kanıt söz konusu olduğu sürece, alem bu gezegen üstünde yavaş yavaş ilerleyen safhalardan geçerek oldukça değersiz bir sonuca varacak, nihayet evrensel bir ölüme kadar yavaş yavaş sürünecektir. Bunu amaç delili olarak alacak olursak, bu amacın benim hoşuma gitmediğini söyleyebilirim. Bu bakımdan herhangi bir Tanrı'ya inanmak için bir sebep göremiyorum."¹⁰⁰

Russell'a göre, atomların hareketleri gözlenecek olsa, insanların sandığından daha ayrı olarak bu atomların tabiat kanununa uymadıklarının farkına varılır. Ulaşılan kanunların, bir takım sonuçları, tesadüfi olabilirler. Herkes bilir ki zar atılınca "çift 6" gelmesi 36 atışta bir ihtimaldir. Buna zarın herhangi bir niyet ve amaçla ayarlanıp atılmasının kanıtı olarak bakılamaz. Tam tersine, her atışta

⁹⁹ B. Russell, A.g.e., Aynı yer.

¹⁰⁰ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 34

“çift 6” gelseydi, o zaman bunun ardında bir niyet ve amaç olduğuna inanılabilirdi. ¹⁰¹

Russell, “Olay hangi amaca yaradı?” sorusunun cevabı olarak, teleolojik bir açıklamayla yaklaşılsa, çok geçmeden, amaçları, doğanın akışı içinde gerçekleştirilmiş bir Tanrı'nın, hangi amaca hizmet ettiğini sormayı sürdürecek ölçüde dirençli bir teleolojinin dışına çıkacağını vurgular. Bu soru ayrıca, kendisini anlamlı kılmak için doğanın, Yaratacının amacına yarayan “üstün bir yaratıcı” tarafından yaratılmış olduğunu varsaydıracağından anlamsızdır. Dolayısıyla, “amaç” kavramı yalnız gerçeklik içinde uygulanabilir. Gerçekliğin bütününe uygulanamaz” ¹⁰² şeklindeki sözleriyle Russell, “amaç” kavramının uygulanacağı sınırlılıkları belirlemeye çalışmıştır.

Russell, “evrim süreci içerisinde bir amaç varsayımını gerektirecek içkin (immanent) yahut aşkın (transcendent) biri var mıdır? sorusunun en önemli soru olduğunu ve biyoloji bilgini olmayan kişinin bu konu üzerinde duraksamadan konuşmasının çok zor olduğunu, ancak, kendisinin, amaçlılığı destekleyen delilleri inandırıcı bulmadığını iddia etmektedir. ¹⁰³

Russell'ın belirttiği gibi, Leibniz'in ortaya attığı şekliyle, Önceden Kurulu Düzen Delilinde, monadların benzer monadlara sahip olduğunu ve ahenkli bir şekilde hareket ettiklerini isbatlamak kolay değildir. Bu durum delilin bir eksikliğidir; ancak ortaya atılan görüşün geçersiz olduğunu isbat etmek de gerçekten güçtür. Bu durum delilin eleştirileri için bir eksiklik sayılabilir.

¹⁰¹ B. Russell, A.g.e., s. 16

¹⁰² B. Russell, H.W.P., s. 86-87

¹⁰³ B. Russell, The Scientific Outlook, s. 127, London, 1949

Aynı şekilde Russell'ın ortaya koyduğu şekliyle, Niyet Delilinin de eksikleri ve geçersiz görünen yönleri bulunabilir; fakat, Darwin'in evrim teorisi gereği, niyetin olmadığını isbatlamak mümkün görünmemektedir. Çünkü bu teori, bilim dünyasında bile, kanunlaşmamış ve bir teori olmaktan öteye gidememiştir.

Dünyadaki bir takım olumsuz olarak gözlenen olayları, dünyanın ve insan hayatının bir gün, er veya geç sönüp gideceğini, ayın, ölü, soğuk ve cansız olduğu göz önünde tutularak, Niyet Delilinin geçersizliğinin isbatlanması zor görünen bir durumdur. Özellikle de bu örnekleri kullanarak, Mutlak Hâkim ve Mutlak Kâdir aleyhine delil ortaya koymak mümkün görünmemektedir.

Aslında Niyet Delili, Russell'ın iddia ettiği gibi Tanrı'nın sadece insanlardan çok daha büyük bir ölçüde bilgiye ve güce sahip olduğunu savunup, O'nun Mutlak Kâdir, Mutlak Âlim özelliklerini arka plana atma amacını taşımamaktadır. Bazı modern Tanrıbilimciler, böyle bir yola başvurmuş olsa bile, bu onların, Mutlak Kâdir, Mutlak Âlim özelliklerine delil ve açıklamalarında ağırlık vermemelerinden kaynaklanıyor olabilmektedir. Tanrı'nın iyiliğini, delilin açıklanmasında ön plana çıkarmak, diğer sıfatları yadsımak ya da gözardı etmek olarak sayılmaya yeterli gerekçe olarak sunulamaz ve savunulamaz.

Russell'ın Amaç Delili hakkındaki görüşlerinin değerlendirmesine gelince, onun iddia ettiği gibi, bu delil, öne sürenlerini etkilediği kadar, Russell'ı etkilememiş olabilir. Bu durum delilin ortaya konulduğu şekliyle, bütün insanları etkileyecek tarzda evrensel bir açıklama getiremediğinin küçük bir göstergesi sayılabilir; fakat, Russell'ın iddia ettiği gibi, insanın, dünyadaki diğer şeylerle karşılaştırılınca, zeka bakımından, diğerlerinin yanında değersiz kaldığını ne isbatlayacak ve ne de savunacak bulgular mevcuttur.

Daha önce, belirttiği gibi, atomların hareketlerini, tesadüfi diye niteliyip, bu hareketlerin sonucu meydana gelen olayları ve sonuçları tesadüfe bağlamak suretiyle, Amaç Delilinin geçersizliğini ortaya koymak bir tarafa, tesadüfün kendisinin isbatlanması ve açıklanmasının güçlüğü, Niyet Delilinin eleştirilerinin aleyhine sayılabilecek noktalardır.

Amaç kavramını çözümlemesi sonucunda, amacın gerçekliğin bütününe uygulanamayacağını, buradan hareketle, mesela Tanrı'nın var olma nedeninin ve amacının sorulamayacağını söylemekle Russell, Tanrı'nın bizzat kendisini amaçlılığın dışında tutmuş, fizik alanla metafizik alanın arasını ayırma konusunda tutarlılık ortaya koymuştur.

Russell, evrim süreci içinde, amaç varsayımını gerektirecek, içkin ya da aşkın birisinin olup olmadığının araştırılması ve bu konuda konuşulması noktasında, biyoloji bilginlerine şans tanımakla ne ölçüde tutarlı davranmıştır? Özellikle aşkın bir amacı araştırmak söz konusu olunca, biyoloji ve biyolog nasıl bir tutum ortaya koyacaktır? Ayrıca, "evrim süreci" denilirken, daha başlangıçta evrimci biyoloğa göz kırpılmış olmuyor mu? Şu halde böyle bir biyoloğa söz hakkı verilirken, sonuç baştan kabullenilmiş sayılmaz mı? Bu sorular, amaç kavramını yadsıyarak, amaç delilinin eksikliğini ortaya koyma çabasında olan birisinin, kendi eksikliğini ve taraflılığını göstermesi açısından önem arzeden sorulardır.

Russell'in teleolojik delil hakkındaki fikirlerini böylece değerlendirmeye çalıştıktan sonra şimdi de O'nun dini tecrübe delili hakkındaki görüşlerini irdelemeye çalışalım.

d. Dini Tecrübe Delili:

Dinî tecrübe sözü uzun zamandan beri felsefe ve ilahiyat yazılarında kullanılmaktadır. Aslında dini tecrübe yerine Türkçe'de

uzun süre dinî hayat tabiri kullanılmıştır. Bir ara aynı anlama gelmek üzere “dinî yaşantı” sözü kullanılmış; ancak “yaşantı” ve “yaşam” birbirlerine karışır hale gelince, o kelimenin de pek kullanılmadığı görülmüştür.

Bu delilde geçen “dini tecrübe” sözü ile “tasavvufi hal”, sufilerin “zevk”, “vecd” vs. gibi kelimelerle anlatmak istedikleri yoğun bir şekilde anlatılmak istenmektedir. Dolayısıyla “Dini Tecrübe Delili” yerine “müşahede” veya “mükaşefe yolu” tabiri de kullanılabilir.¹⁰⁴

Dinî tecrübe delili, gerek şekil, gerek muhteva bakımından öteki delillerden farklıdır. Onlar, özellikle kozmolojik ve teleolojik deliller, dışımızdaki dünyadan hareket ederek Tanrı'nın varlığı fikrine varmaya çalışmaktadırlar. Oysa dinî tecrübe delili, inanan bir varlık olan insandan yola çıkmaktadır. Başka bir deyişle o, belli bir inanç derecesinden daha üst seviyedeki bir inanç derecesine gitmektedir. Bu yüzden bazı düşünürler, bu delili “Tanrıdan yine Tanrıya giden bir delil” olarak tarif etmektedirler. Bazı düşünörlere göre, bir insanın dini tecrübesi, aslında o insanın “dinî” diye adlandırdığı bir tecrübe geçirmiş olmasından başka hiçbir şeye delil teşkil etmez.

Dini tecrübe delilinin tarihi kökleri, mistik düşüncenin ve yaşayışın tarihi kökleri ile zamandaşlık arz etmektedir. Bu delil de pekçok düşünür tarafından muhtelif şekillerde eleştirilmiştir.¹⁰⁵

Russell, Tanrı'nın varlığının delilleri konusunda en az dini tecrübe deliline yer verir. Bu delil hakkında ilk adımda şunları öne sürmüştür: “Kendi zihin durumumuzdan bizim dışımızda olan bir şeye

¹⁰⁴ M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 66

¹⁰⁵ Bkz. M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 67,73

giden delilin çok nazik bir mesele olduğunu sanıyorum. Hepimiz bunun geçerliliğini kabul edecek bile olsak, insanlığın bu meselede hemfikir olmaması yüzünden, ancak böyle davranırken kendimizi haklı bulabiliriz. Bir odada, bir kalabalık bulunuyorsa ve bir de saat varsa, hepsi de saati görebilir. Hepsinin saati görebilmesi onların bir hayal görmediklerini düşünmelerine götürür. Oysa, dinî tecrübeler kişisel olmaya çok eğilimlidirler.¹⁰⁶

Russell, Tanrı'ya bir romanın kahramanları seviyesinde bakılamayacağını, ikisi arasında fark olduğunu vurgular. Bu konuda sözlerini şöyle sürdürür: "Dogmatik bir şekilde Tanrı'nın olmadığını söylemiyorum. Söylemek istediğim, Tanrı'nın varolduğunu bilmediğimizdir. Başka yazılı olan şeyler gibi, sadece yazılı olan şeyleri elime alabilirim. Bu durumda pek çok şeyin söylenmiş olduğunu görürüm. Cinler, Şeytanlar vs. hakkındaki şeyleri kabul etmiyeceğinize eminim. Bunlar da aynı ses ve kan havası içinde anlatılmaktadır. Eğer, mistiğin vizyonu gerçek ise, cinlerin ve perilerin olduğunu bilmesi gerekir. Ama ben bilmiyorum".¹⁰⁷

Russell, mistiklerin Tanrı'nın varlığına dair ileri sürdükleri şekilde, Şeytan'ın kalplerine fısıldadığını duyduklarına inanan pek çok insanın bulunduğunu ve bu durumun da mistiklerin Tanrı tecrübelerine benzeyen bir tecrübe gibi görüldüğünü ileri sürmektedir.¹⁰⁸

Russell, Spinoza'daki "Tanrı'yı zekayla sevmek" kavramının düşünce ve duygunun aynı biçimde içten birleşmesi olduğunu belirtmekte, ani bir iç görünün yanıltıcı olabileceğini; dolayısıyla Tanrısal

¹⁰⁶ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 148

¹⁰⁷ B. Russell, A.g.e., s. 149

¹⁰⁸ Bkz. B. Russell, A.g.e, s. 149-150.

vecd ve sarhoşluk geçince, durumun ayık kafa ile denetlenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. ¹⁰⁹

Russell, dini tecrübe delili içerisinde yer verebileceğimiz, Rousseau tarafından öne sürülen “Yürek Delili”ne de temas etmiştir. Rousseau’nun dilinde Yürek Deliline bakacak olursak; O, aristokrat bir bayana şunları yazmıştır: “Madam! Kimi kez çalışma odamda tek başıma kalıp ellerimle gözlerimi sıkı sıkıya kapadığımda ve gece karanlığında Tanrı’nın olmadığını sanıyorum. Fakat bakınız! Güneşin yeri kaplayan pusları yararak ve tabiatın şaşırtıcı parlak görüntüsünü açığa vurarak doğuşu aynı anda ruhumdaki bütün bulutları dağıtıyor. İnancımı, Tanrımı ve O’na olan imanımı yeniden buluyorum. Ona hayran olup tapıyor ve secdeye kapanıyorum” Rousseau, benzer şekilde şunları da söylemiştir: “ Tanrı’ya başka bir doğruluğa inandığım ölçüde kuvvetle inanıyorum. İnanıp inanmamak, dünyada bana bağlı en son şey.” ¹¹⁰

Russell, bu tür bir delilin özel olma gibi bir sakıncası bulunduğunu, nitekim başka birinin aynı şeye inanması için bir vasıta olamayabileceğini, eğer Tanrı, kendisini sadece belirli insanlara göstermişse, bunun sadece insanların tanıklığıyla bilinebileceğini ve böyle bir tanıklığın da doğru olamayabileceğini öne sürmektedir. ¹¹¹

Russell, genelde dini tecrübe delilinin özelde de Yürek Delilinin eleştirisi olarak şu görüşlerini öne çıkarmaktadır: “Ben ya da bütün insanlık, hararetle bir şeyi arzu edebiliriz. Bu şey, insan mutluluğu için ne derece zorunlu olursa olsun, bu zorunluluk, onun varlığını düşünmenin nedeni değildir. İnsanlığın mutlu olmasını güvenceye alan

¹⁰⁹ B. Russell, H.W.P., s. 144-145

¹¹⁰ B. Russell, H.W.P., s. 718

¹¹¹ B. Russell, H.W.P., s. 718-719

hiçbir tabiat kanunu yoktur. Herkes, yaşantımız dikkate alındığında, bunun doğru olduğunu görebilir. Fakat acayip bir şekilde bu dünyadaki acılarımız, varsayılan başka bir dünyadaki yaşantımızın kanıtı sayılmıştır.”¹¹²

Russell, nihayet Yürek Delili hakkında en keskin yergisini şu sözleriyle yapmıştır: “Kendi payıma, Ontolojik Delili, Kozmolojik Delile ve eski düşünce artıklarını, Rousseau’dan gelen duygusal mantıksızlığa yeğlerim. Eski deliller, hiç olmazsa dürüsttü. Şayet geçerli iseler üzerinde durdukları hususu ispatlıyorlar, geçersiz iseler, geçersiz olduklarını ispat edecek bir eleştiriye açıktırlar. Yeni “Yürek Teolojisi” ise, delili bir kenara atar; O aynı zamanda reddedilemez; çünkü üzerinde durduğu meseleyi ispatladığını iddia edemez. Temelde yürek delilinin kendisini kabul ettirmek için ileri sürdüğü tek neden, bizim hoş düşlere gömülmemizin elverişli olmasıdır. Bu ise keyfî ve değersiz bir nedendir. Aquino’lu Thomas ile Rousseau arasında birisini tercih etmem gerekirse, hiç şüphe yok ki Aquinolu’yu seçerdim.”¹¹³

Dini tecrübelerin; özel ve kişisel olduğunu belirtmekle, Russell Dini Tecrübe Delilinin, herkes için evrensel bir sonuç getirecek ölçüde olmadığını vurgulamak istemiştir. Yine, dogmatik olarak Tanrı’nın var olmadığını iddia etmediğini; ancak Tanrı’nın var olduğunun bilinmediğini söylemekle mesele hakkındaki felsefî ve epistemolojik yaklaşımı açıklamayı hedeflemiştir. Ancak, cinler ve periler hakkındaki bazı mistiklerin gördüklerini söyledikleri vizyon, gerçek ise bunların bilinmesi gerektiğini; fakat, kendi hesabına, cinlerin ve perilerin olduğunu bilmediğini söylemektedir. Tabii ki, Onun bilmesi de bu

¹¹² B. Russell, H.W.P., s. 720

¹¹³ B. Russell, H.W.P., s. 721

varlıkların yok olmasını gerekli kılmaz. Ayrıca “bilmiyorum” demekle de bu problemi halletmiş sayılmaz.

Bazılarının tecrübelerinin yanıltıcı olabileceğini, zira, şeytanın tecrübesini geçirdiğini söyleyen insanların da bulunduğunu, vecd ve istiğrak hali geçince, tecrübe edilen ya da edildiği farzedilen oluşumun ayık kafa ile denetlenmesi gerektiğini öne süren görüşleriyle, Russell, bazı haklı öneriler de sunmaktadır.

Russell, dini tecrübe delili içerisinde yer alan, Yürek Delili için de yukarıdaki belirttiğimiz biçimde özel olma, evrensel olmama gibi haklı eleştirilerini yapmıştır. Aynı şekilde, Onun, hararetle arzu edilen şeylerin, kesinlikle doğru olması gerekmediğine dair eleştirisi de, dini tecrübe deliline yöneltmiş olduğu güçlü eleştirilerden biridir.

Russell’ın Yürek Deliline yaptığı eleştiri ve onun mantıktan ziyade, mantığı dışarıda bırakan duygulara bağlı olması karşısında, zihni ve metafizik kanıtlar dediği başta Ontolojik Delili, Yürek Deliline yeğleyeceğini itiraf etmesi, ta başlangıçtan beri O’nun delillerin tartışılmasının ve aklileştirilmesinin tutarlılığını belirttiği görüşlerini ısrarla devam ettirmesi açısından önemli bir durumdur.

Ancak burada şu kadarını söyleyelim ki, bir delil, kesin olarak, pozitif ve akli veriler ve sonuçlar ortaya koyma iddiası taşımayabilir; fakat, bunun dışında bazı ipuçları ve açılımlar sağlayabilir. Yürek Delili de bunlardan biridir. Fakat Russell’ın esas burada hazmedemediği husus bu delilin mantıki bir şey sunmaması ve mantıki bir takım eleştirilere yer vermemesidir.

Bu hususta son olarak şunu söyleyelim ki, Russell’ın gerek dinî tecrübenin hayal mahsülü ve bundan dolayı yanıltıcı olabileceğini öne

süren iddiaları, gerekse diğer iddialar, dini tecrübenin bir hayal olduğunu isbatlamaya yetecek güçte değildir.¹¹⁴

Russell'ın dini tecrübe deliline ait görüş ve yaklaşımlarının değerlendirilmesinden sonra, şimdi de onun Ahlak Deliline yaklaşımını ortaya koymaya ve irdelemeye çalışalım.

e. Ahlâk Delili:

İnsanın ahlakî tecrübesinden, dolayısıyla bu tecrübe ile ilgili her çeşit veriden yola çıkarak Tanrı'nın varlığını ispatlama çabasında olan bir delildir.¹¹⁵

Ahlâk Delili denilince akla gelen ilk isim I. Kant (1724-1804)'tır. Kant delili ortaya koymuş, daha sonra gelen eleştirileri dikkate alarak bazı düzenlemeler de yapmıştır. Kant'tan başka Ahlak delilini değişik şekillerde de olsa, A.E. Taylor (1869-1945), H. Rashdall (1858-1924) ve J.H. Newman (1801-1890) gibi bazı düşünürler eserlerinde işlemişlerdir.

Ahlâk delili de gerek Kant'ın ortaya koyduğu biçimiyle olsun, gerekse diğer düşünürlerin şekillendirdiği durumuyla olsun, bütün öteki delillerde olduğu gibi değişik yönlerden eleştirilere maruz kalmıştır.

Russell, genellikle Kant'ın ortaya koyduğu biçimdeki ahlak deliline, yazılarında yer vermiştir. Russell'ın belirttiğine göre, Kant, nedenselliğe, Tanrı'ya ve ölümsüzlüğe, ahlak konusuna vs. inanmaya kararlıydı; ancak Hume'un felsefesinin bütün bunları zorlaştırdığının farkındaydı. Bundan dolayı "saf akıl" ile "pratik akıl" arasında bir ayırım,

¹¹⁴ M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 75.

¹¹⁵ M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 75; J. H. Randall- J. Buchler, Felsefeye Giriş, s. 123; John R. Hinnells (ed), P.D.R., s. 47

icad etti. “Saf akıl”, büyük bir yer tutmayan, ispatlanabilir olanla, “pratik akıl” ise büyük bir yer tutan ve erdem için gerekli olanla ilgiliydi. Saf aklın doğrudan doğruya akıl, pratik aklın da sadece önyargı anlamına geldiği apaçıktır. Böylece Kant, Skolastisizmin yükselişinden beri okullardan kovulmuş durumda olan ve teorik akılcılığın dışında sayılan bir şeye başvurma yöntemini felsefeye geri getirmiş oluyordu. ¹¹⁶

Kant, Tanrı'nın varlığının saf akılla ortaya konulabilen üç çeşit delili bulunduğunu, bunların Ontolojik, Kozmolojik ve Fiziko-teolojik deliller olduğunu belirtmiş; ancak, bunların hepsini de “Saf Aklın Tenkidi” adlı eserinde ortadan kaldırmıştır. ¹¹⁷

Russell'ın belirttiğine göre, Kant, zihnin ortaya koyduğu delilleri ortadan kaldırmıştır; ama kendisi yeni bir delil ortaya çıkarmıştır. Bu delil de ahlak delilidir. Kendisi bu delile tamamiyle inanmıştır. O da herkes gibiydi; yani zihin meselelerinde şüpheci idi; ama ahlak konularında anasının dizinin dibinde almış olduğu ilkelere kayıtsız şartsız bağlı kalmış ve inanmıştı. ¹¹⁸

Kant'a göre, eğer kardeşinizi sevdiğiniz için ona karşı sevecenseniz, ahlaksal bir meziyete sahip değilsiniz. Bir davranış sadece ahlak yasası söz konusu olduğunda bir meziyete sahiptir. Zevk, iyi bir şey değilse bile erdemli kişinin eziyet çekmesi de adaletsizliktir. Bu dünyada erdemlinin eziyet çektiği sık görülen bir durum olduğundan, onun ölümden sonra yer aldığı başka bir dünya olmalı ve öbür dünyada adaleti sağlayacak bir Tanrı bulunmalı. Tanrı ve ölümsüzlük konusundaki

¹¹⁶ B. Russell, In Praise of Idleness, s. 55

¹¹⁷ B. Russell, H.W.P., s. 735; Why I'm not a Christian, s. 19

¹¹⁸ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 19

metafizik belirlemelerin dışında kanıtlar hazırlanıp, çürütülemez olan yeni Ahlak Delili kabul edilmelidir. ¹¹⁹

Kant'ın ortaya çıkardığı, Ahlak Delili, XIX. yüzyılda türlü şekillere girmiştir. Bunlardan, birisi; Tanrı var olmadıkça, doğru veya yanlış hareket diye bir şeyin olmayacağıydı. Russell'a göre, iyilik ile kötülük arasında bir ayrılık olduğu kesinse, kişilerin durumunun nasıl olacağı; bu ayrılığın Tanrı buyruğundan mı, yoksa başka bir şeyden mi geldiği meselesi de önemlidir. Russell, "eğer iyilik ile kötülük arasındaki ayrılık Tanrı buyurması sebebiyle ise, o halde Tanrı'nın kendisi için iyilikle kötülük arasında bir farklılık yoktur; bu bakımdan Tanrı iyidir, demenin bir anlamı da yoktur" sözleriyle öne sürülen delili eleştirmektedir. Eğer "Tanrı'nın buyrukları, onun yapmış olmasına bağlı olmaksızın kötü değil, iyidir denilecek olursa", Russell'a göre, iyilikle kötülüğün sadece Tanrı tarafından yaratılmadığı, öz bakımdan mantiken Tanrı'dan önce olduğu kabul edilmiş olacaktır. Tabii istenirse, bu dünyayı yaratan Tanrı'ya emir veren başka üstün bir Tanrısal varlığın bulunduğu söylenilebileceği gibi, bazılarının düşündüğü gibi -sık sık da Russell'a mümkün gibi gelen- Tanrı'nın bakmadığı bir ara bu dünyayı şeytanın yaratmış olduğu görüşü öne sürülebilir. ¹²⁰

Russell'ın eleştirdiği ve tuhaf gördüğü Ahlak Delili şekillerinden birisi de şudur: "Denildiğine göre, dünyaya adalet getirmesi için Tanrı'nın varlığı şarttır. Ancak evrenin bilinen bu yanında büyük adaletsizlik vardır; o zaman, iyi, acı çeker, kötü, güzel hayat sürer. Bunların hangisinin daha kötü olduğunu söylemek kolay değildir. Fakat bütün olarak evrende adaletin kurulması gerekiyorsa, bu yeryüzündeki

¹¹⁹ B. Russell, H.W.P., p. 669-670

¹²⁰ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 19,76

hayata denge teşkil etmesi için, gelecek bir hayatın varlığını kabul etmek gerekir. Bu yüzden bir Tanrı olması gerektiğini söylüyorlar, önünde sonunda adaletin kurulabilmesi için Cennet ve Cehennem de gerekmektedir bu durumda. Bu pek tuhaf bir delildir.”¹²¹

Russell, işe bilim adamı gözüyle bakılacak olursa, Ahlak Delilinin öne sürdüğü iddiaların kabul edilmesinin imkansız olduğunu belirtir ve şöyle bir örnek verir: “Farzedelim ki bir portakal sandığını açtınız ve üzerindeki bütün portakalların kötü olduğunu gördünüz, altındakiler iyi olmalı ki denge teşkil etsin diye düşünmezsiniz ve galiba hepsi de kötü dersiniz. Bilimci bir göz de, evren için böyle düşünecektir ve şöyle diyecektir: “Burada bu dünyada çok adaletsizlik var; bu böyle olduğuna göre, dünyada adalet yoktur; böylece Tanrı’nın varlığının lehine değil, aleyhine ahlâki bir delil çıkmış olacaktır”¹²²

Russell, inancın bir insan üzerinde iyi bir ahlaki etkiye sahip olmasının, onun doğruluğunu kanıtlamayacağını, kendi geçirdiği iyi yöndeki tecrübelerinin hayatında önemli olduğunu; ama, kendisi dışında bir şeyin varlığını gerektirmediğini, gerektirdiğini düşünmüş olsa bile, iyi bir etki olmasının haklı olduğunu gösterecek unsur bulunmadığını iddia etmektedir.¹²³

Russell, şeylerin iyi ya da kötü olmasının Tanrı tarafından belirlenmediğini, şunun bunun iyi olmasının, Tanrısal iyiliğin bir parçası bulunması sebebiyle olduğu fikrine karşı çıkmıştır. İyi ile kötüyü, sarı ile maviyi nasıl birbirinden ayırıyorsa, öylece duygularıyla ayırdığını, ama sadece ayrı olduklarını söyleyebileceğini, renk algısı için, nasıl ki,

¹²¹ B. Russell, A.g.e., s. 19-20

¹²² B. Russell, A.g.e., s. 20

¹²³ B. Russell, Why I’m not a Christian, s. 150

“niçin?” sorusu sorulamayacaksa, iyilik ve kötülük algısı için de sorulamayacağını savunmakta, sarılık hastalığına tutulmuş bazı kimselerin, her şeyin sarı olduğu düşüncesine karşı, nesnelerin sarı olmadığını o kimselere ispat edemediğini, fakat çoğu kimsenin de, nesnelerin çoğunun sarı olmadığı noktasında kendisiyle hemfikir oldukları misalini vermektedir. ¹²⁴

Russell, ahlak ifadeleri için kullanılan “meli-malı” takısının, insanların ana-babası veya mürebbiyeleri tarafından kendilerine söylenen şeylerin yankısı olduğunu, kendisinin “mutlak” teriminden hoşlanmadığını, çünkü herhangi bir şeyin mutlak olduğunu zannetmediğini, mesela, ahlak kanununun durmadan devam eden değişme halinin, gözler önünde olduğunu dile getirmektedir. ¹²⁵

Russell, Tanrı'nın varlığı olmaksızın ahlakî düzenin açıklanamıyacağı şeklindeki bir düşünce karşısında, eğer böyle düşünülürse, ya, Tanrı'nın insanlığın pek azına hitap ettiği ya da vahşilerin vicdanlarına hitap ederken de, bile bile doğru olmayan şeyi söylediğinin kabul edilmesi gerekeceği karşılığını vermiştir. Aynı şekilde, kanun koyucunun, ya kişinin anne-babası, ya da onlar gibi birisi olduğunu öne sürmüştür. ¹²⁶

Kant'ın Ahlak Delilini ortaya koyarken, Kant önceden almış olduğu ahlaki terbiyenin etkisi olmuş olabilir; ancak, Russell'ın savunduğu gibi, ahlakın unsurlarını oluşturan iyi ve kötünün bilinmesi mümkün ise, Kant için bunlar niçin mümkün olmasın ve Kant da bunlardan hareketle neden bir sonuca gitme çabasında olmasın? Kant

¹²⁴ B. Russell, A.g.e, s. 152-153

¹²⁵ B. Russel, A.g.e, s. 154

¹²⁶ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 155

dahil, deliller ortaya koyma çabasında olanlara bu yolu kapatmak pek tutarlı olmasa gerektir.

İyi ile kötünün, Russell'ın iddia ettiği gibi, Tanrı tarafından yaratılmadığını ve öz bakımından Tanrı'dan önce olduğunu isbatlayabilmek kolay görünmemektedir. Belki, dünyayı yaratan Tanrı'ya emir veren başka üstün bir varlık sahibi bulunduğu, ya da Tanrı'nın bakmadığı bir arada dünyayı, şeytanın yaratmış olduğu fikri, delile eleştiri yöneltmeler tarafından ileri sürülebilir. Ancak bu delili çökertmeye yetmez. Çünkü bu iddiaları isbatlayacak ne aklî, ne de pozitif bir veri mevcuttur. Ayrıca dünyadaki bazı olumsuz olayları gözönünde bulundurarak, kötülüğü merkeze alarak ahlak delilinin aleyhine, üstelik de Tanrı'nın varlığının aleyhine delil ortaya koymak mümkün görünmemektedir.

Geçmişte ve hali hazırdaki hayata denge teşkil etmesi açısından, gelecek hayatın varlığını kabul etmek, bundan da Tanrı'nın varlığına ulaşmak, isbatlanabilmesi açısından, ahlak delilinin karşılaştığı güçlüklerden biridir; ama, bundan hareketle de gelecek hayatın ve Tanrı'nın olmadığını savunmak ve isbat etmek, delilin aleyhindeki görüşlerin önemli güçlüklerindendir.

Russell'ın ahlaki açıdan Tanrı'nın varlığının aleyhine, ahlakî bir delil olarak sunduğu, bir portakal sandığının üzerindeki çürük portakalları göz önünde tutarak altındakilerin de sağlam olması gerektiğini düşünmek pek tutarlı görünmeyebilir. Bu husus, delil için bir eksikliktir. Ancak üstteki çürükleri baz alarak alttakilerin de çürük olduğunu varsaymak, ne akli ne de mantıki bir tutarlılığa sahiptir. Bu durumda, en iyi yapılması gereken sandığı boşaltıp olanı gördükten sonra yargıya gitmek değil midir? Pekala, sandığı boşaltıp portakalların durumunu öğrenmek mümkündür. Ama, alemdeki olayları, topyekün

değerlendirmek ve bir takım olayları olumsuz olarak yorumlayıp, bütünü olumsuz ve kötü olarak değerlendirmek ve Tanrı'nın varlığının aleyhine delil oluşturmak mümkün değildir.

Eğer, Russell'ın iddia ettiği gibi, sandığın üst kısmındaki portakalların durumuna göre altındakiler hakkında karar vereceksek, o zaman pazarda satılan bütün portakalların ve hatta diğer maddelerin de sağlam ve gözde olduklarını varsaymamız gerekecektir. Çünkü, sağlam ve gözde maddeler, bütünüyle olmasa bile genellikle ve çoğunlukla üst ve ön kısma yerleştirilmektedirler. Oysa alt ve arka kısımlarda çürük ve bozuk olanlar bulunabilmektedir. Bunu göstermek için de küçük bir tecrübe yeterli olabilmektedir.

Gerçekten insan, sarı ile maviyi ayırt edebildiği gibi, iyi ile kötü ayırabilmekte midir? İyi ile kötü yargılarına varmada taklidin önemi yok mudur? Russell bizzat kendisi, ahlaki görev ve sorumlulukların daha çok küçük yaşta aile içinde verilen eğitimle ilgili olduğunu da kabul etmiştir.

Russell'ın insanların davranışlarındaki değişiklik ve gelişmeleri gözönünde tutarak, ahlak kanunu aleyhindeki görüşlerine gelince, O, bu hususta değişen ahlak yargılarıyla ahlak kanununu bir ve aynı şeymiş gibi görmek istemektedir, ki bu yanlıştır. Ahlakın objektifliğine inanan düşünürlerin hemen hepsi ahlak yargılarının zamana ve topluma göre bazı değişikliklere uğradığını kabul etmektedirler. Fakat onlar, bundan hareket ederek ahlaki ideallerin izafi oldukları sonucunu çıkaramıyorlar.¹²⁷

¹²⁷ M.S. Aydın, Kantta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi, s. 89, Ankara, 1991.

Din felsefesi meseleleri içinde yer alan ve Russell'ın da işlediği delilleri böylece tartıştıktan sonra, Tanrı'nın varlığının delilleri ile Tanrı'ya inanma arasındaki ilişki ve Tanrı inancının kaynağı hakkında Russell'ın fikirlerini açıklamaya çalışalım. Ancak bu konuya geçmeden önce, Tanrı'nın varlığı konusunda tam bir delil mahiyeti taşımasa da yine de önemli olan Eskatalogik delil karşısında Russell'ın durumunun ne olduğu sorusunun cevabını kısaca belirlemeye çalışalım.

f) Eskatalogik Delil:

Eskatalogik delil, akılla, zihinle öne sürülen deliller karşısında Tanrı'nın varlığının ispatlandığını kabul etmeyen ve Tanrı'ya inanmayan birisine “öl ve gör” “ölünceye kadar sabret”, “ölünce görürsün” şeklinde ahiretle ilgili bir cevap verme yaklaşımıdır.¹²⁸

Halbuki Russell, öldükten sonra bedenin çürüyeceğini, bu hayata ait hiçbir şeyin kalmayacağını, dolayısıyla ölümden sonra hayatın da olmadığını ileri sürmektedir.¹²⁹

Ayrıca Russell, kişiliğin, beynin dağılışından sonra yaşayacağını ummanın, bütün üyeleri ölmüş bir kriket klubünün yaşayacağını ummaya benzediğini belirtmiştir¹³⁰

M.S. Aydın, kendisinin de şahsen dinleme fırsatı bulduğu bir BBC programında Russell'ın “Eğer öldükten sonra bir öteki dünya var da bu dünyada varlığına inanmadığınız Tanrı ‘Bana niçin inanmadın?’ diye sorarsa ne cevap vereceksiniz?” şeklinde kendisine yöneltilen bir soruya,

¹²⁸ M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 102

¹²⁹ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 46-49

¹³⁰ B. Russell, Religion and Science, s. 143, London, 1953.

“Tanrım, bana var olduğuna ilişkin niçin doğru dürüst bir kanıt göstermedin?” cevabını vereceğini söylediğini bildirmektedir.¹³¹

Aslında bir başka kaynakta, Russell’ın doksanıncı yaş günü programında, kendisine sorulan bu soruya şu cevabı vereceğini söylediği kayıtlıdır: “Diyeceğim ki, Tanrı, niçin bize eksik ve yetersiz kanıtlar verdin”¹³²

Önce şunu belirtelim ki, Russell, bedeninin çürümesine bile fırsat kalmadan, vasiyeti gereği yakılmasını istemiştir; ancak kişiliği tamamen ölmüş müdür? Bunu isbatlayacak ne Russell’ın bize sunacağı pozitif bir delili vardır, ne de elimizde bugün böyle bir delil vardır.

Öldükten sonra, Tanrı’yla karşılaşır, Tanrı’nın sorusuna vereceğini söylediği cevabı soruya gelince, bizce, O’nun görüşleri doğrultusunda, böyle bir diyalogun yaşanacağına inanmadığını söylemesi daha tutarlı olurdu. Şayet birinci alıntıdaki cevabı verseyse, “Tanrım” diye konuşması, sonuçta bir alay söz konusu olsa bile, farazi de olsa Tanrı’nın Tanrılığını kabulden kaçamadığını gösterir. Ama, bize göre daha uygun olan, ikinci cevabı vermiş olmasıdır; burada her ne kadar farazi bir diyalogu kabulü söz konusu olsa da, aslında bir başkaldırı ve hor görme söz konusudur.

D- TANRI’NIN VARLIĞININ DELİLLERİ VE TANRI’YA İMAN İLİŞKİSİ

Acaba Tanrı’nın varlığını ispat için kullanılan bu delillerin güçlü oluşu ile insanın inancına tesirli oluşu arasında doğrudan bir bağlantı

¹³¹ M. Aydın, “Ateizm ve Çıkamazları”, A.Ü.İ.F.D. c.XXIV.s. 202, Ankara, 1981.

¹³² Al Seckel, “Preface”, B. Russell on God and Religion (ed. Al Seckel), s. 11.

var mıdır? Başka bir deyişle, acaba, delilin güçlü olması inancın oluşması ve meydana gelmesi hususunda ne derece etkili olabilir? Sözelimi, en güçlü bir delil, karşıdaki insanın inanmasını sağlayabilir mi? Bu sorular karşısında farklı görüşler ileri sürülmektedir. İnanç ile delilin kuvvetliliği ve etkililiği arasında doğru orantının bulunduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunun aksini ileri sürenler de vardır; ancak bu hususta kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir.

Bir delilin güçlü oluşunun, inanç üzerinde yüksek bir tesir sağlaması söz konusu olduğu gibi, bazen de delil, ne kadar güçlü olursa olsun muhatap için bir şey ifade etmeyebilir. Bazen de çok küçük bir kıvılcım, iman ateşini yakmaya yeterli olabilir. Bu mesele, delille, akılla, bilgi ile ilgili olmakla beraber; daha ziyade Tanrı'nın inayeti ve lutfuyla da alakalıdır. İnsan, Tanrı'nın varlığı ile ilgili ne kadar çok nazari bilgiye sahip olursa olsun bu, pratik manada iman için yeterli görülmemektedir; ancak bunlar da iman nurunun parlaması için zaman zaman gerekli olabilirler.¹³³ Bir insan ailesinin, içinde bulunduğu çevrenin telkinleri ile Tanrı kavramına sahip olur; ama bu telkinler her insanda Tanrı inancını sağlamayabilir. Tanrı kavramına sahip olmak başka şey, Tanrı'nın varlığına inanmak başka şeydir. Bir toplum içinde yaşayan her insanda Tanrı kavramı vardır; onu ana dili ile kazanmıştır. Her toplumda bulunan inançsızlar, toplum telkinlerinin, böyle bir inancı sağlamada yeterli olmadığının delilleridir.¹³⁴

Şu halde diyebiliriz ki, Tanrı'nın varlığı hususunda öne sürülen deliller ve ispat şekilleri meselenin büyük ölçüde bilgi (knowledge) yönünü oluşturmaktadır. Oysa diğer yanda bir de meselenin inanç (faith)

¹³³ Bkz. Bayram Dalkılıç, Yunus Emre'de Allah - Alem- İnsan Münasebeti, s. 38

¹³⁴ Necati Öner, Allah İnancı, Diyanet Dergisi, c. XVII, Sayı 5, s. 262

yönü bulunmaktadır. Tanrı'nın varlığının bilgi yönünü oluşturan deliller, genellikle Tanrı'nın varlığına inanç konusunda gereklilik arz etmekle birlikte, yeterli görünmemektedir.

Tanrı inancı, çeşitli felsefi sistemler ve peygamberlik müesseseleriyle belirtilen, kesin delilleri iç ve dış alemde yığınlarca mevcut olan, ruhi amilleri akıllarda ve vicdanlarda temerküz etmiş olan bir gerçektir. Ne var ki, insanlar bu sayısız delillerin hepsini kavramak ve ikna olmak için alıcı cihazlarını uyarma konusunda eşit değildir. Bazıları içe dönüktür ve dış uyarıcılardan çok iç uyarıcıların etkisi altında kalır; bir başka grup insan ise bunun tersinedir. Dış fenomenlerin etkisi altında kalanların kimisi gördüğü manzaraların güzelliği ve azameti karşısında kendinden geçer. Kiminin de korku ve dehşet halleri karşısında hissiyatı kabarır. Kimi insan olayların psikolojik cephesi üzerinde dikkatle dururken, kimileri de maddî evreni ilgilendiren cepheleri üzerinde durur. İçe dönük kişilerden kimi kendi vicdanının sesini dinlerken, kimi de hislerinin ve sempatilerinin esiri olur. Böylece kimi insan ani bir bakış, bir göz kırpma ile uyanırken, kimisi de katı bir darbe ve şiddetli bir sarsıntı ile kendine gelir. Kimilerinin inancı bir çok faktörlerin üstüste yığılmalarıyla tekerrür ederken, kimileri de yığınlarca delili gördüğü halde anlamaz ve gafil olur. Deliller açıktan açığa gözler önüne serilmedikçe veya yüksek sesle telkin edilmedikçe inanç uyarılarına karşı hassasiyetlerini sürdüremezler. ¹³⁵

Tabii ki, delillere muhatap olduğu halde, nazari deliller ya da yaşadığı olaylar kişinin iman etmesini sağlamamışsa, ruh ve beden ayrı ayrı şeylerse, ruh da ölümden sonra yaşamaya devam ediyorsa, kişi

¹³⁵ M. Abdullah Draz, Din ve Allah İnancı, (Çev. Bekir Karlığa), s. 189-190

eskatolojik (ahiretle ilgili) delil gereği ölüp de görecektir; ama artık o durumda imanın insana sağlayacağı bir fayda olmayacaktır.

Acaba Russell, Tanrı'nın varlığının delilleri ile Tanrı'ya inanma arasında nasıl bir münasebet kurmaktadır? Ona göre bu iki alan, birbirini etkiler mi, biri diğerine bağlı olabilir mi?

Russell, Tanrı'nın varolup olmadığı hakkında tartışma yapılmasına engel olunup, sadece Tanrı'ya inanılmasını isteyen kimselerin davranışlarını eleştirmektedir. O, kanıtla karşı, kişinin sadece, sözkonusu şeylere iman etmesi gerektiğini söyleyen kimselerin davranışını, kanıtlara karşı düşmanlık yaratan ve önyargılara uymayan her davranışa zihinleri kapamaya yarayan davranış olarak görür ve buna karşı çıkar.¹³⁶

Russell, "inançlar gerçekten ne ölçüde kanıtlara dayanır?" sorusunu sormakta ve inançların, kanıtlara dayanma oranının, onlara inananların zannettiklerinden çok fazlasıyla düşük olduğu cevabını vermektedir.¹³⁷ O, Tanrı'nın varlığı hakkında öne sürülen zihin delillerinin gerçekte insanları harekete geçirmediğini insanları Tanrı'ya inanmaya götüren şeyin zihin delilleri olmayıp, onların küçükten Tanrı'ya inanma hususunda öyle yetiştirilmeleri olduğunu iddia etmektedir.¹³⁸

Russell, insanların hemen her meselede ve deliler ile inanç ilişkisi konusunda zihin bütünlüğüne sahip olmaları gerektiğini salık vermektedir. O, "Zihin bütünlüğü" derken, kaygı verici meseleler

¹³⁶ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 32,162.

¹³⁷ B. Russell, Sceptical Essays, s. 15.

¹³⁸ B. Russell, Why I'm not Christian, s. 20.

üzerinde delile dayanarak karar verme alışkanlığını ya da yeterli delil yoksa, herhangi bir karar almamayı kasdettiğini belirtmekte ¹³⁹ ayrıca, doğru olduğuna dair herhangi bir delil bulunmayan bir önermeye inanmanın da sakıncalı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁰

Russell'a göre, Tanrı'nın varlığı, bilime göre ne doğrulanabilir, ne de yadsınabilir bir konudur. Ancak bir şeyi doğrulamak ya da yadsımak için bilimden başka da bir yöntem de yoktur. Bununla birlikte Russell, Tanrı'nın varlığının gerçek olabileceğini öne süren bilimsel görüşlerin de varlığını yadsımamaktadır.¹⁴¹

Ancak Russell, kendi hesabına bu konuda şöyle demektedir: "Tanrı'nın varlığına inananların ileri sürdükleri bir çok deliller varsa da, ben düşündüm ve hâlâ da öyle düşünüyorum ki, bunların hiçbiri geçerli değildir ve Tanrı'nın varlığına inanmak isteği olmasa, kimse bu delilleri kabul edemezdi".¹⁴²

Russell'a göre, Katolik Kilisesinin, Tanrı'nın varlığının, sadece akılla doğrulanabileceğini savunan dogması, acaip bir dogmadır. Ama bu dogma, onların dogmalarından biridir. Bu dogmayı koymalarının sebebi, bir zamanlar, özgür düşünürlerin, Tanrı'nın varlığına karşı, aklın ileri sürebileceği deliller olduğunu, ama Tanrı'nın varlığını inançlarıyla kavradıklarını söylemiş olmalarıdır. Deliller ve sebepler, uzun uzun ortaya konmuş, Katolik Kilisesi ise, bunlara bir son verilmesi zorunluluğunu duymuş ve bu yüzden Tanrı'nın varlığının akılla tek

¹³⁹ B. Russell, A.g.e., s. 160.

¹⁴⁰ B. Russell, Sceptical Essays, s. 9.

¹⁴¹ B. Russell, Religion and Science, s. 144-145.

¹⁴² B. Russell, Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler, s. 41; Dünya Görüşüm, s. 16.

başına doğrulanabilir olduğunu söylemişler ve bunu doğrulamak için delil diye düşündükleri bazı şeyler ileri sürmüşlerdir.¹⁴³

Russell, bu görüşleriyle, Katolik Kilisesinin görüşlerini kabul etmediğini göstermektedir. Aslında, o sadece Tanrı'nın varlığına iman edilmesini isteyen, bu konuda delillerin tartışılmasına gerek olmadığını söyleyenlere karşı olmakla beraber, yine bu konunun tartışılmasına gerek olmadığını, Tanrı'nın varlığının akılla kanıtlandığının kabul edilmesini dayatan görüşlere de karşı çıkmıştır.

Russell, felsefenin, Tanrı'nın varlığı başta olmak üzere, dini dogmaların doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlayabileceğine inanmamaktadır. Ancak, ona göre, Platon'dan beri filozofların çoğu, ölümsüzlüğün ve Tanrı'nın varlığının delillerini vermeyi iş edinmişlerdir. Kendilerinden öncekilerin delillerinde bazı yanlışlıklar bulmuşlar; Saint Thomas, Saint Anselmus'un, Kant da Descartesin delillerini çürütmeye çalışmış; fakat kendileri de yeni deliller ortaya atmaktan geri duramamışlardır. Kendi delillerini geçerli göstermek içinde mantığı çarpıtıp, matematiği gizemleştirip ve kök salmış ön yargılarını Tanrı vergisi sezgiler olarak savunmuşlardır.¹⁴⁴

Russell, Tanrı'nın varlığına dair ortaya atılan delillerin, çok kandırıcı ve tatmin edici görünmeyebileceğini, en azından bu delillerin, yargının doğruluğundan zaten emin olmayan birine tutarlı görünmeyeceğinin hissedilebileceğini belirttikten sonra, filozofun, ortaya attığı delilin, mantıkî açıdan geçerli olduğuna kesinlikle inanmış birisi olduğunu ve delilinin de, yeterli felsefi kapasiteye sahip ön yargısı

¹⁴³ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 14-15.

¹⁴⁴ H. Gottschalk, B. Russell -Yaşamı-, s. 37.

olmayan herhangi bir kişide, Tanrı'nın kesinlikle var olduğu yolunda bir inanca yol açacağını düşündüğünü ifade etmektedir.¹⁴⁵

Görüldüğü gibi, Russell Tanrı'nın varlığının akıl, zihin ve bilgi yoluyla isbatlanmasının mümkün olduğunu kabul etmez. O, bir taraftan, bu meselenin tartışılmasına, akıl yoluyla irdelenmesine karşı çıkanları eleştirmekle beraber, Tanrı'nın varlığının akıl yoluyla ortaya konulabileceğini iddia eden Katolik Kilisesini de aynı ölçüde eleştirebilmektedir. Aslında bu durum, paradoksal bir tavrın sonucu gibi görünmektedir. Ama Russell, her iki tavrının da farkındadır. Bu iki tavrında da, Tanrı'nın varlığının delillerinin eleştirisine gidebilmek için kendisine bir yol aramakta ve kendisi gibi düşünecek olanlara kapı aralamaktadır.

Aynı şekilde, o bir taraftan felsefenin ve bilimin, Tanrı'nın varlığı meselesini ortaya koymasının mümkün olmadığını savunarak, bu meselenin başka bir alana ait olduğunu belirtirken, diğer taraftan da bilimsel yöntemden başka bir şeyin de, meseleleri doğrulamaya ve yanlışlamaya gücünün yetmeyeceğini, dolayısıyla ancak bilimin doğruladığı ve yanlışladığı şeylerin geçerli olabileceğini savunurken, pozitivist empirist düşünceyi ön plana çıkarmaktadır.

Yine Russell, kaygı verici meseleler üzerinde, delile dayanarak karar vermeyi ya da yeterli delil yoksa karar almamayı, zihin bütünlüğü olarak belirlemesine rağmen, Tanrı'nın varlığı hakkında delile dayanmadan karar vermekten kaçınmamış, yine aynı şekilde Tanrı'nın varlığı hakkında öne sürülen delillerin yeterli olmadığını savunarak, delilleri eleştirmekle ve yadsımakla kalmamış, delillerin konusu

¹⁴⁵ B. Russell , H.W.P., s. 718.

hakkında da karar almama tavrını ne yazık ki devam ettirememiştir. Bu tutumu da yine onun paradoksları olarak karşımızda durmaktadır.

Russellin Tanrı'nın varlığının delilleri ile Tanrı'ya iman arasındaki münasebete bakışını böylece ortaya koyduktan sonra, Tanrı inancının kaynağı meselesine bakışını irdelemeye çalışacağız.

E. TANRI İNANCININ KAYNAĞI

Bu meselede, acaba Tanrı inancının kaynağı veya dayandığı kökler nelerdir? sorusu en temel sorulardan birini teşkil etmektedir. Tanrı inancının kaynağı konusunda bir çok düşünür, çok çeşitli görüşler öne sürmüşler ve çeşitli sistemler kurmuşlardır. Bunlardan bazıları Tanrı inancının tabiattan doğduğunu söylerken, -Mesela bunlardan Max Müller (1823-1900), alelaide tabiat görüşünü savunurken; Jevons (1858-1936), katı ve sert tabiat anlayışını öne sürmüştür.- Ruhçu görüşü savunanlardan Taylor, Herbert Spencer (1821-1903) gibi düşünürler ise kat kat ruhların bir birliği, bir silsile teşkil etmesi olarak görürler. Bazı düşünürler, Tanrı inancının kaynağı hususunda psikolojik görüşü ortaya atmışlardır. Bunlar arasında Auguste Sabatier (1839-1901), Henri Bergson (1859-1941) ve René Descartes sayılabilir. Bir de Ahlakçı görüş taraftarları vardır ki İmmanuel Kant bunların başında gelir. Emile Durkheim (1858-1917) bu konuda sosyolojik görüşün önde gelen savunucularındandır.

Tanrı inancının kaynağı konusunda yukarıda belirtilen görüşlerden ayrı, bütün bunlara karşı olan "sistemci görüş" olarak adlandırılan görüş, dinlerin insanlar tarafından ortaya atılmadığını, insanların dine ulaşmadığını, aksine dinin insanlara indirildiğini kabul etmektedir. Bu görüş insanların rablerini aklın ışığıyla değil, vahyin aydınlığıyla tanıdıklarını kabul eder. Bir de Tanrı inancı konusunda

vahyin aktif etkinliğini kabul etmekle birlikte, diğer görüşlerin de tek başına değil; ama ayrı ayrı durumlarda olmak kaydıyla etkin olabileceklerini kabul eden “birleştirici (eklektik) görüş” adı verilen bir görüş de söz konusudur. ¹⁴⁶

Kısaca belirtmek gerekirse, Tanrı inancının kaynağını, Animizme, Natürizme, Totemizme, büyüye, topluma, korkuya vb. dayandığını savunanlar olduğu gibi, Tanrı inancının fitrî olduğunu, tarih boyunca da başlangıçtan beri yüce ve tek Tanrı inancının var olduğunu; bu hususta evrimci görüşlerin doğru olmadığını savunan düşünürler de vardır. ¹⁴⁷

Acaba Russell, Tanrı inancının kaynağı konusunda neler söylemekte ve Tanrı inancını hangi kaynağa dayandırmaktadır?

Russell insanın Tanrı'ya inanmasının, küçük yaştan öyle yetiştirilmelerinden kaynaklandığını belirterek, Tanrı inancının taklide bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bundan başka, Tanrı'ya inanmanın en güçlü sebeplerinden biri olarak “güven duygusu”nu gösterir. Russell'a göre insan, kendisini koruyacak kuvvetli bir ağabeyi olmasını ister. Bu, insanların Tanrı'ya inanma isteklerini etkileyen en derin faktörlerden birisidir. ¹⁴⁸

Russell'a göre güven duygusunun alt planında da “korku” yatmaktadır. Bu korku, kısmen bilinmeyen korkusudur. Dinin kökü,

¹⁴⁶ Tanrı inancının kaynağı konusunda geniş bilgi için bkz. , M. Abdullah Draz, A.g.e, s. 117-204; Mircae Eliade, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu (Çev. Mehmet Aydın), s. 25-30, Ankara -1990; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, s. 27-38, Ankara, 1993

¹⁴⁷ M. Abdullah Draz , A.g.e, s. 122

¹⁴⁸ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 20.

bütünüyle bilinmeyenin, yenilmenin, ölümün sardığı, zalimliği ortaya çıkaran korkudur. Bu bakımdan zalimlikle dinin başbaşa gitmesinde şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü bu ikisinin temelini de korku oluşturmaktadır.¹⁴⁹

Russell, din ve Tanrı inancının temelinde korkudan başka, kendini beğenmişlik ve nefret duygusunun da önemli etkilere sahip olduğunu vurgulamakta¹⁵⁰ korku hususunda tabiat korkusunun önceliğini belirtmektedir. Ona göre, tabiatın insana yapabileceği şeyler, onu korkutmaktadır. Mesela, tabiat insanı yıldırımla çarpabilir, depremle yok edebilir. Daha sonra, diğer insanların yapabileceklerinden korkar. Mesela, diğer insanlar, onu bir savaşta öldürebilirler. Nihayet, insan kendi azılı tutkularının kendisine yaptıracağı, ama dingin zamanlarında pişman olacağı bir takım şeylerden de korkmaktadır. İşte bütün bu korkular Russell'a göre din ve Tanrı inancının kaynağını oluşturan bir takım etkenlerdir¹⁵¹

Russell, kimi insanların inançsız, dinsiz olunamayacağı, bunlarsız hayatın zorluklarına karşı konulamayacağı düşüncelerinin korkaklıktan kaynaklandığını, insanın kendi dışında bir inanç nedeni aramak ve büyük sandığı birine inanmak isteme duygusunun, kesinlikle Tanrı'ya inanmayı zorunlu kılmaması gerektiğini, çünkü, insanın kendinden başka, ailesi, milleti, sonra da bütün insanlığın yüce şeyler olduğunu ve insanların içinde doğabilecek iyilik duygularını doyurmaya bunların da yeterli geleceğini iddia etmektedir¹⁵²

¹⁴⁹ B. Russell, A.g.e., s. 26,28,40.

¹⁵⁰ B. Russell, A.g.e., s. 42.

¹⁵¹ B. Russell, A.g.e., s.48, Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler, s. 43, Dünya Görüşüm, s. 18.

¹⁵² B. Russell, Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler, s. 44-46.

Tanrı inancının kaynağı konusunda, Russell'ın yukarıda vermeye çalıştığımız görüşlerini toparlayacak olursak, O, Tanrı inancının kaynağının temelinde insanı görmektedir. Ona göre insan, tabiat, insanlar ve kendisi hakkındaki bir takım korkularından dolayı bu korkularını giderceğine inandığı, güven duyacağı hayal ürünü bir Tanrı icad etmiş ve icad ettiği bu Tanrı'ya inanmakatadır. Yine insan, karşılaştığı haksızlıklardan oluşan nefret duygusu ve adalet isteğiyle de bir Tanrı icad etmiştir.

Russell'ın Tanrı inancının kaynağı hususundaki görüşleri, kendisinin de belirttiği gibi İlkçağ maddeci şair filozoflarından Roma'lı Lucretius (99-55)'un görüşlerine benzemektedir. Lucretius da din ve Tanrı inancının korkudan kaynaklandığı, bunlar yok farzedilirse, inancın da ortadan kalkacağını ve mutluluğun kazanılacağını iddia etmişti¹⁵³ Russell, yine bu konuda E. Durkheim'in görüşlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir.

Hemen belirtelim ki, Russell, insanın inanma ihtiyacının, kendi özünden kaynaklandığını, ona sonradan ve zorla dayatılmadığını kabullenmektedir. İnanma ihtiyacı, hangi dönemde ve kim olursa olsun, insanın vazgeçemeyeceği bir ihtiyaçtır. Ancak Russell, bir din ve Tanrı'ya inancın, bir insana başkaları tarafından dayatıldığını ve öğretildiğini, bu yolla da önceleri taklidi olarak inancın oluştuğunu iddia eder. Aslında bu iddia, onun kendi hayatı da gözönüne alınırsa, çocukluk dönemlerinde kendisine öğretildiği şekliyle bir Tanrı inancına sahip olduğu düşünülerek ve insanların ilk devrelerinde, başkalarını örnek alarak din ve Tanrı inancına vardıkları sonucu gözetilirse doğru

¹⁵³ Bilimler Akademisi, Ivan Frolov (Yön.), Felsefe Sözlüğü, (Çev. Aziz Çalışlar), s. 304, İstanbul, 1991.

görülmektedir. Şu kadar var ki, insanın inanma ihtiyacı kendi özünden kaynaklandığı kabul ediliyorsa, inanan ilk insana, inandığı Tanrı anlayışını, kim nasıl öğretmiştir? Bu insan, kimi, ne şekilde taklid etmiş olabilir? Russell'in bu sorulara vereceği net bir cevabı yoktur. Ancak, O yine de insanın hayal ürünü bir Tanrı tasavvuru oluşturduğunu iddia edecektir. Aslında bu iddia, insanların tasavvurlarının ve düşüncelerinin Tanrı'ya farklı yaklaşımlarla bakıldığı, yani sübjektif Tanrı tasavvurunun insanlarda mevcut olduğu düşünülerek haklı gibi görünebilir. Ancak, özellikle kitaplı dinler sözkonusu olduğunda, genellikle bütün inananların, inanmaları gereken Tanrı'sı, çok farklı özellikler sergileyen bir Tanrı değildir. Hele hele, bu Tanrının, farklı insanların zihinlerinde, farklı olarak algılanması, olmayan şeyin farklı boyutlarda oluşturulmaya çalışılmasından daha çok, olanın, insanların yapı, mizac ve karakter farklılıklarına göre, farklı şekilde algılanmasından başka birşey değildir.

Belki, korku, nefret ve adalet duyguları bazı insanlarda, Tanrı inancının oluşmasında etkin rol oynamış faktörler olabilirler. Tabiattan, insanlardan ve insanın kendisinden korkması, nefret etmesi ve insanın karşılaştığı adaletsizlikler karşısında, adalet duygusuyla adalet özlemi ve istemi, bazı insanların tabiata, insanlara ve insanın kendi kendisine inanmasını ve tapınmasını, yahut da insanın ulaşamayacağı ölçüde yüce bir şeye, hayal ürünü sonucu inanmasını doğurmuş olabilir. Ancak bütün bunlar, yine de insan ürünü olduklarından, insani özellikler taşıyacaklardır. Yalnız, insanların çok eskiden beri inandıklarını söyledikleri yüce, aşkın ve mutlak Tanrı inancının oluşmasında, gerçekten korku, nefret ve adalet duygusu yeterli olabilecek midir? Bu soruya Russell'in vereceği cevap yok gibidir. Bütün bunlar, onun ısrarla inanılmasını istediği yüce şeyler olan aile, millet ve insanlığın Tanrılaştırılmasını sağlayabilirler, belki, yine kuramdan farklılık

arzedecek ölçüde kurumsallaşmış dinlerin mensuplarının inanılmasını arzuladıkları, tasarladıkları bazı Tanrı tasavvurlarını oluşturabilirler; ama, ne yazık ki pek çok insanın inandığı mutlak, aşkın ve yüce olan bir Tanrı tasavvuru oluşturmada işe yarayacakları iddiası, iddiadan öte geçemez.

Tanrı inancının kaynağı hakkında Russell'ın görüşlerini kısaca değerlendirdikten sonra, O'nun Tanrı-Alem-İnsan münasebetine nasıl baktığını, Tanrı ile alem ve insan arasında bir ilişki kurup kurmadığı vb. sorularının irdelenmesine geçebiliriz.

II. BÖLÜM

RUSSELL FELSEFESİNDE

TANRI-ALEM-İNSAN MÜNASEBETİ

Tanrı, alem ve insan, tarih boyunca hemen hemen bütün düşünce sistemlerinin ana konularından birini teşkil edegelmiştir. Aynı zamanda pek azı müstesna çoğu dinlerin, özellikle de kutsal sayılan dinlerin, bu konuyla şu veya bu şekilde ilgilenmiş oldukları görülür.

Tanrı-Alem-İnsan münasebeti konusu genel felsefenin ve din felsefesinin önemli problemlerinden birini meydana getirmektedir. Tanrı-alem-insan münasebetini kurmaya çalışırken önemli olan hususlardan birisi de bu üç temel kavramın fonksiyonlarını iyi tesbit edebilmektir. Bu münasebetin kurulmasında ise en etkili rolü, Tanrı üstlenmektedir. Acaba böylesi etkin bir rolü üstlenmiş olan Tanrı, nasıl bir varlığa sahiptir? Aleme ve insana nisbetle durumu nedir? Yine O, alemi yaratmış mıdır? Yoksa alem, Tanrı'nın kaderine ortak mı olmuştur? Tanrı, alemi ve insanı yaratmış ise, bunun nedeni nedir? Tanrı, alem ve insan ile olan münasebetlerini, alemin dışından (müteal, aşkın) bir şekilde mi sürdürmektedir? Yoksa hem alemde ve insanda, hem de bunların dışında mıdır? gibi ¹ sorular, bizi Tanrı-alem-insan münasebetine götürmektedir.

Tanrı-alem-insan münasebetinin kurulmasında sorulan soruların çözümü hususunda en büyük önemi Tanrı'nın sıfatları yüklenmektedir. Diğer bir ifadeyle, sıfatlar meselesi bizi doğrudan doğruya Tanrı-alem-insan ilişkisi problemine götürmektedir.²

¹ Hüsamettin Erdem, Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut, s. 56, Ankara, 1990

² M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 90

Tanrı-alem-insan münasebetinin kurulmasında en etkin rolü Tanrı'nın üstlendiğini belirtmiştik; ancak bu demek değildir ki, alemin ve özellikle de insanın bu münasebetin kurulmasında hiç rolü yoktur. Tanrı-alem-insan münasebeti konusunda sorulan sorularda, suje ve objelerin yerlerini değiştirirsek, sorular bazen edilgin kipe dönüşür ve edilgin de olsa alem ve insanın, bu münasebetin kurulmasında bir rol üstlenmiş olduğu görülür. Bir de bu rolün onlara Tanrı tarafından verilmiş olduğu kabul edilirse insanın Tanrı ve alem karşısındaki tavırlarında etkin bir role sahip olduğu ortaya çıkar. Özellikle de Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun öne sürülmesinde, bunların kanıtlanması çabasında ve Tanrı'nın varlığına inanılıp inanılmaması hususunda insanın, Tanrı-alem-insan münasebeti kurulmasındaki rolünün küçümsenemeyecek ölçüde etkin olduğu görülür.

Tanrı-alem-insan münasebeti konusunda böyle bir ilginin varlığı ya da yokluğu hususunun bilinemez olduğunu, kendilerini böyle bir konunun ilgilendirmediğini belirtenler olduğu gibi; Tanrı'nın varlığını inkar edip, âlem ve insanın tesadüfen ve kendiliğinden varolduğunu ileri sürerek, Tanrı-alem ve insan arasında herhangi bir münasebetin olmadığını belirterek meseleyi kökten reddedenler de vardır. Yine bu konuda "içkinci ve aşkinci felsefi görüşler yanında, her ikisini telif eden görüşler de vardır." ³ Acaba bu görüşlere sahip bulunan sistem ve disiplinler hangileridir? Neyi savunmaktadırlar? Şimdi bu görüşleri, Tanrı, alem, insan ayrılığını kabul etmekle birlikte aralarında münasebetin bulunduğunu inkar etmeyen Teizm'den başlayarak, bu münasebetin gevşetildiği, içkinleştigi, içkinliğin ve aşkincılığın birleştirildiği, kaldırıldığı, bu varlıklar arasında münasebetin olup

³ H. Erdem, Age, s. 4

olmadığı hususunda taraf olunmayan görüşlere doğru, yani Deizm, Panteizm, Pan-enteizm, Ateizm ve Agnostisizm şeklinde kısa bilgiler vererek tanıtmaya çalışalım. Burada her sistem hakkındaki genel ve kısa bilgiler verdikten sonra, Rusell'ın o konu hakkındaki görüşlerini ortaya koyup, fikirlerinin o sistem içindeki yeri ve durumunu tartışmaya çalışacağız.

A. TEİZM

Tanrı-âlem-insan münasebetinde, Tanrı'nın varlığını ve birliğini, aşkınlığını, alemi yaratıp yönettiğini, ilahi kaynaklı bir dini, vahyi, buna bağlı olarak peygamberi, ruhu, ruhun ölümsüzlüğünü ve ruhların öbür âlemde hesaba çekileceğini prensip olarak kabul eden felsefe sistemine Teizm adı verilmekte, böyle düşünenlere de Teist denilmektedir. ⁴

Ezeli, şuurlu ve alemi bilen, alemi yaratan ve ona varlık veren, irade sahibi varlık anlayışına sahip olan Teizm, Tanrı-Alem ayniyetini reddettiği, alemin Tanrı'ya ontolojik olarak bağımlı olduğuna inandığı için Tanrı'nın aşkınlığını kabul etmiş ve içkinliği de reddetmiştir.⁵ Dolayısıyla, Teizm'de Tanrı-Alem ve insan münasebeti oldukça canlıdır. Bu sistemde bir tarafta, çeşitli isim ve sıfatları aracılığıyla devamlı olarak alemi ve alemdelikleri yaratan, nizam ve düzene koyarak müdahale eden müteal (aşkın) bir varlık olan Tanrı; diğer tarafta sürekli yaratılan, bilinen, müdahale edilen bir alem ve insan vardır. Tanrı bu sistemde devamlı aktif ve etkindir; alem ise etkilenen ve pasif durumdadır; ne

⁴ Bkz. Peter A. Bertacci, "Theism" The Encyclopædia of Religion, (Ed. Mircea Eliade), c. XIV, s. 421; E. Royston Pike, Encyclopædia of Religion and Religions, s. 121, London, tsz. ; J.R. Hinnels, A Penguin Dictionary of Religions, s. 327; S.H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 267; Erdem, A.g.e., s. 1; İ. Hakkı Baltacıoğlu, Felsefe, s. 92, İstanbul; 1938.

⁵ M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 138, 147

Tanrı'nın işi bitmiştir; ne de alem son kemaline ulaşmıştır. Tanrı ile âlem ve insan arasındaki münasebet devam etmektedir. ⁶ Yine teizm göre, âlem ve (insan), Tanrı'nın mahiyetinin bir parçası yahut tezahürü değildir. Tanrı, âlemin varlık şartıdır; ama âlemin ötesindedir, aşkındır.⁷

Acaba Russel, genel anlamda din hakkında, özel anlamda da teizm hakkında ne tür düşüncelere sahiptir? Bu görüşleriyle teist düşüncenin içinde olan birisi olarak yer almış mıdır?

Russel'a göre, din, hem ferdî hem de ictimai yönleri olan ve ictimai açıdan bakıldığında bilimden daha karmaşıklık arzeden bir fenomendir. Tarihi dinlerden her birinin üç yönü bulunmaktadır. Bunlar, kurum, öğreti ve ferdi törelerden oluşur. Ancak, bu üç yönün önemi çağdan çağa, ayrı ayrı yerlerde büyük değişiklikler göstermiştir.⁸

Tarihin başlangıcında bile Din'in eski olduğunu ve tarih boyunca medeniyetin gelişmesiyle, dinin zayıflamasının birbiriyle orantılı olduğunu söyleyen Russell, dinin, Tanrı ve ölümsüzlük kavramlarında süreklilik aradığını vurgulamaktadır.⁹

Russell'ın iddiasına göre, din, savunucularının da söyledikleri gibi, ictimai zorunluluk duygusunun kaynağıdır. Fert, tanrıların hoşuna gitmeyen bir şey yaptığı zaman, tanrılar yalnız onu değil, tüm kabileyi cezalandırırdı. Böylece, kişinin davranışı, herkesi ilgilendirmiş olurdu. Çünkü ferdi kötülükler, kamu zararına yol açıyordu. Bugün bile ceza

⁶ H. Erdem, A.g.e., s. 1-2

⁷ M.S. Aydın, A.g.e, s. 148; Education and the Social Order, s. 101.

⁸ B. Russell, Religion and Science, s. 8; Education and the Social Order, s. 101

⁹ B. Russell, Education and Social Order, s. 101; H. W. P., s. 64.

kanunu bu görüşün etkisi altındadır. Cinsel sapıklığı olan insanlar tutuklanıyor; oysa sağduyu ile bakılırsa, onların davranışları, yalnız kendilerini ilgilendirir. Cezaları, haklı gösterilecekse Sodom ve Gomore şehirlerinin başına gelenlerle bağlantısı gösterilmektedir. Çünkü ancak, o zaman davranışlar toplumu ilgilendirir. Gariptir ki, tanrıların beğenmediği şeyler, çoğunlukla onları öfkelenendirir; fakat bunlar zarar veren şeyler değildir. Tanrılar, domuz ya da sığır eti yenmesini, ya da ölen hanımın kızkardeşi ile evlenilmesini istemezler. Kral Davud'un zamanında, Tanrı, nüfus sayımını istemedi; bir salgında o kadar insanın hayatına son verdi ki, Davud'un istatistikleri işe yaramadı. Aztek tanrıları, tapınanların isteklerini kabul etmeden önce insan kurbanları ve insan eti yenmesini isterdi. Dinden doğan töre ve ahlak kuralları gariptir; ama bu kuralları ortaya çıkaran şeyin yine de din olduğu kabul edilmelidir. Herhangi bir töre, töresizlikten daha iyi ise, din olumlu yönde bir güç olmuştur denilebilir.¹⁰

Russell, dinin, tutucu bir güç olduğunu ve halihazırda da geçmişteki kötülükleri sürdürdüğünü belirttikten sonra; eskiden Romalıların Tanrılara insan kurbanı sunduklarını, Roma katolik kilisesinin halihazırda bile Cehenneme inandığını örnek göstermektedir. O, Hristiyanlık dininin, isteyenlere avuntu verdiğini; ancak inanç yok olunca, bu avuntuya katlanmanın acı geldiğini, Tanrı'ya ve ölümden sonraki hayata inancı, pek çok gencin kolayca mutsuzluğa düşülecek bir çağda yitirdiğini; ahlakın tek temeli olarak, sadece din gösterilince, dinî inancını yitiren insanın ahlaka da inanmayabileceğini iddia etmektedir.¹¹

¹⁰ B. Russell, E. S. O., s. 101-102.

¹¹ B. Russell, E.S.O., s. 111-114.

Russell, yeryüzünde bir tek Din'in doğru olabileceğini ilk kez Yahudilerin icat ettiğini; ama, onların bütün dünyayı bu dine döndürmeye niyetlerinin olmayıp, sadece bu dinden olmayanları cezalandırdıklarını belirtmektedir. Yahudi inancını özel vahiy yoluyla alıkoyan Hristiyanlar, buna bir de Romalılarından aldıkları dünya egemenliği fikri ile, Yunanlılardan aldıkları metafizik kurnazlık zevkini kattılar. Bunlar bir araya gelince, dünya yüzünde şimdiye kadar ilk defa görülmüş en acımasız bir din ortaya çıktı. Japonya'da, Çin'de, Şinto dini ile Konfüçyanizm'in yanısıra, Budizm'in varlığı da uysallıkla kabul ediliyordu. İslâm dünyasında, Hristiyanlarla Yahudilerden hiç kimseye haraçlarını verdikleri sürece, kimse ilişmiyordu. Oysa, Hristiyanlık dünyasında Ortodoksluktan en küçük bir sapmanın cezası bile genellikle ölümdü.¹²

Evrensel anlamda mutluluğu sağlayabilecek şeyin bilgi olduğunu, ancak bu amaca ulaşmada en büyük engelin de din olduğunu iddia eden Russell, yavaş yavaş dinin gerçek olgulara dayanmadığının ortaya çıktığını da ilave eder.¹³

Russell'a göre, bir teist, arzulanır olanın, Tanrı yönünden arzulanan bir şey olduğunu savunabilir.¹⁴ Yine, O'na göre, eski medeniyetlerde baba, Tanrı'ydı. Hristiyanlıkta da Tanrı, babadır. Öyleyse, bu anlayışa göre insan ana babanın otoritesi zayıflamıştır.¹⁵

Protestanlığın, başa geçen insanlara değil, Tanrı'ya itaat etmek gerektiğini söyleyen ilkesinin, içinde anarşik unsur taşıdığını söyleyen

¹² B. Russell, E.S.O., s. 111-114.

¹³ B. Russell, In Praise of Idleness, s. 108.

¹⁴ B. Russell, H.W.P., s. 797

¹⁵ B. Russell, Marriage and Morals, s. 140-141

Russell, Tanrı'ya itaatin anlamının, uygulamada, kişinin kendi vicdanına kulak vermesi demek olduğunu ve kişilerin vicdanlarının farklı olabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, ona göre, yasayla vicdan arasında çıkacak olan muhtemel çatışmalarda, gerçek Hristiyanlara göre, kişi, yasanın buyurduklarını değil, vicdanının öngördüğünü yerine getirmeyi namus borcu sayacaktır.¹⁶

Dini, çağdaş dünyada bulunan akıldışı etkinlik olarak niteleyen Russell, Hristiyanlıkta, önemli olan şeyin, insan ile Tanrı arasındaki münasebet olduğunu, insan ile yakınları arasındaki münasebetin önemli olmadığını belirtmiştir.¹⁷

Russell, almanaklarda ve coğrafya kitaplarında, dünya nüfusunu, Hristiyan, Müslüman, Budist veya fetişistler vs. diye ayırmak söz konusu olduğunda, kendi coğrafya kitaplarının, o bölgede yaşayan herkesi Hristiyan olarak belirttiğini; bu bağlamda, coğrafi anlamda, o bölgedeki kendisi de dahil herkesin Hristiyan olduğunu vurguladıktan sonra; "ama ben Hristiyan değilim. Çünkü Tanrı'ya ve ruhun ölümden sonra dirileceğine dair bir inancım yok ve İsa'yı bir ahlak teorisyeni olarak kabul etsem bile, insanların en olgunu ve bilgisi olarak onaylamıyorum"¹⁸ şeklindeki sözleriyle, hem Hristiyan anlamında bir Teist olmadığını, hem de Tanrı'nın varlığını kabul eden ve Tanrı'ya inanan anlamda herhangi bir din mensubu, bir Teist olmadığını açık sözlülükle itiraf etmektedir.

Russell, diğer yöre insanların inançlarının hurafe, Avrupalıların inançlarının ise "kutsal dinimizin (our holy religion)

¹⁶ B. Russell, Marriage and Morals, s. 140

¹⁷ B. Russell, A.g.e., s. 97, 139

¹⁸ B. Russell, Why I'm not a Christian, s. 14

gerçeklerinden birisi olarak kabul edildiğini” belirttiği ifadeleriyle, kendisini Hristiyanlığın mensubu bir Teist olarak düşünmemekte, bu hususta alaylı bir tavır takınmaktadır. Yine buna benzer bir açıklamasında, Saint Augustinus’un, İngiltere’deki misyonerlik faaliyetleri için papa tarafından görevlendirildiğini belirttikten sonra “Bugün hepimiz Hristiyan olduğumuza göre, misyon başarıyla yerine getirilmiştir”¹⁹ şeklindeki sözleriyle de alaylı ifadeler kullanmıştır. Çünkü, O, bu sözlerinden çok önceleri, Tanrı’ya inanmadığını ve Hristiyan olmadığını ortaya koymuştu.

Russell, “ben şahsen dinlerin hiçbirini kabul etmem ve her türlü dinî inancın, giderek yokolmasını ümid ederim”²⁰ şeklindeki sözleriyle de yine Teizmin içinde herhangi bir yerde bulunmayı reddetmiştir.

Aslında Russell’ın “Am I an Atheist or an Agnostic? (Ben bir Ateist mi veya Agnostik miyim?)”²¹ adlı yazısı bile, tek başına, O’nun Ateizm’in ve Agnotisizm’in dışındaki sistemlerin içinde yer almadığını göstermek için yeterlidir. Ancak biz, O’nun görüşlerinin, diğer sistemler karşısındaki yerini tesbit etmek açısından, incelenmesi gerektiği için burada Teizm’le olan ilişkisini ele aldığımız gibi, bu ilişki olumsuz bile olsa, Deizm, Panteizm ve Pan-enteizmle kıyasladıktan sonra, yukarıda ismini belirttiğimiz yazısı doğrultusunda da Ateizm ve Agnositizm’le olan ilişkisini değerlendirmeye çalışacağız. Şimdi Russell’ın Deizm hakkındaki görüşlerini ve Deizm karşısındaki tavrını otaya koymaya çalışalım.

¹⁹ B. Russell, H.W.P., s. 406

²⁰ B. Russell, Sceptical Essays, s. 101

²¹ Bkz. B. Russell, “Am I an Atheist or an Agnostic” B. Russell on God and Religion (Ed. Al Seckel), s. 83-86

B. DEİZM

Tanrı-Alem-insan münasebetinde, Tanrı'nın aşkınlığını kabul eden ve Tanrı'yı aklî bir zaruret olarak gören Deizm ²² ve deistler, her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini, takdiri inkar ederek, sadece akıl ile idrak edilen bir Allah'ın varlığını kabul eden ve teşbihi (benzetme), teşhisi (şahıslaştırma) reddeden felsefi meslek²³ ve bu mesleğin temsilcileridir. Deistler, Tanrı'yı ilk mutlak sebep olarak kabul eder; ama onu her türlü etkilenmeden uzak görürler; dolayısıyla Tanrı, her türlü ilgi ve ilişkidenden uzak olur. Bu görüş, âlemi bütünüyle Tanrı'nın dışında tutmak zorunda kalır.²⁴ Varlığı, akılla bilinebilen ve aleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışına sahip olan deistler; Tanrı hakkında konuşmayı en aza indirmekte, ²⁵ dolayısıyla "Tabiî Din" dedikleri tamamıyla felsefi ve akli olan bir din kabul etmektedirler.²⁶ Bu nedenle deizmde, Tanrı-Alem ve insan arasında vahyin koyduğu bir münasebet değil de, deizmin akıl aracılığı ile kendisinin ortaya koyduğu bir münasebet savunulmaktadır.

Russell'ın, Teizm'e bakışını ve teizm karşısındaki tavrını ortaya koymaya çalıştığımız kısımdaki, din ve Tanrı hakkındaki görüşleri dikkate alındığında, Onun Teist sistemlerin Tanrı inancına olumsuz baktığı gibi, Deizm'in Tanrı anlayışına da pirim vermediği açıkça görülür. Russell'a göre, başlangıç ve bitimi olmayan nesneler, Tanrı'nın

²² Allen W. Wood, Deizm The Encyclopædia of Religion (Ed. M. Eliade) c. IV, s. 262, London - 1987; E. Royston Pike, A.g.e, s. 121, H. Erdem, A.g.e, s. 2

²³ S.H. Bolay , Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 49; İbrahim Madkour, A.g.e, s. 37

²⁴ M.S.Aydın, Din Felsefesi, s. 159

²⁵ M.S. Aydın, A.g.e, s. 142,144

²⁶ S.H. Bolay, A.g.e, s. 49; H.Erdem, A.g.e, s. 2; J.H. Randall-J. Buchler, Felsefeye Giriş, s. 116-117

düşünce ürünü olarak kavranabilmişlerdir. Mesela, Platon'un Tanrı'yı bir geometrici olarak kabul eden öğretisi, Sir James'in Tanrı'yı geometriye düşkün sayan inancı buradan doğmaktadır. Vahiy dinine karşıt olarak akılcı din, Phytagoros'tan ve belirli bir şekilde Platon'dan beri bütünüyle, matematiğin ve matematik yöntemin egemenliği altına girmiştir.²⁷

Aklın ve mantığın herhangi bir dinî inançla, başa çıkabileceği durumlara çok az rastlanacağını belirten Rusell, bunun en iyi örneği olarak, XVIII. yüzyıl Fransız akılcılığını gösterir. Bununla birlikte, Russell'a göre, dogmatik din meselesinde, inançların veyahut inançsızlığın belirlenmesinde sağduyunun daha önemli bir yeri olması istenirdi. Belirli önermelere inanmaya ya da inanmamaya duygular- özellikle övgü ve yergi- karıştıran propaganda, bilimin özüne buna bağlı olarak da medeniyete engeldir.²⁸

Görüldüğü gibi Russell Deizm'e ve Deistlere karşı da bir tavır içindedir. Acaba O, panteizm ve panteistler karşısında nasıl bir tavır almaktadır? Onları onaylıyor mu yoksa önceki varlık açıklamalarında olduğu gibi yoğun bir eleştiriye mi tabi tutuyor?

C. PANTEİZM

Tanrı-Alem-(insan) münasebetinde, her şeyin Tanrı; Tanrı'nın da her şey olduğunu savunup, böylece yüce zât fikrinin reddedildiği doktrin olan Panteizm²⁹, Teist düşüncedeki aşkın, yani sıfatları

²⁷ B. Rusell, H.W.P., 55-56

²⁸ B. Russell, Eğitim ve Toplum Düzeni (Çev. Nail Bezel), s. 156

²⁹ Charles Hartshorne, "Pantheism", The E. of Religion, XI/165; E.R. Pike, E. of Religion and Religions, s. 289; John R. Hinnels, The Penguin Dictionary of Religions, s. 245

aracılığıyla devamlı olarak aleme müdahalede bulunan Tanrı'yı bu aşkın özelliğinden uzaklaştırmış; O'nu tutup alemin içine veya alemi O'nun içine sokmuş; adeta alemi içten yöneten (immanent) sebep haline getirmiştir.³⁰ Dolayısıyla, Tanrı'yı alemde içkin olarak düşünüp, aşkın uluhiyet anlayışını kabul etmeyen Panteizm'de yaratma fikri de yoktur. ³¹

Tanrı-Alem-insan münasebetinde, İslam düşünürlerinin savunduğu, ancak Panteizmden farklı olan Vahdet-i Vücud, Allah'tan başka hakiki hiçbir varlık sahibi kabul etmeyen, bütün varolanları Mutlak Vücud sahibinin isim ve sıfatlarının tezahürü, tecellisi, sayarak, hakiki var olana nazaran, onların ezeli ve ebedi yokluğu ifade ettiğini, keşf ve tecrübe yoluyla ortaya koyan tasavvufi bir meslektir.³² Vahdet-i Vücud, Allah'ı zatı ve kendine özel isim ve sıfatlarıyla aşkın; ancak isim ve sıfatlarının gereği, alemde ve insanda tecellisiyle de içkin olarak gören bir anlayış olarak açıklanabilir. ³³

Russell, Teist ve Deist anlamda bir Tanrı inancını kabul etmediği gibi, Panteist anlamda bir Tanrı inancını da kabul etmemiştir. Ona göre, Panteist öğreti de, Teist öğreti gibi, bir takım güçlüklerle sahiptir; Sözceliği, bu öğreti zamana bağlı evrimin gerekliliğini açıklayamamaktadır.³⁴

³⁰ H. Erdem, A.g.e, s. 33

³¹ M.S. Aydın, A.g.e, s. 154

³² H. Erdem, A.g.e, s. 38; Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 507, İstanbul- 1991;

³³ Panteizm ile Vahdet-i Vücud'un farklılıkları için bkz. Ferid Kam, Vahdet-i Vücud, İstanbul, 1331; H. Erdem, Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücud, Ankara, 1990; Şahin Filiz, Mistisizm ile Tasavvuf Arasındaki Temel Farklar, Diyanet Dergisi, c. XXX, Sayı 1, Sayfa 103-124, Ankara, 1994

³⁴ B. Russell, Religion and Science, s. 210..

D. PAN-ENTEİZM

Bazı yönleriyle Tanrı'nın aşkınlığı, bazı yönleriyle de Tanrı'nın alemde ve insanda içkin olduğunu savunan; ancak Vahdet-i Vücut'dan farklı olarak, Batı'da XIX. yüzyılda gelişmiş bulunan pan-enteizm'e, "çift kutuplu teizm" veya "diyalektik teizm" adı da verilmektedir.³⁵ Pan-enteizm, ezeli, şuurlu, alemi bilen ve ihata eden, değişebilen varlık sahibi anlayışıyla, Tanrı'yı soyut, mutlak vs. vecheleriyle alemin üstünde; somut, izafi vs. vecheleri açısından bakıldığında, alemin içinde; yani, birine göre müteal (aşkın-transan-dental), diğerine göre alemde mündemiç (içkin-immanent)dir.³⁶ Pan-enteistler, Tanrının yetkinliğini kabul etmektedirler; ancak bu yetkinlik, Teizm'de görüldüğü şekliyle bir yetkinlik değildir. Ayrıca Pan-enteistler yaratma kavramından da Teizm'deki ya da Vahdet-i Vücut'daki şekliyle olan yaratmayı anlamamakta,³⁷ ortaklaşa bir yaratma faaliyeti içerisinde, insan ile Tanrı'nın adeta elele verip, sürekli oluşum içinde olan alemde faaliyet göstermekte ³⁸ olduğunu iddia etmektedirler.

Russell'ın yazılarında, Pan-enteizm ve Pan-enteistler hakkında doğrudan bir bilgiye rastlamıyoruz. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Pan-enteizmin Batı'da, felsefi anlamda XIX. yüzyılda gelişmiş olmasıdır. Ancak, Pan-enteizmin tek yönüyle de olsa, Tanrı'yı aşkın olarak kabul etmesi, yine diğer yönden içkin kabul etmesi bile Russell'ın böyle bir düşüncüyü kabul etmesine imkan vermez. Çünkü O, her halukarda, Tanrı fikrinin ve inancının kabul edilmesine karşı çıkmıştır.

³⁵ C. Hartshorne, "Panthéism", The Encyclopædia of Religion, XI 165; M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 155

³⁶ M.S. Aydın, A.g.e, s. 140, 148; H. Erdem, A.g.e, s. 4

³⁷ M.S. Aydın, A.g.e, s. 148-150

³⁸ M.S. Aydın, A.g.e, s. 91

Dolayısıyla Russell'ın bizzat kendisiyle ve düşünceleriyle, pan-enteizm arasında olumlu bir ilişki kurabilmek imkan dışı görünmektedir.

Şu halde, buraya kadar Russell'ın durumunu ve tavrını tesbit etmeye çalıştığımız, Teizm, Deizm, Panteizm, ve Pan-enteizm ile Russell'ın olumlu bir ilişkisi söz konusu olmadığına ve kendisi de, kendisinin "Ateist mi yoksa Agnostik mi?" olduğunu ortaya koyma çabasında bir yazı kaleme aldığına göre, O'nun bu yazısındaki ve diğer yazılarındaki görüşleri doğrultusunda Ateizm ve Agnostisizm hakkındaki düşüncelerini ve bu iki sistem karşısındaki tutumunu tartışarak ortaya koymaya çalışalım. Ancak bu konulardaki Russell'ın tutumunu ayrı ayrı değil, bir arada ve girift olarak sunmaya çalışacağız.

E. ATEİZM VE AGNOSTİZM

Tanrı-Alem-insan münasebetinde, Tanrı'yı inkar edip, insanı, alem ve madde içinde eriten³⁹ Tanrı'nın yaratması ve diğer sıfatları konusunda kendi söylediklerinden başka söylenilenleri kabul etmeyip, "hepsinin üstüne sünger çekerek"⁴⁰ Tanrı-Alem ve insan arasında hiçbir münasebetin olmadığını iddia edenlerin savunduğu bir sistem olan ateizm, temelde teist anlayışlara karşı çıkan bir harekettir. Ateizm, alemi yaratan ve Onun varlığını devam ettiren, özü itibariyle aşkın, fakat sonsuz gücü, bilgisi, iradesi vb. ile alemde içkin olan teist, hatta belki de daha yerinde bir terim ile "Monoteist Tanrı" inancına karşı tepki olarak doğan bir düşünce hareketidir. Bu bakımdan düşünce tarihinin geleneksel ateizmi gıdasını büyük ölçüde Teizm'den özellikle de Tanrı'nın varlığını isbat etmeye çalışan felsefi delillerden almaktadır. ⁴¹

³⁹ S.H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s. 11

⁴⁰ M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 91

⁴¹ M.S. Aydın, A.g.e, s. 167-168

Bu itibarla Ateizm, teizme karşı bir hareket olmakla birlikte, aynı zamanda Teizme bağlı bir hareket de sayılabilir.

Ateizm, Tanrı'nın olmadığını savunup, bu hususta fonksiyonel davranmayan, Tanrı'nın yokluğunun delillerine işaret etmeden sadece yokluğunu öne süren Negatif Ateizm ve Tanrı'nın yokluğunu delilleriyle birlikte ortaya koyma çabasında bulunan, Ateizmi sistemli bir şekilde savunan Pozitif Ateizm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. ⁴²

Tanrı-Alem-insan münasebeti hususunda şimdiye kadar saydığımız sistemlerden farklı olarak, herhangi bir sistem içinde yer almadığını, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu ve diğer sıfatlar konusunda olumlu ya da olumsuz, lehte ya da aleyhte herhangi bir şey söyleyemeyeceklerini, hatta daha da ileri giderek bu alanda hiç birşey söylenemeyeceğini, en azından insanın elindeki veriler aracılığıyla söylenemeyeceğini öne süren, kendilerinin bu hususta Agnostik olduklarını belirten insanların savunduğu görüşe genel olarak Agnostisizm adı verilir. ⁴³

Agnostisizm terimi, 1859 yılında T. Huxley tarafından kullanılmış; terimin bizdeki karşılığı eskiden "La edriye" "La irfaniye" şeklindedir. Sonraları ise "Bilmemezlik" "Bilmezcilik" ve "Bilinemezcilik" şeklinde adlandırmalar yapılmıştır.⁴⁴ Burada bu farklı isimler üzerinde detaylı durmayacağız; ancak burada şunu belirtelim ki, isimlendirmedeki farklılıklar isimlendirme yapanların bu görüşe farklı yaklaşımlarından ileri gelmektedir.

⁴² M.S. Aydın, A.g.e, s. 164-165

⁴³ M.S. Aydın, Din Felsefesi, s. 165

Dini konularda özellikle çağdaş Batı felsefesi gözönünde bulundurulduğunda bu günlerdeki en yaygın olan tutumun Agnostik tutum olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bilindiği gibi, Agnostik, Teist ile ateist arasında üçüncü bir seçeneğin bulunduğunu kabul eden kimsedir. Klasik şekliyle Agnostik, Tanrı'nın varlığını iddia eden Teistle, onun varlığını inkar eden Ateistten farklı olarak, meseleye karar vermek için yeterli delil ve dayanaklardan yoksun olduğumuzu belirterek yargıyı askıya alan kimsedir. ⁴⁵

Aslına bakılırsa agnostikliğin tek bir yüzü yoktur, ya da Agnostisizm agnostiklere göre yüz değiştirebilmektedir. Belki Teizm ile Ateizm arasında bir yerde, onlara aidiyeti kabul etmeyerek tarafsız olduğunu öne süren Agnostisizm bu manada tarafsız olsa bile, mesele hakkında "bilemeyiz" ya da "bilinemez" şeklinde bir yargıyla, nihai yargıya varılamayacağını söylemiş olmakla bile, tarafsız değildir ve bilinemeyeceği yargısına varmış durumdadır. Yani Tanrı-Alem-insan münasebetinde o da bir taraf oluşturmaktadır.

Diğer taraftan meselenin bilgi yönü bir tarafa, "Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna inanç" yönü de yabana atılacak türden değildir. Bir insan, bilgi açısından meselenin ortaya konulamayacağını savunmakla birlikte, Tanrı'nın varlığına inandığını söyleyebilir. Yine Allah'ın varlığına inandığını; ama bu konuda delil getirmeye ihtiyacı olmadığını iddia edebilir. Nitekim Fideist (imancı) adı verilen insanlar bu durumdadır. Yine İslam düşüncesinde Allah'ın nihai ve mutlak mahiyetinin bilinemeyeceği, Onu tanımanın (marifetullah) bir keşf ve

⁴⁴ E.R. Pike, Encyclopaedia of Religion and Religions, s. 9; İbrahim Madkour, el-Mucemu'l-Felsefi, s. 158; M. Namık Çankı, Büyük Felsefe Lügati, I, 87-88, İstanbul, 1954; Rıza Tevfik, Mufasssal Kamus-u Felsefe, s. 139-140, İstanbul, 1330

⁴⁵ Turan Koç, Din Dili, s. 2

kalb işi olduğunu söyleyen; ama inanmaya devam eden insanlar olabilir.⁴⁶

Aynı şekilde, Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğini savunmakla birlikte O'na inanmayan; ama inançsızlığı için delile ihtiyaç duymayanlar da bulunabilir. Dolayısıyla bilgi konusunda Agnostik; ama inanç noktasında, bir insan, Teist ya da Ateist olabilir. O halde bir insan Agnostik-teist olabileceği gibi; Agnostik-ateist de olabilir. Buradaki Agnostiklik, meselenin bilgi boyutunu, teistlik ve ateistlik ise inanç boyutunu oluşturmaktadır; ancak Agnostik olduğunu söyleyen insanlar Teist ya da Ateist oldukları hususunda olumlu bir şey söylememiş, ikisi dışında bir kategoriye dahil olduklarını iddia etmişlerdir. Agnostik olduğunu söyleyenlerden bazıları doğrudan Teistlik, teistliğe yol vermek, idealistlik, korkaklık vb. suçlarla suçlandıkları gibi, bazıları da ateistlikle suçlanmışlardır.

1920'li yıllardan itibaren Agnostisizmin özellikle Viyana Çevresine bağlı düşünürler arasında büyük ilgi gören "doğrulamacı tahlilleri" kendisine ilke edinen yeni ve daha köklü bir şekli savunulmaya başlandı. O güne kadar Teist, Ateist ve Agnostikler genel olarak din dilinin, özel olarak da Tanrı hakkında konuşmanın, yani Tanrı'yı söz konusu eden ifadelerin, her halükarda anlamlı olduğu şeklindeki varsayımı kabul ediyorlardı. Genel mantıkçı pozitivist yaklaşımın bu

⁴⁶ Bu konuda bkz. Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, s. 101, İstanbul, 1993; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Dîni Çoğulculuk*, s. 37, İstanbul, 1995. Marifetullah'ın Epistemolojik açıdan değerlendirilmesi konusunda, Hanifi Özcan'ın, *Epistemolojik Açıdan İman*, (İstanbul, 1997, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları) adlı kitabı ile Şahin Filiz'in, *İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri* (İstanbul, 1995, İnsan Yayınları) adlı kitabı (Söz konusu kitap, S.Ü.S.B.E. İslâm Felsefesi Tarihi Anabilim dalında Prof. Dr. Fahrettin Olguner'in danışmanlığında, "Tasavvufî Bilginin Felsefî İmkanları" başlığıyla hazırlanmış bir doktora tezidir.) önem arz eden çalışmalardır.

doğrulamacı tahlil ilkesinden yola çıkan çağdaş agnostiklere göre ise böyle bir varsayımı kabul etmek mümkün değildir.⁴⁷

Russell'a göre, Agnostik, Hristiyanlığın ve diğer dinlerin ilgilendiği Tanrı ve gelecek hayat gibi meselelerde, gerçeği bilmenin imkansızlığını düşünen kişidir. En azından tamamiyle imkansız olmasa bile, şu anda imkansız olduğu kanatını taşımaktadır. Ateiste gelince, O, tıpkı bir Hristiyan gibi, Tanrı'nın var olup olmadığını bilebileceğimizi savunmaktadır. Hristiyan'a göre, bir Tanrı'nın olduğunu bilebiliriz. Ateist'e göre de, olmadığını bilebiliriz. Agnostik ise, bu konuda bir yargıda bulunmaz. Tanrı'nın varlığını kabul etmek için de inkar etmek için de yeterince delil olmadığını söyler.⁴⁸

Görüldüğü üzere Russell, Agnostik ile Ateist'in birbirlerinden farklı şeyleri öne sürdüğünü belirtmektedir. Bu ayırım, teorik çerçeveden bakıldığında önemli bir ayırımdır. Ama pratik çerçevede durum nasıl olacaktır? Agnostik, hem Teist'ten hem de Ateist'ten farklı tutum ve davranışlar sergileyebilecek midir?

Aslında Russell'a göre Agnostik, Tanrı'nın varlığının imkansız olmasa da pek olağandışı olduğunu savunabilir. Hatta bu durumu, uygulamada düşünmeye değmeyecek kadar ihtimal dışı bile sayabilir. Bu durumda Ateizm'den çok uzak bulunmamaktadır. Agnostik'in tutumu, dikkatli bir filozofun, eski Yunan tanrıları konusunda takınacağı tavır gibi olabilir. Russell, eğer kendisinden Zeus'un, Poseidon'un, Hera'nın ve öteki Olympos'luların varolmadıklarını kanıtlaması istense, kesin delilleri bulmaktan yoksun kalacağını itiraf etmiştir. O'na göre,

⁴⁷ Turan Koç, Din Dili, s. 2-3.

⁴⁸ B. Russell "What is an Agnostic?", The Basic Writings of Bertrand Russell, (Ed. R.E. Egner-L.E. Denonn), s. 577

Hristiyan Tanrı'sını, Olymposlu'lar kadar olağandışı sayan bir Agnostik, pratik bakımdan Ateist'le birlikte hareket etmektedir.⁴⁹

Russell, Agnostik'in, dine inanan kişilerin kabul ettikleri anlamda, hiç bir otorite kabul etmediğini, herkesin, davranış meselelerini kendisinin düşünmesi gerektiğini savunduğunu; neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda, bazı hristiyanlar kadar kendinden emin olmadığını, baskıya karşı olup, ahlakî açıdan mahkum etmekten de kaçındığını belirtmektedir. Yine Russell'a göre, Agnostik, günah kavramını yararlı bir kavram saymaz. Ama her dilediği şeyi de yapmaz. Agnostik, Kutsal Kitab'a, tıpkı aydın din adamlarının baktığı gibi bakar. O'nun Tanrısal vahiyle geldiğine inanmaz. İlk tarih bölümlerinin efsane olduğunu, gerçeğe, Homeros'ta olduğundan daha yakın düşmediğini, içindeki ahlak öğretisinin bazen iyi; ama bazen de çok kötü olduğunu düşünür.⁵⁰

Russell'a göre, Agnostik, Tanrı'ya inanmadığı için, İsa'nın Tanrı olduğunu da düşünmez. Çoğu Agnostikler, İncillerde anlatıldığı şekliyle İsa'nın hayatına ve ahlak öğretilerine hayrandırlar. Ama bu hayranlık, belli bir takım diğer insanlara duydukları hayranlıktan daha çok değildir. Yine Agnostikler, (İsa'nın) Bakire (Meryem)'den doğumunun, putperest mitolojiden alınmış bir doktrin olduğunu savunurlar. Ayrıca üçleme (Tanrı-Oğul-Kutsal Ruh) doktrinine inanmazlar. Çünkü, bu doktrinler, Tanrı'ya inanmadan mümkün olmaz.⁵¹

Russell, bir Agnostik'in, aynı zamanda bir Hristiyan olabileceğini kabul etmez. Aslında, Hristiyanlığın, komşuları sevmek, acılara karşı

⁴⁹ B. Russell, "What is an Agnostic?", A.g.e., s. 577

⁵⁰ B. Russell, "What is an Agnostic?" A.g.e., s. 577-579.

⁵¹ B. Russell, "What is an Agnostic?" , A.g.e., s. 579.

geniş duygudaşlık, zalimlik ve kötülüklerden arınmış bir dünya istemek olduğu savunuluyorsa, kendisine bu anlamda Hristiyan denilebileceğini, ama bu defa, diğer din mensublarına haksızlık yapılmış olunacağını, çünkü onların içinde de benzer iyi davranışlar içinde olanların bulunduğunu belirtmektedir. Yine Russell'a göre, eskiden kendilerine Hristiyan diyenlere, bugün aynı şeyi savunanların büyük çoğunluğu da Tanrı'ya ve ölümsüzlüğe inanmayı, Hristiyan olmak için zorunlu bir şart sayacaklardır. Bu sebeple O, kendisine Hristiyan demediğini ve bir Agnostik'in Hristiyan olamayacağını belirtmiştir.⁵²

Russell'ın belirttiği şekliyle Agnostikler, ruha da maddeye de şüpheyile bakmaktadırlar. Kendisi bu konuda aynı şekilde şüphecidir. Ona göre, ruh da madde de, gerçekten var olan şeyler olmayıp, sadece yararlı konuşma sembolleridir. Agnostik, tatmin edici deliller olduğunu kabul etmeden, ahiret hakkında yan tutmaz. Russell, kendi adına, ölümden sonra yaşanılacağına inanmak için herhangi bir sağlam delil ve neden görmediğini, ama yeterli deliller olursa da buna inandırılmaya açık olduğunu ifade etmektedir. Yine O, Cennet ve Cehenneme de, yeterli deliller olmadığı için inanmadığını belirtmiştir.⁵³

Russell, Tanrı'yı inkar etmekten korkmadığını, çünkü, Zeus'u ve Jupiter'i, Odin'i ve Brahma'yı inkar ettiğini ve bundan dolayı vicdan azabı yaşamadığını, aynı şekilde, insan ırkının pek çoğunun Tanrı'ya inanmadığını ve bunun sonucunda da gözle görülebilecek herhangi bir ceza çekmediklerini gözlemlediğini ifade eder ve "eğer bir Tanrı olsaydı, onun kendi varlığından şüphe edenlere kızmak gibi boş bir küçüklüğe

⁵² B. Russell, "What is an Agnostic?" , A.g.e., s. 579-580.

⁵³ B. Russell, "What is an Agnostic?" , A.g.e., s. 580-581.

kapılmasının pek mümkün olmayacağını düşünürdüm” şeklindeki sözlerini sürdürür.⁵⁴

Agnostiklerin, tabiat kanununa aykırı olaylar anlamına “mûcizeler” olduğuna dair herhangi bir delil olduğunu zannetmediklerini ve düşünmediklerini belirten Russell, mûcize diye öne sürülen şeyleri, agnostığın, efsane olarak algıladığını ve bütün dinlerin efsanelerle dolu olduğuna işaret ettiklerini savunmaktadır.⁵⁵

Russell’a göre, ne derece Agnostik olursa olsun, aklı başında hiç bir kimse, “sadece akla inanmakla” yetinmez. Akıl, kimisi gözlenmiş, kimisi kıyaslanmış olgu meseleleriyle ilgilidir. Gelecek hayatın olup, olmadığı, bir Tanrı’nın var olup olmadığı konuları olgu meselelerine girer ve bir Agnostik, bunların, aynen “yarın ay tutulacak mı?” sorusu gibi araştırılmaları gerektiğini savunur. Ama, davranışları açıklamak ve belirlemek için olgu verileri yeterli gelmez. Dolayısıyla aklın alanının dışındaki amaçları ortaya koymak için, akla aykırı olmamaları şartıyla, duygular, duyumlar ve arzular kullanılabilirler.⁵⁶

Geniş kitlelere yayılmış ve kurumsallaşmış bütün büyük dinlerin, az-çok bir miktar dogma içerdiklerini belirten Russell, dinin, anlamı pek fazla belirgin ve kesin olmayan bir terim olduğunu vurguladıktan sonra, Konfüçyanizm’e, dogması olmamakla birlikte, yine de din denilebileceğini, Komünizmin de, Sovyet Hükümeti ve Komünist Partisi tarafından, canlı ve baskıcı bir dogma haline geldiğini, bu haliyle bir din özelliğine sahip olduğunu, dolayısıyla, gerçek anlamda bir Agnostığın Komünizme karşı olması gerektiğini savunmuştur. Russell, kendi

⁵⁴ B. Russell, “What is an Agnostic?” , A.g.e., s. 581.

⁵⁵ B. Russell, “What is an Agnostic?” , A.g.e., s. 581.

⁵⁶ B. Russell, “What is an Agnostic?” , A.g.e., s. 583.

hesabına, özellikle de ilk haliyle, tarihi dinler içerisinde en az baskıcı olması hasebiyle Budhizm'i yeğlediğini itiraf etmiştir.⁵⁷

“Kendisini ne tür bir delilin, Tanrı'nın var, olduğuna inandıracağı” sorusuna Russell'ın cevabı şu olmuştur: “Sanıyorum ki, gelecek yirmidört saat boyunca, gökten, benimle ilgili neler olacağını söyleyen bir ses duysam ve haber verilen bu olayların, bazıları da vuku bulma ihtimali son derece zayıf şeyler olsa, sonra bütün bunlar vuku bulmaya başlasa, o zaman belki, en azından insan üstü zeka sahibinin varlığına inanabilirdim. Beni inandırabilecek bu çeşit başka deliller tasavvur edebiliyorum; fakat bildiğim kadarıyla da, gerçekte böyle hiçbir delil yoktur”.⁵⁸

Russell, kendisinin bir filozof olarak, Tanrı'nın varlığı hakkında konuştuğu zaman, kendisini Agnostik olarak tanımlayabileceğini, çünkü, bir Tanrı olmadığını gösterecek bir yeterli delil bulunduğunu zannetmediğini ve düşünmediğini belirtmektedir. Diğer taraftan sokaktaki sıradan bir insan olarak konuşması gerektiğinde, kendisine bir Ateist demesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Çünkü bir Tanrı olmadığını ortaya koyamayacağını belirttikten sonra, aynı şekilde hemen tanrıların da var olmadıklarını ortaya koyamayacağını ilave ettiğini belirtmektedir. Russell, aynı şekilde, Homerik tanrılar söz konusu olduğunda da onlar hakkında felsefi bağlamda konuşurken kendisinin Agnostik, ama normal bir konuşmada ise bu tanrılar karşısında Ateist

⁵⁷ B. Russell, “What is an Agnostic?” , A.g.e., s. 583-584.

⁵⁸ B. Russell, “What is an Agnostic?” , A.g.e., s. 584.

biri olarak konuştuğunu, Hristiyan Tanrısı hakkında da aynı tavrı takındığını açık sözlülükle belirtmiştir.⁵⁹

Aslında Russell, gerek yurtdışına gittiğinde, gerekse hapishanede ve benzeri yerlerde, daima, dininin sorulduğunu ve nerede Ateist, nerede Agnostik cevabını vermesi konusunda zorlandığını ve bu yüzden de bu konunun zor bir mesele olduğunu itiraf etmiştir.⁶⁰

Bu kısımda, Agnostisizm, Agnostik, Ateizm ve Ateist hakkında Russell'in kendi görüşlerini doğrudan ve bütün halinde ortaya koymak açısından, değerlendirme yapmadan almaya gayret ettik. Şimdi, Tanrı'nın Varlığının Delilleri, Tanrı İnancı ve Din hakkında daha önce vermiş olduğumuz görüşlerini de göz önünde tutarak, buradaki görüş ve düşüncelerini değerlendirmeye ve tartışmaya çalışalım.

Aslında Russell, dogmatik olarak "Tanrı'nın yokluğunu" doğrudan savunmadığını ve bunun ortaya konulamayacağını belirtmiş olmakla birlikte, "Tanrı'nın Varlığı" ve bunun ortaya konulup-konulamayacağı meselesinde de olumlu bir tavır takınmamaktadır. Bu meselede agnostik birisinin, ateistten farklı olduğunu belirtmektedir. Gerçekten onun iddia ettiği gibi, bazı ateistler, Tanrı'nın var olmadığının bilindiğini iddia etmişlerdir; ancak yine çoğu ateist de bu konunun kesin olarak bilgi yoluyla ortaya konulamayacağını gözardı etmemekle birlikte Tanrı'nın varlığını inkar edebilmişlerdir.

Eğer Ateizmi, Tanrı'nın yokluğunun kesinlikle bilinen bir mesele olduğunu ortaya koymak şeklinde anlarsak, bu Ateizmin sınırlarını iyice

⁵⁹ B. Russell, "Am I an Atheist or an Agnostic?", Bertrand Russell, On God and Religion (Ed. Al Seckel), s. 85.

⁶⁰ B. Russell, A.g.m., A.g.e., s. 84-85.

daraltmış, adeta ona hiçbir alan bırakmamış olduğumuzu gösterir. Zaten bu anlamda da düşünce tarihinde hiçbir kimseyi atesit olarak görmek mümkün olmaz. Çünkü, hiçbir filozof ve bilgin, “Tanrı’nın yokluğunu” ortaya koyma başarısını gösterebilmiş değildir.

Şayet, Ateizmi, Tanrı’nın yokluğunun kesinlikle bilinebileceğini, bunun ortaya konulabileceğini iddia etmek olarak anlarsak, o zaman Ateizmin az da olsa mümkün olabileceğini gösteren bir alana sahip olduğu düşünülebilir. Çünkü bu anlamda, bazı düşüşürler bir takım iddialarda bulunmuşlar ve delil ortaya koyma denemelerinde bulunmuşlardır.

Yukardaki iki anlamda savunulan çeşidiyle Ateizm, Pozitif Ateizm olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda da inancın ötesinde bilgi, işin içine dahil edilmiş ve mesele epistemolojik açıdan önem kazanmış olur. Bu şekliyle ortaya konulmaya çalışılan bir Ateizm iddiası, felsefi anlamda bir Ateizm olmanın ötesinde, epistemolojik bir Ateizm iddiasından öteye gidemez. Şu halde, “Tanrı’nın yokluğunun bilinebileceği” iddiasının dışında da bir takım ateist görüşler olabilmektedir. Bu itibarla, Rusell’in bir filozof olarak konuştuğu zaman, Tanrı’nın varlığı-yokluğu meselesinde, kendisini felsefi açıdan Agnostik olarak nitelemesi, felsefi olarak tam anlamıyla net olmayan bir nitelemedir. Gerçi Russell’in felsefeye uygun gördüğü görevin, bilimin sınırları içinde, özellikle de tecrübî bilimlerin sınırları içinde olduğu gözönüne alınırsa, kendi felsefesini ortaya koyma açısından, bu niteleme doğruluk oranı yüksek bir niteleme olabilir. Fakat asıl tartışılması gereken, felsefenin, ne derece tecrübi bilimler doğrultusunda hareket etmesi gerekirliğinin tutarlılık ve tutarsızlıklar içerip içermediğidir. Yine felsefeyi sadece ve sadece, dış gözlem ve dış tecrübe yardımıyla aklın çalıştırılması olarak tanımlamak ne derece doğrulanabilirlik ve

savunulabilirlik imkanına sahiptir. Felsefeye böyle bir görev alanı yüklemek, düpedüz onu bilimleştirmek, hatta pozitif bilimleştirmekten de öte, ona bu bağımsızlığı bile çok görüp tecrübi bilime bağlı, bağımlı hale getirip, dar sınırlar içinde hapsedmek olmayacak mıdır?

Russell'ın Tanrı'nın yokluğunun ortaya konulamayacağını itiraf etmesi ve bu meseleyi tartıştığı yerlerde doğrudan doğruya "Tanrı yoktur" ifadesini savunulacak bir şekilde iddia etmediğini belirtmesi, tam anlamıyla epistemolojik Ateizmin, dolayısıyla dozu en yüksek ölçüde bir Pozitif Ateizmin imkansızlığını görmüş olması ve durumunu net bir şekilde ortaya koyma çabası açısından gözardı edilmemesi gereken bir durumdur. Fakat onun iddia ettiği anlamda felsefi açıdan ve bir filozof olarak Agnostikliği, kanaatimizce ve önceki paragraftaki açıklamalarımız doğrultusunda epistemolojik empirik çerçevede bir Agnostisizm'den başka bir şey değildir.

Diğer taraftan, pratik açıdan bir agnostikğin durumunu ve dolayısıyla kendi durumunu ortaya koyarken, Russell, bir agnostikğin, pratik anlamda, bilgi vechesini bir tarafa bırakıp, Tanrı ve din konularında, tamamen ateist'le aynı olduğunu, kabul ve inkar konularında ateist'le aynı görüşleri paylaştığını açık yüreklilikle savunmuştur. Ancak, bir agnostikğin ve Agnostik olduğunu iddia eden Russell'ın, Tanrı'nın varlığının imkansızlığını tam olarak savunmasa ya da savunmadığını söylese bile, Tanrı'nın varlığını pek olağan dışı olarak düşünmesi, ne ölçüde teorik çerçevesinin dışında bir tutumdur. Russell, bu mesele hakkında "Tanrı yoktur" demese bile, "Tanrı olmamalıdır" fikrini temellendirmek istemektedir.⁶¹ Russell aslında

⁶¹ Bkz. H. Erdem, Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti, s. 74-75, Konya, 1997.

“Tanrı yoktur” dememektedir. Ama lafı “Tanrı var değildir”e getirmektedir. Bu meseleyi, uygulamada, düşünmeye değmeyecek kadar ihtimal dışında tutmak da yine ne ölçüde teorik ve felsefi çevrenin dışında bir düşüncedir? Şu halde, Agnostik olduğunu iddia eden kişi, meseleye bakışta teorik ve pratik çerçeve sınırlarını belirleyen kanunlara ne derece riayet etmiş olmaktadır? Gerçekten agnostik kişi, böyle sınırlar ve bu sınırları belirleyen kanunlar ve ölçütler kabul etmekte midir? İnanç konusunda ateistten farklı olmayan ve ateist gibi düşünen, Tanrı’nın varlığının isbatı konusuna Yunan Tanrılarının isbatı ya da isbat edilemezliği noktasında yaklaşan bir agnostik, aynı görüşleri savunan bir ateistten, teorik ve felsefi açıdan ne derece farklılıklar taşıyabilmektedir?

Acaba, gelecek bir hayatın ve Tanrı’nın var olup - olmadığı meselelerini, olgu meseleleri olarak ele alıp, “var oluşun” bir gerçeklik alanına dahil olduğundan hareketle, “var oluşun” yüklemi ya da niteliği olduğu konu ve sujelerin tamamını olgusal boyutta incelemek ne derece tutarlılık arzedecektir? Özellikle de “yarın ay tutulmasının var olup olmayacağı” şeklinde bir örnekte olduğu gibi olgusal boyutta incelenmesi ve görülmesi mümkün olan bir konu ile, Tanrı’nın var olup olmadığı meselesini aynı seviyede tutmak ve meseleyi teorik olarak ortaya koyma kesinliği olmadığı sonucundan hareketle pratik açıdan Tanrı’nın varlığını ihtimal dışı görmek, Tanrı’nın varlığı konusunda, bilimsel veriler ışığında açıklaması yapılan ayı, henüz bu dönem gelmeden çok önceleri mitolojik değerlendirmeler yapanlar gibi düşünerek yadsımak gibi olmaz mı? Madem ki, Tanrı’nın var olup-olmadığı meselesi, olgusal açıdan düşünülecek ve incelenecek bir mesele ise, “ay tutulması” konusunda, olgusal açıdan incelendiği dönemden önceki dönemlere göre, gelişmeler ışığında değerlendirme yapılabilir ise, Tanrı’nın varlığı ve gelecek hayat konusunda söz konusu olabilecek gelişmeler neden gözardı edilmektedir? Bütün bu sorular, aslında Tanrı’nın varlığı konusunun, bu

konuyu inceleyenler açısından da bakıldığında bilgi boyutundan fazlaca inanç boyutu öne çıkarılan bir mesele olduğunu sezdirmektedir. Bu durum ise Tanrı'nın varlığına inananlar ya da inanmayalar açısından pek farketmemektedir.

Kendisini ne tür bir delilin inandırabileceği sorusuna verdiği cevapta, Russell, aslında, kutsal olarak kabul edilen dinlere inananların, var olduğuna inadıkları Tanrı'sı tarafından yerine getirilemeyecek şeyler istememektedir. Tabii ki, o bunları sıralarken çok zor şeyler olduğunu kabul ettiği, bir mûcize ya da mûcizeler istemektedir. Hatta denilebilir ki isteyeceğini söylediği şey, belki vahy ve peygamberliktir. Gerçi bunları söylerken, gerçekten istediğini belirten ifadeden daha ziyade alay hissedilen şeyler söylemekte ve tepeden bakan bir tavır içinde görünmektedir. Çünkü, kendisini inandırabilecek başka deliller tasavvur edebildiğini söyledikten sonra, bunların gerçekte olmadığını belirtmesi, gerçekten inanmaya ve inanmak için bir takım şeyler istemeye niyetli olmadığının göstergesidir. Onun Budhizm'i yeğlediğini söyleyen ifadeleri ise kendisine inanmak için bir din aradığını göstermeye yetmez. Zaten belirttiği şekliyle de bu sistemi, en az baskıcı olmasından dolayı yeğ tuttuğunu belirtmiştir.

Russell, Tanrı'nın varlığının delilleri konusunda, doğrudan Tanrı'nın yokluğunu öne sürmediğini belirtmesine ve Tanrı'nın varlığı hakkında öne sürülen delillerin eksikliklerini, yetersizliklerini ve yanlışlıklarını ortaya koyma çabasında olduğunu savunmasına rağmen, yine de bu eleştirilerinde Tanrı'nın varlığının aleyhine olan bir tavır içerisinde bulunduğunu hissettirmektedir. Zaten, Onun meseleye "felsefi açıdan ve filozofça yaklaştığını" belirttiği yaklaşımlarının dışında, teorik çerçeve dışından baktığı sıkça gözlenmektedir. Aslında, meseleye teorik ve pratik açıdan yaklaşımları söz konusu olduğunda, bunun sınırları da

birbirleriyle giriftlik içeren ve kesin ve keskin sınırlar ihtiva etmeyen bir durum arz etmektedir.

M. Aydın'ın belirttiği gibi Russell, "inancın her çeşidi tehlikelidir" derken haksız ve geçersiz bir genelleme yapıyor. Herşeyden önce, bugün mevcut olan dinlere mensup olan kişilerin, Tanrı ve insan tasavvurları bir ve aynı değildir. Bu ayrılıklar çok kere ahlak alanına yansımakta ve çeşitli ahlak uygulamalarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Russell gibi ateistlerin, bütün teistik dinleri bir ve aynı şeymiş gibi görmeleri ve onları tehlikeli saymaları kanıtlanmamış iddialar olarak ortada durmaktadır⁶²

Russell, eleştirilerinde genellikle Hristiyanlığı baz alarak görüşler ortaya koymakla birlikte, genel anlamda dinlere ve Tanrı kavramının ve inancının bütün insanlar nezdindeki, hatta soyut olarak böyle bir kavrama ve inanca da karşı çıkışlarda bulunmuştur. Onun Tanrı'nın varlığının delillerine yönelttiği eleştiri, görünüşte, incelemeye aldığı, genellikle Batılı düşünür ve filozofların delilleri için geçerli olmakla, doğrudan sözkonusu delilleri içermekle beraber, aslında, mesela, bir ontolojik delil ve kozmolojik delildeki ilk neden delili gözönünde tutulursa, dolaylı da olsa, doğrudan incelenmeye alınmayıp, tek tek isimler belirtilmese bile, özellikle kutsal kitaplı dinlere, bu dinlerce savunulan Tanrı'nın varlığına ve bu dinlere inanan insanların ortaya koydukları delillere yapılan eleştiridir.

Tanrı'nın öz niteliği olan, varlığı meselesine olumsuz yaklaşımlarda bulunan Russell, Tanrı'nın varlığından ayrı sıfatları noktasında da olumsuz yaklaşımlar içindedir. Ancak O'nun bu meselede

⁶² M.S. Aydın, Kantta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı - Ahlak İlişkisi, s. 204.

en fazla üzerinde durduğu husus, Tanrı'nın varlığı ve varlığının delilleri olduğundan sıfatlar hakkında önemle ve tafsilatla görüş ve yaklaşımlarda bulunmaz. Zaten Tanrı'nın varlığı konusunda kabulcü olmadığı ve şüpheli, hatta inkarcı olduğundan, Tanrı'nın birliği (hatta Hristiyanlarca kabul edildiği şekliyle Teslis'i) bilgeliliği, kudreti, iyiliği, yaratıcılığı, dilemesi, öncesizliği ve sonrasızlığı gibi sıfatlarını da kabul etmemektedir.

Russell'ın Tanrı'nın varlığını kabul etmemesinde ve inançsızlığının temelinde, Tanrı'nın varlığına dair delillerin yetersizliği iddiası, kötülük problemine yaklaşım,⁶³ tabiata ve maddeye, tesadüfilikten kaynaklanan ereklilik ve yaratıcılık veren düşüncesi, sosyolojik ve psikolojik bir takım teorilerden etkilenmesi, hissi ve ahlaki gerekçeler öne sürenlerden etkilenmesi ve kendisinin benzer görüşleri, ve nihayet aslında O'nun bazı konularda ayrıldığı analitik felsefe geleneği içindeki mantıkçı pozitivistlerin radikal biçimde savundukları Tanrı kavramının anlamsızlığı ve bu yüzden incelenmeye bile değmeyecek kadar basit bir konu olduğu düşüncesi -ki Russell da bütün Tanrı kavramının doğu despotizminden türemiş olduğunu ve anlamsız olduğunu savunmuştur- gibi sebepler ve fikirler yatmaktadır.⁶⁴

Burada şunu da belirtelim ki, Russell, Tanrı-Alem-İnsan münasebetine Tanrı açısından bakılınca böyle bir münasebetin reddi şeklinde, insan açısından bakılınca Tanrı'nın varlığının söz konusu olmaması ve varlığına inanılmaması açısından, yine bu münasebetin

⁶³ Musa Ersözlü, Bertrand Russel'a Göre Kötülük Problemi, Yüksek Lisans Tezi E.Ü.S.B.E. Kayseri, 1994. Ersözlü, tezinin I. bölümünde, Russell'in kötülük problemlerini değerlendirerek Tanrı inancına karşı olan görüşlerini tartışmıştır. Bkz. s. 11-56.

⁶⁴ Ateizmin dayandığı temeller konusunda bkz. M.S. Aydın, Din Felsefesi s. 168-183.

reddi ve yokluğu şeklinde yaklaşım ortaya koymaktadır. Ancak, O, insanların düşündüğü, tasarladığı, tahayyül ettiği bir Tanrı-Alem-İnsan münasebetini belki yok saymamıştır. Zaten Onun iddiası da insanların, bir Tanrı tahayyül ettikleri ve yarattıklarıdır. Şu halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Eğer durum onun iddia ettiği gibi ise, Russell'ın eleştirileri de Antroposentrik bir Tanrı ve teolojiler için geçerlidir. Aşkın, Mutlak ve Kendi olan Tanrı için değil...

İnanma fenomeni ışığında bakıldığında, Teizmle Ateizm arasında orta bir yerde bulunmak pek mümkün görünmemektedir.⁶⁵ Zaten, Russell bilme fenomeni, özellikle de empirik düzeyde bilme sözkonusu olduğunda ise bir agnostik, ateist gibi düşündüğünü, kendisinin de bu şekilde düşündüğünü ve inandığını belirtmiştir. Şu halde Tanrı'nın varlığına, bilme ve inanma fenomenleri açısından, Russeel'in yaklaşımını ve tutumunu, Agnostik-Ateistik olarak değerlendirmemiz mümkün olabilmektedir. Ancak, burada şunu hatırlatalım ki, Russell'ın bilgi açısından Agnostikliği, tamamıyla Epistemolojik Agnostiklikten de daha dar anlamda, Empirik Agnostikliktir. Yine bu durum tamamıyla teorik çerçeve ve onun filozof olarak meseleye yaklaşımını ortaya koyduğunu belirtmesi açısından, Pratik çerçevede ve pratik felsefesi açısından bu Empirik Agnostikliği, Dogmatik Ateizm denilebilecek bir Ateizm'den başka bir şey değildir.

Russel'in Agnostisizminin, dini bir Agnostisizm, hatta O'nun Agnostisizm'den anladığı şeyler dikkate alındığında, sadece dini Agnostisizm değil, Ateistik Agnostisizm'in de ortaya çıktığını ⁶⁶

⁶⁵ Bkz., M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. 165; Hanifi Özcan, Epistemolojik Açıdan İman, s. 24, İstanbul, 1997.

⁶⁶ Rahmi Karakuş, "Bertrand Russell'in Din Hakkındaki Görüşleri", Yeni Harran Çevresi, sayı 5-6, s. 26. Şanlıurfa, 1994.

belirtenler olduğu gibi; O'nun Tanrı problemine yaklaşımını, kendisinin "filozof olarak konuya yaklaştığını ve bu açıdan Agnostik olduğunu" belirttiği ifadelerini göz önünde bulundurarak, Ateizm içerisinde değerlendirmeyenler⁶⁷ de vardır. Ancak, yukarıdaki paragrafta da belirttiğimiz gibi, bir insanın özellikle inancı ve davranışları söz konusu olduğunda Teizm ile Ateizm arasında bir yerde bulunmasının mümkün görünmemesi sebebiyle, Russell'in da bu konudaki görüş ve davranışlarının Ateizm'den başka birşey olmadığını söylemek rahatlıkla mümkündür. Dolayısıyla, O'nun Agnostisizm'inin, teorik de olsa Ateizm'den farklı olduğunu söylemek ve O'nu Ateizm dışında değerlendirmek; Russell'a, kendisinden daha yumuşak ve ılımlı bir yaklaşımda bulunmak olabileceği gibi, O'nun Agnostisizminin, Ateizm içerdiğini söylemek de doğruluk payı olmakla birlikte, yetersiz ve eksik bir değerlendirme olma özelliğinden uzak kalamayacaktır.

Ahlâk ve politik anlamda, yine genel insan hayatında, bütün yönleriyle (kurum, öğreti, ibadet vs) dinin ve dinin içeriğinde bulunan mefhumların etkisini yadsımayan, bütün dinlerin etkinliğini kabul eden Russell, bu etkilerin insan hayatındaki olumsuzluğunu ve toplum içindeki bir takım insanların gözetim ve denetiminde insan hayatını yaşanmaz hale getirdiğini geniş bir biçimde ortaya koyma çabası içinde olmuştur.⁶⁸

Russell, Tanrı'yı, varlığını ve niteliklerini, gelişen ve gittikçe etkisini artıran bilimin ışığında ortaya koymaya, açıklamaya,

⁶⁷ Aydın Topaloğlu, Çağdaş İngiliz Felsefesinde Ateizm Problemi, s. 22, Doktora Tezi, D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 1996. Topaloğlu, Ateist olmadığı gerekçesiyle, Russell'ı ve görüşlerini, bu tezinde, Ateizm çerçevesi içerisinde değerlendirmeye almamıştır.

⁶⁸ B.B. Russell, Power, A New Sociological Analysis, London, 1939; Human Society in Ethics and Politics, London, 1954

anlamlandırmaya çalışan modern Tanrı bilimcileri ve açıklamalarını eleştirmiş ve tutarsız olarak nitelemiştir.⁶⁹

Dînî ve ahlâkî meselelere aklın uygulanmasının eski inançlar üzerinde çoğu kez çok yıkıcı etkisi olduğundan, “akılcı” deyimi, bir “septik (kuşkucu)” değilse bile bir “agnostik” (Tanrının ve gerçeğin bilinemeyeceğine inanan kişi) anlamına gelir olmuştur.⁷⁰ Russell, bu anlamda, kendisini rasyonalist, septik ve agnostik olarak nitelemiştir. Yalnız bu hususta dikkat çeken nokta şudur ki, Russell, meselelere yaklaşımında genellikle şüpheli bir tavır takınmakla birlikte, pozitif bilimin verilerine sıkı sıkıya sarılıyor görünmekten ve tecrübenin verilerinin ve tecrübe yoluyla edinilen sonuçların kesinliğine güvenmekten uzak kalamamış, teorik ve metodik olarak da olsa bu konuda da şüpheli olmayı başaramamıştır. O, bazı konularda ön yargılı olduğunu da bizzat itiraf etmiştir.⁷¹ Oysa bu konuda, Ondan yaklaşık on asır önce yaşamış bulunan Gazzalî, mevcut tecrübe verilerinin ve bunların sonucunun da yanıltıcı olabileceğini, hakikatin görünenden daha başka olabileceği ihtimalini gözardı etmemiştir. Russell, gerek Gazzalî’yi, gerekse diğer İslâm filozoflarını çok iyi tanımıyordu. Hatta, hiç tanımıyordu denilse bile mübalağa edilmiş olmaz. Çünkü O, İslâm filozoflarından, sadece İbn Sina ve İbn Rüşd’ün, dikkat çeken filozoflardan olduğunu belirtmiş ve bunları da orijinal bulmadığını belirtmiştir. Onun konudaki bilgileri ve fikirleri, ortalama bir felsefe

⁶⁹ B. Russell, *The Scientific Outlook*, s. 105-138, London, 1949

⁷⁰ Bkz. C.E.M. Joad, *Dünyanın Büyük Felsefeleri*, (Çev: Semih Umar), İstanbul, 1985, s. 43

⁷¹ Bkz. B. Russell, “Russell’da Bilgi Teorisi”, (Çev: Şahin Filiz), *Kamer Dergisi*, Sayı 4, s. 19-20, Ankara, 1996

okurunun bilebileceği genel ve sathî olup, derin ve orijinal kaynaklardan hareket edilerek sunulmuş bilgiler değildir.⁷²

Russell'ın din hakkında görüşlerinin yer aldığı fikirler dine karşı bir felsefeyi oluşturur. Bu açıdan Russell'ın, dine karşı anlamda bir din felsefesinden bahsedilebilir. Ancak O'nun, Marxizm için, kitabı ve inananları olan bir din olduğunu belirten ifadeleri göz önüne alındığında, kendisinin Agnostiğin nasıl birisi olduğu, hatta nasıl birisi olması gerektiğine dair görüşleri ve dinin içeriğindeki kavramlar yerine öne sürdüğü, görev duygusu, insanlık, barış, sevgi vs. kavramları dini anlamın dışında tutma çabaları ve bu kavramları aşkın kavramlar olarak ululaştırması, Russell'ın din felsefesinden bahsedilebileceğini gösterir.⁷³

Her ne kadar Russell'ı ve savunduğu şekliyle Agnostisizmini, Ateizm dışında değerlendirenler olsa da, Russell, doksanıncı yaş günü kutlamalarında kendisinin, dünyanın en ünlü ateisti, hatta bunun da ötesinde dünyanın en yaşlı ateisti olarak takdim edilmesine itiraz etmemiştir.⁷⁴ Yine Russell'ın, ateizm içeren yazıları, Amerika'da "The Atheist Viewpoint (Ateist Bakış Açısı)" serisinin bir kitabı yayınlanmıştır.⁷⁵

⁷² Bkz. B. Russell, H.W.P., s. 440-449

⁷³ Bkz. E. S. Brightman, "Russell's Philosophy of Religion", The Philosophy of B. Russell, (Ed. P.A. Schilipp), s. 539-556, Evanston and Chicago, 1944

⁷⁴ Al Seckel, Preface, B. Russell On God and Religion, (Ed. Al Seckel), s. 11

⁷⁵ Bertrand Russell, Atheism, Collected Essays 1943-1949, (Ed. Madalyn Murray O'Hair), New York, 1972

SONUÇ

1872-1970 yılları arasında, yaklaşık olarak bir asır yaşamış olan Russell, İngiltere'ye bağlı olan Galler'de doğmuştur. Soyu XV. yüzyıla kadar uzanır. Anglikan bir dedeye, önce Presbiterian, sonra Unitarian bir büyükanneye sahip olan Russell'ın anne ve babası, agnostik olduklarını söyleyip, o zamanlar özgür düşünürler adı verilen gruba meyletmişlerdir.

Büyükannesinin etkisi altında, evde sıkı bir Hristiyan / Protestan din ve ahlak eğitimi alan Russell, devlet okullarının yetersizliği düşüncesiyle okula gönderilmemiş ve ilk ve college (Kolej) eğitimini evde almıştır. Daha sonra matematik öğrenimi için Cambridge Trinity College'e devam etmiş; ancak matematik, kendisini tatmin etmeyince son sınıfta iken felsefeye yönelmiştir.

İdealist felsefeden, Yeni Realizme, ondan da Mantık Atomculuğuna yönelen Russell'ın felsefî gelişimi durağanlık arzetmemektedir. Onun felsefesi, sürekli değişim ve gelişim içinde olmuştur. Din, felsefe, edebiyat, eğitim, ahlak, sosyoloji, psikoloji, tarih, siyaset, mantık ve matematik alanlarında eserler yazmış olan Russell, bu çalışmalarını makaleler ve kitaplar halinde neşretmiştir.

Genel anlamda bütün aile fertlerinden, dar anlamda da büyük annesinden ve anne-babasının fikirlerinden etkilenmiş olan Russell, sonraları da kendisine ders veren hocalarının, beraber eğitim gördüğü arkadaşlarının ve felsefe tarihinde yer almış pek çok filozofun tesirinde kalmıştır. Aynı zamanda o, beraber eğitim gördüğü arkadaşlarını ve döneminde yaşayan ve daha sonraları yaşayacak olanları da etkilemiştir. Hatta bu etkisi o derece yoğun olmuştur ki, yaşadığı döneme, Onun etkinliklerinden ve etkilerinden dolayı "Russell Çağı" adı bile verilmiştir.

Russell, çocukluğunda, kendisine verildiği anlamda Hristiyan /Protestan çerçevede bir Tanrı terimine ve kavramına sahip olmuştur. Babasının ve annesinin Agnostik fikirlere sahip olduğunu ve babasının, Russell ile kardeşi Frank'ın da Agnostik ve özgür düşünceli olmaları için iki tane ateist vasi tayin ettiğini sonradan öğrenmiştir. Serbest bir düşünür olan öğretmeni, Russell'ın çocukluğunda, daha onbir yaşlarındayken din hakkındaki bir takım şüpheleri onun zihnine yerleştirmiştir. Ondört yaşında, "özgür irade, ölümsüzlük ve Tanrı" konularında ciddi bir takım şüpheler duymaya başlayan Russell, onaltı yaşında, şüphelerinin artması üzerine "özgür irade ve ölümsüzlük" inancını terketmiştir. Onaltı-onsekiz yaşları arasında bir Deist olarak Tanrı'ya inanmaya devam etmiştir. Onsekiz yaşında ise, J.S. Mill'in Autobiography'sini okumasının sonucunda "Tanrı" inancını terketmiş ve Ateist olmuştur.

Russell onsekiz-yirmibir yaşları arasında Cambridge Trinity College'de matematik öğrenimi sırasında Ateist olarak kalmış; ancak, dine ve Tanrı'ya olan inancını yitirdiği dönemden (1890), I. Dünya Savaşının sonlarına kadar da, yaklaşık 28 sene metafiziği ve ahlak felsefesini, dinin yerine geçirmek istemiştir. I. Dünya Savaşı sonunda, gerek önceki düşüncelerinin, gerekse savaş boyunca verdiği mücadelelerin, metafizik ve ahlak felsefesiyle insanlar üzerinde tesir etmeyeceği fikrine vararak, doğaüstücülüğün bütün şekillerine karşı çıkmış ve bundan sonra metafiziğe yüz vermemiştir.

Russell, bilgi ve isbat açısından, Tanrı problemine yaklaştığında filozof olarak Agnostik, inanma açısından ve sıradan bir kişi olarak ise Ateist olduğunu ifade etmiştir. Cesedinin de yakılmasını vasiyet etmekle, kutsal kitaplı dinlerden biri içerisinde bulunmadığını, ölümüyle bile olsa vurgulamış ve pekiştirmiştir.

Russell, eserlerinde Tanrı problemine yer vermiş ve Tanrı problemini tartışma konusu yapmıştır. Hatta O, Tanrı probleminin tartışılmasına karşı çıkanları da eleştirmekten geri durmamıştır. Russell, eserlerinde, Tanrı (God) terimini kullandığı gibi, bu terimin çoğulu olan (gods) terimini de kullanmıştır. Büyük harfle kullandığı yerlerde onun “God” teriminden bahsettiği zaman genelde, bütün dinlerin, özelde Hristiyanlığın kabul ettiği Tanrı kavramı ve mefhumu anlaşılır. Russell’ın tartışmalarında kabul ettiği Tanrı kavramı, “Yüce Bir Varlık Sahibi”dir. Yalnız, Russell’ın tartışmalarda böyle bir Tanrı kavramını kabul etmiş olması, O’nun böyle bir Tanrı’nın varlığını kabul etmiş olmasını gerektirmez. O, sadece kavramsal düzeyde bir Tanrı kavramını kasdetmiştir.

“Tanrı’nın Varlığı” probleminde ve önermesinde “Tanrı” teriminin bir betim olduğunu öne süren Russell, aynen deney önermelerinin çözümlendiği gibi, Tanrı’nın varlığı meselesinin çözümlenmesinde de Tanrı’nın bir özel ad olmadığı, bir tanım olduğu sonucuna varmıştır. Dolayısıyla, Russell’a göre varoluşa ait önermeler deney metoduyla çözümleneceği için, “varoluş” metafizikten kurtarılmıştır. Gerek Tanrı’nın, gerekse diğer şeylerin varlığının ve “varoluş”un sadece deney metoduyla, mantık atomculuğu yoluyla çözümleneceğini öne sürmek ve “var oluş” u metafizikten kurtardığını iddia etmek, bir filozof için gerçekten bir hayal ve sanıdan başka bir şey değildir. Russell da böyle bir hayal ve sanı içinde bulunmuş olma kanaati uyandırır.

Russell, Tanrı’nın varlığı hakkında öne sürülen delillere eleştireler getirmiştir. Delillere getirdiği eleştirinin, delile konu olan Tanrı’nın yokluğunu ortaya koymaya yetmeyeceğini ve Tanrı’nın yokluğunu öne süremeyeceğini ve özellikle de Tanrı’nın yokluğunu isbat

edemeyeceğini açık yüreklilikle belirtmiş olması, bu konuda Russell'ın konuya yaklaşımındaki düşüncelerini ortaya koyması açısından bir berraklığa sahiptir. Fakat, Tanrı'nın varlığının da isbatlanamayacağını, özellikle pozitif bilime açık bir delilin olmadığını belirterek, bu durumun da Tanrı'ya inanma için yeterli gelmediğini belirtmesi, onun bu konudaki felsefesinin bulanıklığını göstermektedir.

Russell'a göre, Ontolojik Delil, pek çok eksikliğe ve yetersizliğe sahiptir. Bu delil, en başta Tümden gelim metodunu kullanmakla, Modern ve Sembolik mantığın kurallarına göre işlememektedir. Russell, bu delilin, mutlak ve zorunlu terimlerini de kullanmış olmasını eleştirmekten geri durmamıştır. Russell'a göre her ne şekilde ve kim tarafından ortaya konulursa konulsun, ontolojik delil, ileri sürdüğü Tanrı'nın varlığını isbatlayamamış ve isbatlaması da imkansızdır.

Kozmolojik Delili; ilk neden-yeter neden delili, Tabiat kanunu delili ve Ebedi doğruluklar delili şeklinde üç kısımda inceleyen Russell, bu delillerin de, iddia ettikleri Tanrı'yı isbatlayamadıklarını öne sürmüştür. Ancak, her üç delili eleştirmek için öne sürdüğü bazı noktalarda, Russell da, pozitif bilim açısından isbatlanamayacak şeyleri kendisine dayanak yapmaktan kurtulamamıştır. Mesela, atomlardaki quantum geçişlerinin bir sebebi bulunmadığını öne sürmüş olması bunlardan sadece bir tanesidir.

Russell, Teleolojik Delili, Önceden Kurulu Düzen Delili, Niyet Delili ve Amaç Delili şeklinde üç kısımda incelemiştir. Alemin, önceden düzenlendiğini, bu düzen için niyet eden birinin bulunduğunu ve alemde görülecek anlamda bir amaçlılığı isbatlayacak hiçbir pozitif verinin olmadığını iddia eden Russell, sadece delil hakkındaki eleştirilerini belirtmekle kalmamış, alemde düzensizliğin, kötülüğün, amaçsızlığın ve

tesadüfün çok daha fazla olduğunu öne sürmekten de uzak duramamıştır.

Russell, Dini tecrübe delilinde de, delilin subjektifliğini öne çıkararak, tecrübeyle varlığına sahip olunduğu savunulan şeylerin yanılısına olabileceğini belirterek eleştiri getirmiştir. Ona göre bu delil de bir Tanrı'nın varlığını isbatlayabilmekten uzaktır.

Russell, Ahlak delilinin, özellikle Kant'ın dilinde bir delil olmaktan öte, Kant'a anasının öğrettiklerinin etkisinde kalarak, delil diye öne sürülen bir takım inanç ürünü cümlelerin dışında bir önemi olmadığını, Tanrı'nın varlığını isbatlayamadığını iddia etmiştir.

Russell, Tanrı'nın varlığının delilleri ile Tanrı'ya inanç münasebeti konusunda Tanrı'ya olan inancın etkili olduğunu ve Tanrı'ya inanma isteği olmasa, hiç kimsenin delil ortaya koymayacağını belirtmiştir. Yine, Tanrı inancının kaynağı olarak da Russell, korkunun önemli bir etken olduğunu ve Tanrı kavramının ve inancının kökenlerinde doğu despotizminin önemini öne çıkarmıştır.

Russell, Tanrı-Alem-İnsan münasebeti konusunda, Tanrı ile Alem ve İnsan arasında herhangi bir münasebetin bulunmadığını öne sürmüştür. Bu yüzden onun yazılarında Tanrı'nın varlığı meselesi, Tanrı'nın diğer sıfatlarına nazaran büyük bir yer tutar. O, Tanrı'nın bilgeliği, kudreti, iyiliği, gücü, sonsuzluğu gibi sıfatlarını çok az gündemine almakla beraber, bu sıfatlardan söz ettiği yerlerde de olumsuz tavır takınmaktadır. Sözgelimi, Bilge, Kadir, İyi, Güçlü, Sonsuz bir Tanrı'nın varlığından bahsetmenin ve bahsedilse bile bu Tanrı'nın varlığının isbatlanmasının imkansızlığından söz etmektedir.

Russell, Tanrı-Alem-İnsan münasebeti konusunda, gelişim dönemleri gözönüne alındığında, Hristiyan/Protestan anlamda Teist, Deist, Ateist olarak değişik tavırlar sergilemiştir. Ancak, O, Tanrı'nın

yokluğunu öne sürmediğini ve en azından Tanrı'nın yokluğunun isbatlanamayacağını kabul ettiğinden dolayı, felsefi açıdan ve filozof olarak kendisinin agnostik; ama, sıradan bir insan olarak Tanrı'ya inanması söz konusu olduğunda ise ateist olduğunu belirtmiştir.

Tanrı'nın varlığı konusu, Tanrı'nın varlığını bilme ve Tanrı'nın varlığına inanma olarak, bilgi (knowledge) ve iman (faith) yönü olan bir konudur. Fakat, Tanrı'nın varlığını bilme yönü, O'nun varlığını empirik açıdan bilmekle sınırlandırılmaz. Eğer böyle yapılırsa, bilgi, empirik vecheyle sınırlandırılmış olur. Oysa bilgi söz konusu olduğunda, akıl, sezgi ve duyumlar da önem arzeder. Şu halde, Russell, empirik açıdan agnostik sayılabilir. Ancak, Russell gerek delillerin eleştirisi, gerekse Tanrı'ya inanma konusunda, pozitivist metodun, mantık atomculuğunun ve agnostikliğin sınırlarını zorlamış, hatta çoğu zaman bu sınırları aşmıştır. Çoğu yazılarında adeta, "Tanrı var olmamalıdır" tezini savunur durumda olmuştur.

Bu çalışmamızda, "B. Russell'ın Felsefesinde Tanrı Problemi" ni ortaya koymaya ve Din Felsefesi açısından değerlendirmeye çalıştık. Çalışma boyunca, kaynakların elde edilmesi, toplanması konusunda zorluklarla karşılaştığımız gibi, kaynakların anadilimiz dışında bir yabancı dilde olması da önemli bir zorluk olarak karşımıza çıktı. Bu zorlukları elden geldiğince ve yavaş yavaş da olsa aşmaya çalıştık.

Russell'ın Din felsefesinin diğer konularına yaklaşımı ve konularında eserler verdiği eğitim, sosyoloji, siyaset ve diğer alanlarda özel ve akademik çalışmalar yapılabilir. Russell'ın eserleri ve fikirleri, bu çalışmalar için yeterli ve elverişlidir. Bu türde çalışmalar özellikle Russell'ın konulara ve meselelere yaklaşımındaki eleştirel yaklaşımını ortaya koyması açısından kültür ve fikir hayatımız açısından yararlı olacaktır.

KAYNAKLAR

B. RUSSELL'İN ÇALIŞMALARI

I. KİTAPLARI

- A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz, London, 1951.
- Atheism, Collected Essays 1943-1949, (Ed. Madalyn Murray O'Hair), New York, 1972.
- Bertrand Russell's Best, (Ed. Robert E. Egner), New York, 1975.
- Bolşevizm, (Çev. N. Sel), İstanbul, 1967.
- Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu-Vedat Günyol), İstanbul, 1972.
- Denemeler, (Çev. Türkan Araz), İstanbul, 1967.
- Dünya Görüşüm (Çev. Cenap Yılmaz), Ankara, 1966.
- Dünya Görüşüm (Çev. Semih Tiryakioğlu), İstanbul, 1977.
- Education and the Social Order, London, 1933.
- Eğitim ve Toplum Düzeni (Çev. Nail Bezel), İstanbul, 1976.
- Endüstri Toplumu'nun Geleceği (Çev. Melik Ölçer), Ankara, 1979.
- Has man a Future? (The Impact of Science on Society, New York, 1953).
- Bilimin Toplum Üzerinde Etkisi, (Çev. Erol Esençay), İstanbul, 1982.
- İlim, Cemiyetler ve İnsanlığın Geleceği (Çev. İlhami Kaya), İstanbul, 1974.
- İnsanlığın Geleceği (Çev. Memduh Balaban), İstanbul, 1964.
- İnsanlığın Geleceği (Çev. İ. Hakkı Oğuz), Ankara, 1965.
- İnsanlığın Yarını (Çev. Akşit Göktürk), Ankara, 1972.
- Hikayeler, (Çev. Harika Aktel), İstanbul, 1972.
- History of Western Philosophy, London, 1948.
- Batı Felsefesi Tarihi (Çev. Muammer Sencer), İstanbul, 1994, III Cild.
- Human Society in Ethics and Politics, London, 1971.
- In Praise of Idleness and Other Essays, London, 1967.
- Aylaklığa Övgü (Çev. Mete Ergin), İstanbul, 1969.

Marriage and Morals, London, 1952.

Evlilik ve Ahlak (Çev. Ender Gürol), İstanbul, 1971.

Evlilik ve Ahlak (Çev. Vasıf Eranus), İstanbul, 1993.

Mutluluk Yolu (Çev. Nurettin Özyürek), İstanbul, 1988.

Mysticism and Logic and Other Essays, Bungay, 1954.

Mistiklik ve Mantık (Bir Kısım) (Çev. Y. Şerif Kihçel), İstanbul, 1935.

Mistisizm ve Mantık (Çev. Ayseli Usluata), İstanbul, 1972.

On Education, London, 1951.

Terbiyeye Dair, (Çev. Hamit Dereli), Ankara, 1954.

Eğitim Üzerine, (Çev. Nail Bezel), İstanbul, 1993.

Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy, London, 1949.

Dış Dünya Üzerine Bilgimiz, (Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu), İstanbul, 1980.

Felsefede İlmi Metod (Çev. Hamdi Akverdi), İstanbul, 1940.

Power, A New Sociological Analysis, London, 1939.

İktidar (Çev. Mete Ergin), İstanbul, 1967.

The Problems of Philosophy, London, 1951.

Felsefe Meseleleri, (Çev. A.A.Adivar), İstanbul, 1935.

Felsefe Meseleleri, (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul, 1970.

Felsefe Meseleleri, (Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu), İstanbul, 1980.

Religion and Science, London, 1953.

Din ve Bilim (Çev. Akşit Göktürk), Ankara, 1972.

Din ve Bilim (Çev. Hilmi Yavuz), İstanbul, 1972.

Rölativitenin Alfabesi, (Çev. Vahap Erdoğan), Ankara, 1979.

Sağduyu ve Atom Savaşı (Çev. Avni Yakahoğlu), Ankara, 1960.

Sceptical Essays, London, 1961.

Sorgulayan Denemeler, (Çev. Nermin Arık), Ankara, 1995. Siyasal İdealler (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1966.

Sosyalizm (Çev. Murat Belge), İstanbul, 1965.

Şeytan Banliyöde, (Çev. Yurdanur Salman), İstanbul, 1979.

The Autobiography of Bertrand Russell, London, 1971, III Cild.

Yaşantım (Çev. Muammer Sencer), İstanbul, 1974.

The Scientific Outlook, London, 1949.

İlimden Beklediklerimiz, (Çev. Avni Yakalıoğlu), İstanbul, 1962.

Onpopular Essays, New York, Tsz.

Varoluşunun Bunalımı (Çev. Türkan Araz), İstanbul, 1964.

Vietnam'da Savaş Suçları (Çev. Niyazi Atakoğlu), Ankara, 1967.

Vietnam'da Savaş ve Zulüm (Çev. Şahin Alpay-Nuri Çolakoğlu), Ankara, 1966.

Why I am not a Christian and Other Essays on Religion and Related Subjects, (ed. Paul Edwards), London, 1970.

Neden Hristiyan Değilim? (Çev. Ender Gürol), İstanbul, 1966.

Neden Hristiyan Değilim? (Çev. Emre Özkan), İstanbul, Tsz.

Yetke ve Birey (Çev. Ayseli Usluata), İstanbul, 1975.

II. MAKALELERİ

RUSSELL B., "Adaptation: An Autobiographical Epitome", The Basic Writings of Bertrand Russell, (Ed Robert E. Egner-Lester E. Denonn), New York, 1961.

"Am I an Atheist or an Agnostic?" Bertrand Russell On God and Religion, (Ed. Al Seckel), Buffalo-New York, 1986.

"Greek Exercises", The Autobiography of Bertrand Russell, London, 1971.

"My Mental Development", The Philosophy of Bertrand Russell, (Ed. Paul Arthur Schilipp), Evanston and Chicago, 1944.

"My Religious Reminiscences", The Basic Writings of Bertrand Russell, (Ed. Robert E. Egner-Lester E. Denonn), New York, 1961.

"Obituary", Unpopular Essays, New York, Tsz.

"Russell'da Bilgi Teorisi" (Çev. Şahin Filiz), Kamer Dergisi, Sayı 4, Ankara, 1996.

"What is an Agnostic", The Basic Writings of Bertrand Russell, (Ed. Robert E. Egner-Lester E. Denonn), New York, 1961.

B. RUSSELL HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

I. KİTAP ve TEZLER

AYER, A. Jules, Bertrand Russell, New York, 1972.

AYER, A.J., Russell and Moore, The Analytical Heritage, Cambridge, 1971.

BOZPOLAT Fikreddin, Bertrand Russell Hakkında Bir Araştırma-Dinler Tarihi Açısından- Ankara, 1977, A.Ü.İ.F., Lisans Tezi.

CLARK Ronald W., The Life of Bertrand Russell, New York, 1976.

ÇAPIN Nusret, Bertrand Russell'da Bilgi Kuramına Sistematik Bir Yaklaşım, Ankara, 1991, A.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi.

DEWEY John, Horcae M. Kallen (Ed.), The Bertrand Russell Case, New York, 1941.

DORWARD Alan, Bertrand Russell A Short Guide to His Philosophy, London, 1951.

ERSÖZLÜ Musa, Bertrand Russell'a Göre Kötülük Problemi, Kayseri, 1994, E.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi.

ERTÜRK Naciye, Bertrand Russell'ın Bilgi Anlayışı, İstanbul, 1991, İ.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi.

GOTTSCHALK Herbert, Bertrand Russell, -Yaşamı- (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), İstanbul, 1984.

GRIFFIN Nicholas (Ed.), The Selected Letters of Bertrand Russell, London, 1992.

KALLEN Horcae M., John Dewey (Ed.), The Bertrand Russell Case, New York, 1941.

KOÇ Mustafa A., Bertrand Russell'da Pratik Felsefe Görüşü, Ankara, 1974, A.Ü.İ.F., Lisans Tezi.

MOOREHEAD Caroline, Bertrand Russell A Life, London, 1992.

PATTERSON Wayne A., Bertrand Russell's Philosophy of Logical Atomism, New York, 1993.

RYAN, Alan, Bertrand Russell A Political Life, New York, 1988.

SAINSBURY R. M., Russell, London, 1985.

SLATER John G., Bertrand Russell, Bristol, 1994.

TUNCAY Mete, Bertrand Russell'dan Seçmeler, İstanbul, 1982.

TURGUT İhsan, Bertrand Russell-Ludwing Wittgenstein ve Mantıksal Atomculuk, İzmir, 1989.

YILDIRIM Rasim, Bertrand Russell'da Bilim Anlayışı, Ankara, 1974, A.Ü.İ.F., Lisans Tezi.

II. MAKALE VE SEMİNERLER

ADIVAR Adnan, "Bertrand Russell'a ve Felsefesine Kısa Bir Bakış", B. Russell, Felsefe Meseleleri (Çev. A. Adıvar), İstanbul, 1944.

Al Seckel, "Bertrand Russell", Bertrand Russell On Ethics and Sex and Marriage (Ed. Al Seckel), Buffalo-New York, 1987.

Al Seckel, "Preface", Bertrand Russell On God and Religion (Ed. Al Seckel) Buffalo-New York, 1986.

BRIGHTMAN Edgar S., "Russell's Philosophy of Religion", The Philosophy of Bertrand Russell, (Ed. P.A. Schlipp) Evanston and Chicago, 1944.

EDWARDS Paul, "B.A.W. Russell", Encyclopædia^{of} Philosophy, New York-London, 1972, c. VII.

GRÜNBERG Teo, "Bertrand Russell'in Tasvirler Teorisi" Felsefe Arkivi, İstanbul, 1963, Sayı 14.

KARAKUŞ Rahmi, "Bertrand Russell'in Din Hakkındaki Görüşleri", İnsan Bilimleri Araştırmaları, Yeni Harran Çevresi, Şanlıurfa, 1994, Yıl 2, Sayı 5-6.

ÖZTÜRK Fevzi, Bertrand Russell, Din ile Bilim, İstanbul, 1963, M.Ü.İ.F., Lisans Semineri.

ŞENGÜN Yaşar, Din ile Bilim, Bertrand Russell, İstanbul, Tsz., M.Ü.İ.F., Lisans Semineri.

THOMSON G.S., "Russell", Encyclopedia Britanica, Chicago, 1965, c. XIX.

UYGUR Nermi, "Bertrand Russell'in Felsefedeki Gelişmesi", Felsefe Arkivi, İstanbul, 1962, Sayı 13.

DİĞER ÇALIŞMALAR

I. KİTAP ve TEZLER

ARSLAN Ahmet, Felsefeye Giriş, Ankara, 1994.

AYDIN Mehmet S., Din Felsefesi, İzmir, 1990.

AYDIN Mehmet S., Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı- Ahlak İlişkisi, Ankara, 1991.

BALTACIOĞLU İ. Hakkı, Felsefe, İstanbul, 1938.

BAŞER Sait, Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l -Hüsna Açısından Bakış, İstanbul, 1991.

BOLAY S. Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, 1987.

BOZKURT Nejat, Çağdaş Felsefeden Kesitler, İstanbul, 1990.

BUCHLER J., J.H. Randall, Felsefeye Giriş, (Çev. Ahmet Arslan), İzmir, 1982.

ÇANKI M. Namık, Büyük Felsefe Lügatı, İstanbul, 1954, c. I.

DALKILIÇ, Bayram, Yunus Emre'de Allah-Alem-İnsan Münasebeti, Konya, 1992, S.Ü.S.B.E., Yüksek Lisans Tezi.

DAVIES Brian, An Introduction to Philosophy of Religion, Oxford-New York, 1993.

DRAZ M. Abdullah, Din ve Allah İnancı, (Çev. Bekir Karlığa), İstanbul, Tsz.

DURANT Will, Felsefe Kılavuzu, (Çev. Ender Gürol), Basım Yeri Yok, 1973.

ELIADE Mircae, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, (Çev. Mehmet Aydın), Ankara, 1990.

ERDEM Hüsamettin, Bir Tanrı-Alem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücut, Ankara, 1990.

ERDEM Hüsamettin, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Konya, 1993.

ERDEM Hüsamettin, Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti, Konya, 1997.

FİLİZ, Şahin, İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri, İstanbul, 1995.

FROLOV Ivan (Yön.) Bilimler Akademisi, Felsefe Sözlüğü, (Çev. Aziz Çalışlar) İstanbul, 1991.

HINNELS John R., The Penguin Dictionary of Religions, London, 1984.

HİLAV Selahattin, 100 Soruda Felsefe El Kitabı, İstanbul, 1990.

JOAD C.E.M., Dünyanın Büyük Felsefeleri, (Çev. Semih Umar), İstanbul, 1985.

KAM Ferid, Vahdet-i Vücut, İstanbul, 1331.

KAŞGARLI Mahmud, Divân-ı Lügati't-Türk (Çev. Besim Atalay) Ankara, 1940.

KOÇ, Turan, Din Dili, Kayseri, Tsz.

KOMİSYON (Bşk. A. Bican Ercilasun), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara, 1991, c.I.

KÜÇÜK Abdurrahman-Günay Tümer, Dinler Tarihi, Ankara, 1993.

MADKOUR İbrahim, el-Mu'cemu'l Felsefi, Kahire, 1983.

MENGÜŞOĞLU Takiyyeddin, Felsefeye Giriş, İstanbul, 1988.

ÖNER Necati, Klasik Mantık, Ankara, 1986.

ÖZCAN Hanifi, Epistemolojik Açıdan İman, İstanbul, 1997.

ÖZCAN Hanifi, Mâtürîdî'de Bilgi Problemi, İstanbul, 1993.

ÖZCAN Hanifi, Mâtürîdî'de Dînî Çoğulculuk, İstanbul, 1995.

ÖZLEM Doğan, Mantık, İzmir, 1991.

PIKE E. Royston, Encyclopædia of Religion and Religions, London, Tsz.

RANDALL J. H., J. Buchler, Felsefeye Giriş (Çev. Ahmet Arslan) İzmir, 1982.

RIZA Tevfik, Mufasssal Kamus-ı Felsefe, İstanbul, 1330.

TANYU Hikmet, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara, 1980.

THILLY Frank, Felsefe Tarihi, (Çev. İbrahim Şener), İstanbul, 1997.

TOPALOĞLU Aydın, Çağdaş İngiliz Felsefesinde Ateizm Problemi, İzmir, 1996, D.E.Ü.S.B.E., Doktora Tezi.

TOPALOĞLU Bekir, İslam Kelamcı ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vacib), Ankara, 1987.

TUNÇ Mustafa Şekip, Bir Din Felsefesine Doğru, İstanbul, 1959.

TURHAN Kasım, Din Felsefe Uzlaştırmacısı Bir Düşünür Amiri ve Felsefesi, İstanbul, 1992.

TÜMER Günay-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara, 1993.

ULUDAĞ Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1991.

WEISCHEDEL Wilhelm, Felsefenin Arka Merdiveni, (Çev. Sedat Umran), İstanbul, 1993.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1979, I. Metin.

II. MAKALE VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

AYDIN M., "Ateizm ve Çıkmazları", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1981, c. XXIV.

BERTACCI Peter A., "Theism", The Encyclopædia of Religion (Ed. Mircea Eliade) London, 1987, c. XIV.

DIEMER Alwin, "Ontoloji", Günümüzde Felsefe Disiplinleri, (Çev. Doğan Özlem), İstanbul, 1980.

FİLİZ Şahin, Mistisizm ile Tasavvuf Arasındaki Temel Farklar, Diyanet Dergisi, c. 30, Sayı 1, Ankara, 1994.

HARTSHORNE Charles, "Pantheism", The Encyclopædia of Religion (Ed. Mircea Eliade), London, 1987, C. XI.

ÖNER, Necati, "Allah İnancı" Diyanet Dergisi, c. XVII, sayı 5, Ankara, 1978.

WOOD Allen W., "Deism" The Encyclopædia of Religion (Ed. Mircea Eliade) London, 1987, c. IV.

YÂRAN Cafer Sadık, "The Ecological Value of the Teleological Argument", O.M.Ü.İ.F.D., Samsun, 1996, Sayı 8.

ÖZGEÇMİŞİM

1968 Afyonkarahisar/Sandıklı doğumluyum. İlkokulu 1977 yılında Sandıklı/Hırka Köyünde bitirdim. Lise öğrenimimi 1984 yılında Isparta/Keçiborlu İ.H.L.'de tamamladım.

1984 yılında başladığım Lisans öğrenimimi 1989 yılında Konya'da S.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde bitirdim. Aynı yıl, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Felsefesi ve Mantık Bilim Dalında Yüksek Lisans'a başladım. 1990-91 yıllarında öğretmen olarak çalıştım.

1991 Nisan'ında S.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi ve Mantık Anabilim Dalında Araştırma Görevliliği'ne başladım.

1992 yılında "Yûnûs Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti" adlı tezle Yüksek Lisansımı tamamladım.

1992-97 yılları arasında S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Felsefesi Bilim Dalında "Bertrand Russell'ın Felsefesinde Tanrı Problemi" başlıklı Doktora çalışmamı sürdürdüm. Ekim 1996-Nisan 1997 tarihleri arasında Suriye/Şam'da Din Felsefesi ve Arapça ile ilgili araştırma ve çalışmalar yaptım. Halen S.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktayım.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Selçuk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Felsefesi Arş. Gör.
Meram-KONYA

Bayram DALKILIÇ